

С. М. Запрудскі

НАРЫСЫ ГІСТОРЫІ
БЕЛАРУСКАГА
МОВАЗНАЎСТВА
XIX стагоддзя

Рэкамендавана

*Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі ў якасці дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі,
якія навучаюцца па спецыяльнасці
1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»*

МІНСК
БДУ
2020

УДК 811.161.3'06(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

3-33

Рэцэнзенты:

кафедра мовазнаўства і лінгвадыдактыкі Беларускага
дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка
(загадчык кафедры – кандыдат
філалагічных навук дацэнт *Д. В. Дзятко*);
доктар філалагічных навук прафесар *Г. А. Цыхун*

Запрудскі, С. М.

3-33 Нарысы гісторыі беларускага мовазнаўства XIX стагоддзя :
дапаможнік / С. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2020. – 195 с.
ISBN 978-985-881-005-4.

Разглядаецца гісторыя асэнсавання беларускай мовы навукоўцамі XIX ст.

Выданне ўключае 12 раздзелаў. Чатыры напісаны згодна з тэматычна-храналагічным падыходам. У іх асвятляецца беларуская лінгвістыка 1800–10-х і 1820-х гг., даследаванне беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX ст. і «харкаўскі след» у вывучэнні беларускай мовы. Астатнія восем раздзелаў дапаможніка прысвечаны ўкладу ў беларускую лінгвістыку канкрэтных асоб: С. Б. Ліндэ, К. Калайдовіча, Д. Языкава, І. Грыгаровіча, П. Шафарыка, Я. Чачота, І. Насовіча, А. Старчэўскага.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасці 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)».

УДК 811.161.3'06(075.8)

ББК 81.411.3-03я73

ISBN 978-985-881-005-4

© Запрудскі С. М., 2020

© БДУ, 2020

ПРАДМОВА

Курс гісторыі беларускага мовазнаўства XIX ст. – гэта адзін са складнікаў агульнага курса гісторыі навукі аб беларускай мове. Згодна з устаноўленай Л. Шакуном у дапаможніку «Гісторыя беларускага мовазнаўства» (Мінск, 1995) перыядызацыяй, XIX стагоддзе належыць да другога і часткова трэцяга перыядаў гісторыі беларускай лінгвістыкі. Калі ў рамках другога перыяду (першая палова XIX ст.), паводле Л. Шакуна, з’яўляліся першыя даследаванні па беларускай мове і пачыналася сістэматычнае выкарыстанне яе фактаў у працах аб іншых мовах, то на працягу другой паловы XIX ст. адбывалася фарміраванне галоўных напрамкаў беларускага мовазнаўства ў традыцыях тагачаснай лінгвістычнай думкі.

З пункту гледжання складанасці асэнсавання спецыфікі развіцця мовазнаўчых ідэй у галіне беларусістыкі больш праблемнай з’яўляецца, несумненна, першая палова XIX ст. Прымяняльна да гэтага часу Л. Шакун піша пра «нясталасць лінгвістычнай думкі» і нагадвае, што мовазнаўства дадзенага перыяду можа разглядацца як «данавуковае». Іншая сітуацыя з другой паловай XIX ст. У 1880-я гг. з’явіліся першыя працы заснавальніка беларускага мовазнаўства Яўхіма Карскага. З іх пачынаецца якасна новы этап у даследаваннях беларускай мовы.

Аднак галоўныя навуковыя здзяйсненні Я. Карскага датуюцца XX ст. Параўнальна-гістарычнае (уласна: навуковае) мовазнаўства разгортвалася і замацоўвалася паступова – цягам усяго XIX ст. яно сцвярджала сябе ў няспыннай барацьбе з ідэямі і поглядамі «данавуковай» пары. І гэта надае беларускай лінгвістыцы XIX ст. асаблівы каларыт.

XIX стагоддзе скупа выкладзена ў «Гісторыі беларускага мовазнаўства» Л. Шакуна. Дадзенаму перыяду ў дапаможніку прысвеча-

ны два раздзелы агульным памерам 44 старонкі, пры гэтым больш за тры чвэрці памеру займаюць звесткі аб лінгвістыцы другой паловы стагоддзя. Лінгвістычнай спадчыне толькі адной персоны — Івана Насовіча — у рамках XIX ст. у дапаможніку вылучаны асобны раздзел. Натуральна, шмат увагі ў кнізе ўдзелена Я. Карскаму, але, як адзначана вышэй, яго асноўныя здзяйсненні ў лінгвістыцы сягаюць у XX ст.

Прапанаванае выданне канцэнтруецца на працах аб беларускай мове найменш вывучанай першай паловы XIX ст. Кніга нарадзілася як пабочны прадукт шматгадовага чытання аўтарам лекцый і правядзення практычных заняткаў па дысцыпліне «Гісторыя беларускага мовазнаўства» на філалагічным факультэце Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Значная частка прадстаўленых у дапаможніку тэм была апрабавана ў навуковых публікацыях аўтара 2007–2020 гг.

Са спецыфікі беларускай лінгвістыкі XIX ст. як часткова «данавуковага» перыяду вынікаюць асаблівыя праблемы ў данясенні да студэнтаў адэкватных ведаў аб поглядах розных навукоўцаў і канцэпцыях таго часу. Так, несумненна, многія аўтары першай паловы XIX ст. выказвалі пра беларускую мову шматлікія няправільныя з сучаснага пункту гледжання думкі. Але гэтыя думкі былі неад’емным элементам навуковага дыскурсу свайго часу, адлюстроўвалі яго лінгвістычную свядомасць. Іх з’яўленне магло прыцягваць увагу да беларускай мовы іншых даследчыкаў і мела пераважна станоўчае значэнне для разгортвання беларусістыкі.

Для адэкватнага разумення спецыфікі беларускай лінгвістыкі XIX ст. маюць значэнне шэраг момантаў. Па-першае, істотна тое, што ў першай палове XIX ст. пад назвай *беларуская мова* навукоўцы часта разумелі не столькі вусную і пісьмовую, сучасную і гістарычную, вядомую нам сёння беларускую мову, колькі старажытны пісьмовы стыль (рэгістр) або нават проста засведчаны ў рукапісах почырк. Гэтыя асаблівасці так званай *беларускай мовы* былі выяўлены на аснове друкаваных і рукапісных помнікаў шырокага беларуска-ўкраінскага арэала. Акрамя беларускіх, дадзеныя помнікі мелі ў тым ліку шырока прадстаўленыя небеларускія (польскія, царкоўнаславянскія, украінскія) моўныя рысы. Тое, што беларуская мова трапіла ў поле зроку даследчыкаў XIX ст. найперш як старажытная і культурна значная пісьмовая мова, наклала станоўчы адбітак на спецыфіку яе рэчэпцыі навуковай грамадскасцю.

Па-другое, яркай спецыфічнай рысай беларускай лінгвістыкі XIX ст. з’яўляецца тое, што ў гэты час для назвы беларускай мовы

выкарыстоўвалася значная колькасць лінгвонімаў. Факт ужывання вялікай колькасці тэрмінаў у якасці назваў беларускай мовы адмоўна адлюстроўваўся на развіцці лінгвістычнай беларусістыкі. Аднак істотна тое, што за выкарыстаннем «няправільных» з сучаснага пункту гледжання назваў ніколі не стаяла «злая воля» канкрэтных даследчыкаў. Усе «некананічныя» назвы беларускай мовы тыпу *літоўска-руская, руская, руськая, літоўская, польска-руская, крывіцкая, крывіцка-славянская* і іншыя выкарыстоўваліся аўтарамі ў адпаведнасці з укараненымі ў рамках розных нацыянальных навуковых школ традыцыямі і/або згодна з новаўсталяванай завядзёнкай. З увагі на спецыфіку семантычнага нападзення выразу *беларуская мова* ў першай палове стагоддзя (гл. вышэй) і асабліваць значэння слова *Беларусь* (гл. ніжэй) часам маглі здарацца сітуацыі, калі «няправільныя» з пункту гледжання сучаснасці тэрміны тыпу *літоўска-руская, руськая, літоўская, польска-руская, крывіцкая* і іншыя для розных чытачоў лепш сігналізавалі аб асаблівым характары беларускай мовы, чым гэта рабіў тэрмін *беларуская мова*.

Тая акалічнасць, што ў першай палове XIX ст. у многіх разглядаемых у дапаможніку працах пад *рускай* разумелася не руская, а беларуская мова (пры гэтым яна процістаўлялася *расійскай* мове), пакінула свой адбітак на ідыястылі аўтара выдання. Для належнага адрознення значэння ўжыванага ў гэтых працах выразу *руская мова* ад яго сучаснай семантыкі ў працэсе інтэрпрэтацыі пры называнні рускай мовы аўтару часам прыходзілася карыстацца неканвенцыйным для сучаснай беларусістыкі (але звычайным для паланістыкі і ўкраіністыкі) тэрмінам *расійская мова*.

Па-трэцяе, для адэкватнага разумення розных канкрэтных фармулёвак тагачасных лінгвістаў трэба браць пад увагу тую акалічнасць, што мінімум у першай палове XIX ст., а то і пазней *Беларуссю* шматлікія аўтары часта называлі толькі Магілёўшчыну і Віцебшчыну.

Дапаможнік складаецца з 12 раздзелаў. Прысвячаныя лінгвістыцы 1800–10-х і 1820-х гг. першы і сёмы раздзелы сфарміраваны на аснове тэматычна-храналагічнага падыходу. Вылучэнне двух іншых раздзелаў, трэцяга і шостага (даследаванні беларускай мовы ў Расіі, «харкаўскі след» у вывучэнні беларускай мовы), грунтуецца на дзяржаўна-геаграфічным прынцыпе. Астатнія восем раздзелаў прысвячаны ўкладу ў беларускую лінгвістыку канкрэтных асоб: Самуіла Багуміла Ліндэ, Канстанціна Калайдовіча, Дзмітрыя Языкава, Івана Грыгаровіча, Паўла Шафарыка, Яна Чачота, Івана Насовіча, Альберта Старчэўскага.

У дапаможніку перыяд XIX ст. «заселены» вялікай колькасцю лінгвістаў, чые імёны і працы раней увогуле не згадваліся ў рамках беларусістычных даследаванняў. Спадчына некаторых мовазнаўцаў (С. Б. Ліндэ, М. Грэч, Д. Языкаў, П. Шафарык) атрымала ў выданні больш строгую навуковую – і пры гэтым пазітыўную – ацэнку. Лінгвістычная спадчына І. Насовіча, наадварот, ацэнена больш крытычна.

Да ўсіх раздзелаў сфармуляваны пытанні для самакантролю, змешчаны кароткія спісы рэкамендаванай літаратуры. У спісах літаратуры не падаецца дапаможнік Л. Шакуна, але, відавочна, ён з'яўляецца абавязковай крыніцай для большасці раздзелаў.

Аўтар выказвае сардэчную падзяку студэнтам філалагічнага факультэта БДУ, якія слухалі курс гісторыі беларускага мовазнаўства, супрацоўнікам кафедры беларускага мовазнаўства, усім калегам, якія натхнялі на асэнсаванне беларускай лінгвістыкі XIX ст.

ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПРАЦАХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ ДВУХ ПЕРШЫХ ДЗЕСЯЦІГОДДЗЯЎ XIX ст.

У XIX ст. першымі згадалі моўную спецыфіку беларусаў польскія, нямецкія і расійскія аўтары: гісторыкі Тадэвуш Чацкі і Аўгуст Людвіг Шлёцэр, географ Георг Гасэль, пісьменнік і дзяржаўны дзеяч Пірс Бальтазар Кампэнгаўзэн.

У першым томе надрукаванай у Варшаве ў 1800 г. працы «Аб літоўскіх і польскіх законах, аб іх духу, крыніцах, сувязі і аб рэчах, змешчаных у першым Статуце для Літвы, выдадзеным у 1529 г.» (O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 g. wydany) **Тадэвуш Чацкі** даследаваў статуты Вялікага Княства Літоўскага і абмеркаваў пытанне выкарыстання ў ВКЛ беларускай («рускай») мовы, а таксама пытанне мовы (моў), на якой статуты былі напісаны. Згодна з аўтарам, беларуская (руская) мова станавілася больш ужывальнай у грамадстве пасля хрысціянізацыі Літвы. Ёй карысталіся ўладныя і судовыя органы, каралі, судзі і чыноўнікі часта адказвалі на ёй. Першы і Трэці статуты ВКЛ былі напісаны «па-руску» (беларуску). Аднак па меры ўзвышэння лаціны і нарматыўнай апрацоўкі польскай мовы рускай мовай, якая не мела апрацоўкі, сталі пагарджаць. Перакладчык Першага статута на лаціну канцлер Альберт Гаштольд зазначыў, што ён «даслоўна пераклаў з рускага статута, мова якога варварская» (e Rutheno Statuta ipsa ut in barbaro sonant directe de verbo ad verbum translata). Другая рэдакцыя Статута была напісана па-польску, а трэцяя была

перакладзена з «рускай» мовы на польскую. Праца Чацкага была добра вядома многім пазнейшым аўтарам, такім як І. Мартос, С. Б. Ліндэ, І. Даніловіч, А. Сасноўскі, А. Паўстаньскі і інш. Пішучы пазней пра беларускую («рускую») мову, яны спасылаліся на кнігу Т. Чацкага. Але некаторым важным даследчыкам, якія ўдзельнічалі ў абмеркаванні праблем беларускай мовы (М. Качаноўскі), прынамсі, яшчэ ў пачатку 1810-х гг. яна была недаступная.

Аўгуст Людвіг Шлёцэр у сваёй прысвечанай усходнеславянскім летапісам працы (апублікавана па-нямецку ў Гёттынгене ў 1802–1809 гг.) сярод іншага сцвердзіў, што, перапісваючы летапісы, манахі «змянялі і граматыку: Беларус скланяў іначай, чым Чырванарус, Маларус і Велікарус; кожны пісаў, як гаварылі ў яго час у яго правінцыі».

У кнізе «Статыстычны нарыс Расійскай імперыі паводле яе новага палітычнага ўладкавання» (Statistischer Abriss des Russischen Kaiserthums nach seinen neusten politischen Beziehungen) (Нюрнберг; Лейпцыг, 1807) **Георга Гасэля** адсутнічалі згадкі пра «Беларусь». У пераліку аўтарам славянскіх народаў, што жылі ў тагачаснай Расіі (*рускія, палякі, сербы, літоўцы, леты і куры*), «беларусы» адсутнічалі. Разам з тым Г. Гасэль трактаваў *літоўцаў* як славянскі народ (у пачатку XIX ст. гэта была даволі пашыраная практыка), як праваслаўных, якія жылі сярод *палякаў* у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях. Аўтар «Статыстычнага нарыса...» сцвердзіў, што *літоўцы* карыстаюцца сваёй асобнай мовай. Тое, што Г. Гасэль лічыў *літоўцаў* славянамі, праваслаўнымі, дазваляе думаць, што пад *літоўцамі* ў яго кнізе абазначаны беларусы.

Двухсэнсоўна напісаў пра вусную беларускую мову і пісьменнік **Пірс Бальгазар Кампэнгаўзэн** у апублікаванай у Лондане ў 1808 г. кнізе «Падарожжы па некалькіх правінцыях Расійскай імперыі» (Travels Through Several Provinces of the Russian Empire). Беларуская мова, паводле аўтара, складалася з рускіх і польскіх слоў і была падобна да «акцэнту данскіх казакоў». Яшчэ больш маляўніча ахарактарызаваў П. Б. Кампэнгаўзэн вылучаную ім асаблівую гаворку жыхароў ваколіц Мсціслава і Прапойска (сучаснага Слаўгарада), якая, на яго думку, складалася з рускай, польскай, нямецкай, лацінскай і малдаўскай моў.

А. Л. Шлёцэр не згадваў беларускай (дарэчы, і ўкраінскай) гаворкі сярод пералічаных ім васьмі славянскіх. Г. Гасэль выкарыстаў для намінацыі беларусаў іх «неасноўную» назву *літоўцы* – найменне, якое не вытрымала канкурэнцыі з назвай *беларусы* і ўрэшце стала маргінальным. Меркаванні П. Б. Кампэнгаўзэна былі вельмі кароткімі і, з сучаснага пункту гледжання, некваліфікаванымі. Тым не менш усе гэтыя меркаванні важныя для гісторыі беларускай лінгвістыкі –

яны тым або іншым спосабам вылучалі беларускую мову, амаль невядомую не толькі шырокай публіцы, але і тагачаснай навуцы. Праца А. Л. Шлёцэра пра ўсходнеславянскія летапісы ў 1809—1819 гг. была выдадзена таксама ў перакладзе на рускую мову ў Санкт-Пецярбургу і была добра вядома ў Расіі. У абмеркаванні наймення беларускай мовы пазней удзельнічаў перакладчык кнігі Дзмітрый Языкаў.

Што да меркаванняў Г. Гасэля і П. Б. Кампэнгаўзэна, то яны не былі ўлічаны пазнейшымі аўтарамі, якія пісалі пра беларускую мову; прынамсі, не вядома ніводнай працы першай паловы XIX ст., у якой былі б спасылкі на выказванні Г. Гасэля і П. Б. Кампэнгаўзэна з нагоды беларускай мовы. У пачатку XIX ст. звычайнай была сітуацыя, калі ва ўмовах недастаткова добра арганізаванай навуковай дзейнасці нейкія меркаванні тагачасных аўтараў, часам вельмі цікавыя і важныя, тым не менш не былі вядомы іншым даследчыкам, не заўважаліся імі і не выклікалі водгуку. Акрамя агульнай «атамарнасці» тагачаснай навукі, прычынай адсутнасці рэзанансу на меркаванні Г. Гасэля было, верагодна, тое, што беларуская мова была апісана ім пад іншай назвай.

Нягледзячы на тое што ў даследаванні А. Л. Шлёцэра згадваліся *беларусы*, яны, аднак, не фігуравалі ў другім томе выдадзенай Ёганам Севярынам Фатэрам у 1809 г. у Берліне працы **Ёгана Хрыстафа Адэлунга** «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства» (Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde). У гэтай кнізе ў рамках падраздзела «Дыялекты» раздзела «Агульнаруская мова» пасля гаворкі пра *суздальскі, маларускі* (іначай *украінскі*) дыялекты, а таксама пра *рунскоў* або *рускіх* Галіцыі і Букавіны ўпаміналіся *крывічы*. Са спасылкай на візантыйскага гісторыка X ст. Канстанціна Пурпурароджанага Ё. Х. Адэлунг напісаў, што крывічы (die Kriwizen) жылі ў былых Полацкім, Смаленскім і Мінскім княствах. Ё. Х. Адэлунг акрэсліў паходжанне крывічоў, заўважыўшы, што яны, відаць, «не належачь ні да велікарусаў, ні да маларусаў; хутчэй неславяне. Першапачаткова жылі паміж рэкамі Прыпяць і Дзвіна, аднак пашырыліся да рэк Волга, Дзвіна, Ака і Днепр. Пазней трапілі пад *літву* і з таго часу называюцца *літоўскія рускія* (Litthauische Russen). Пасля падзелаў 1773 і 1793 гг. зноў падпалі пад Расію. Яны маюць сваю асаблівую, аднак вельмі мала вядомую, гаворку, якая перамешана з польскай». Нягледзячы на тое што крывічоў у гэты час ужо не існавала, у працы Ё. Х. Адэлунга пачатку XIX ст. выкарыстоўваўся тэрмін Kriwizen (*крывічы*). Таксама аўтар узгадваў выраз Litthauische Russen (*літоўскія рускія*). У кнізе, аднак, не ўжываліся ніякія азначэнні ў дачыненні да акрэсленай ім асобнай (як мы разумеем сёння, беларускай) мовы.

У пачатку XIX ст. у навуковай практыцы яшчэ недастаткова выразна адрозніваліся гісторыя і сучаснасць. Назвы старажытных народаў і этнічных груп, пра якія было вядома з пісьмовых крыніц і якія ўжо зніклі ў глыбіні гісторыі, часам без перашкоды пераносіліся ў сучаснасць і выкарыстоўваліся як сучасныя.

Пры кваліфікацыі крывічоў Ё. Х. Адэлунг, бясспрэчна, карыстаўся асноватворнай працай А. Л. Шлёцэра пра ўсходнеславянскія летапісы, у якой крывічы былі ахарактарызаваныя як невядомае племя. У выніку Ё. Х. Адэлунг выказаў сумненне, ці з'яўляюцца ўвогуле крывічы славянамі. Такі погляд быў прымальным для тагачаснай навукі. Іншыя аўтары першай чвэрці XIX ст. маглі не лічыць крывічоў славянамі. Тым не менш меркаванне аўтара кнігі «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства» 1809 г. пра этнічную прыналежнасць крывічоў праз няпоўныя сто гадоў празмерна строга ацаніў Я. Карскі. З нагоды думак Ё. Х. Адэлунга пра мову крывічоў у 1903 г. заснавальнік беларускай лінгвістыкі напісаў: «...даволі забаўнае меркаванне».

Раздзел пра славянскія мовы ў працы Ё. Х. Адэлунга адрэдагаваў будучы патрыярх славістыкі Ёзаф Добраўскі. Напэўна, ён паўплываў на погляды аўтара «Мітрыдата...» на мову крывічоў.

У кантэксте гаворкі пра беларускую мову і, канкрэтна, у сувязі з трактоўкай у 1807 г. беларусаў як літоўцаў Г. Гасэлем варта згадкі тое, як у працы Ё. Х. Адэлунга прадстаўлены *літоўцы*. У адпаведнасці з разуменнем пачатку XIX ст. літоўцы (якія, згодна з падыходамі тагачаснай навукі, яшчэ невыразна адрозніваліся ад латышоў), паводле аўтара «Мітрыдата...», мелі няяснае змешанае (германска-славянскае) паходжанне. Жамойцкая група літоўцаў, згодна з Ё. Х. Адэлунгам, складалася з носьбітаў дыялекту, які меў назву «польска-літоўскі», сама ж літоўская мова на дзве трэці складалася са славянскай. Аўтар кнігі «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства» напісаў, што суседзям літоўцы спачатку былі вядомыя як *гуды*, а таксама згадаў *яцвягаў* (балтыйскае племя; тэрмін *балтыйскі* аднак у гэты час у лінгвістыцы яшчэ не ўжываўся) і такую іх назву, як *палешукі*. Але *гуды* – гэта старая літоўская назва беларусаў, а *палешукі* – назва славянскага насельніцтва Палесся, не абавязкова балтаў. Гэта дазваляе гаварыць, што ў пэўных фрагментах уяўленні Ё. Х. Адэлунга пра літоўцаў былі вельмі туманныя. Нельга выключаць, што часткова пад назвай «літоўцы» ў нямецкага аўтара маглі хавацца беларусы.

Упамінанне ў кнізе Ё. Х. Адэлунга крывічоў і іх мовы важнае ў тым ліку таму, што праца «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства» была адной з першых, пры гэтым вельмі добрых і вядомых, лінгвістычных энцыклапедыі свайго часу.

Цікава, што ўжо толькі пералічаныя даследаванні першага дзесяцігоддзя XIX ст. нешматлікіх аўтараў даюць добрае ўяўленне аб шматлікасці лінгвонімаў, якія маглі ў гэты час выкарыстоўвацца ў дачыненні да беларускай мовы. Так, у працы А. Л. Шлёцэра ішла гаворка пра *беларусаў*. Т. Чацкі напісаў пра *рускую* мову першай і трэцяй рэдакцый Статута ВКЛ, Г. Гасэль — пра *літоўскую* мову, П. Б. Кампэнгаўзэн — пра *беларускую*, Ё. Х. Адэлунг — пра *мову крывічоў*. Тут сканцэнтраваны ўсе асноўныя назвы беларускай мовы пачатку XIX ст.

Гэтыя першыя кароткія і часам супярэчлівыя меркаванні пачатку XIX ст. пра беларускую мову важныя на фоне агульнага стану беларусістыкі першай трэці XIX ст., асабліва той яе часткі, якую складалі працы статыстыкаў і географаў.

Так, напрыклад, у аглядзе падзелу Расіі на губерні ў працы вядомага расійскага географа **Еўдакіма Зяблоўскага** «Статыстычнае апісанне Расійскай імперыі» («Статистическое описание Российской империи») (СПб., 1808), а таксама ў апублікаванай у Лейпцыгу ў 1813 г. кнізе Бурхарда Генрыха Віхмана «Прадстаўленне Расійскай манархіі ў яе найбольш важных, статыстычна-палітычных адносінах» (*Darstellung der russischen Monarchie: nach Ihren wichtigsten, statistisch-politischen Beziehungen*) увогуле не было ўпамінання Беларусі. З галінаў «славянскага племені» ў Расіі Е. Зяблоўскаму былі вядомы «расіяне», рознага тыпу «казакі», а таксама вялікі («многочуднейший») народ «палякаў», які насяляў Віцебскую, Магілёўскую, Віленскую, Гродзенскую, Мінскую, Валынскую, Падольскую і Кіеўскую губерні. Сярод народаў «латышкага племені» аўтар пазначыў «літву», народ, які жыве ў Віленскай і Магілёўскай губернях, а таксама «ва ўсіх месцах былога Герцагства Літоўскага». Е. Зяблоўскі пісаў пра існаванне ў Расіі «расійскай» (складзенай праз змяшэнне «славянскай» і «рускай»), польскай, літоўскай моў (на якой гаварылі «літва» і латышы), але не згадваў пра «беларускую» або «ўкраінскую»/«маларускую».

У працы Е. Зяблоўскага 1822 г. «Кароткае землеапісанне Расійскай імперыі, царства Польскага і Вялікага Княства Фінляндскага» («Краткое землеописание Российской империи, царства Польского и Великого княжества Финляндского») *Беларусь* згадвалася пры апісанні Полацка. У раздзеле, прысвечаным насельніцтву, аўтар дзяліў славянскія народы на «расіян» і «палякаў», пры гэтым, паводле крытэрыю «гаворак мовы», вылучаў сярод першых «вялікарасіян» і «маларасіян», а таксама «казакоў». Аднак далей, у параграфі «Мовы», гэты падзел падтрыманы не быў: у ім, як і ў сваёй ранейшай працы, Е. Зяблоўскі пазначыў існаванне ў Расіі толькі рускай і польскай моў. Аглядаючы славянскія народы ў больш позняй працы 1932 г. «Расійская

статыстыка» («Российская статистика»), Е. Зяблоўскі напісаў не толькі пра «расіян» і «палякаў», але і пра «розных пасяленцаў, якія прыбылі з іншых дзяржаў і гавораць на дыялектах славянскай мовы».

Згодна з «Геаграфічна-статыстычным падручным слоўнікам» (Geographisch-statistisches Handwörterbuch) Г. Гасэля (Веймар, 1817), у Расіі жылі наступныя славянскія народы: «рускія», «казакі», «палякі», «літоўцы», «леты», «куры». *Беларусь* у слоўніку згадана як адзін з рэгіёнаў, дзе жывуць палякі. Паводле іншай працы Г. Гасэля 1821 г. «Поўнае і найноўшае землеапісанне Расійскай імперыі ў Еўропе і Польшчы» (Vollständige und neueste Erdbeschreibung des Russischen Reichs in Europa nebst Polen), напрыклад, жыхары Гродзенскай губерні складаліся часткова з «літоўцаў» (якіх больш за ўсё было ў ваколіцах Гародні і Ліды), а часткова з «руснякоў», шырока распаўсюджаных ва ўсіх іншых паведах. У Віцебскай і Магілёўскай губернях, згодна з меркаваннем Г. Гасэля 1821 г., жылі пераважна «руснякі» або «рускія» (якія, аднак, не былі тоесныя нешматлікім «велікарусам»); пры гэтым «руснякі» вельмі пlynна гаварылі на «жаргоне з польскіх і рускіх слоў». У Мінскай губерні жылі «руснякі», якія іначай называліся «маларусамі». Падобна да віцебскіх і магілёўскіх «руснякоў», мінскія «руснякі», паводле працы Г. Гасэля 1821 г., таксама гаварылі на дыялекце, змешаным з «рускай» і польскай моў. Тэрмін *руснякі*, які ўжываўся ў спецыяльнай нямецкамоўнай літаратуры і якім тут былі абазначаны беларусы, меў славянскае (польскае) паходжанне. Цікава, што ў рускамоўнай літаратуры, тым больш у дачыненні да беларусаў, ён не выкарыстоўваўся.

Згодна з артыкулам «Мінск» у адной **англійскай энцыклапедыі 1829 г.**, на тэрыторыі Мінскай губерні жылі «палякі», «літва», татары, армяне, грэкі, яўрэі і цыганы. «Палякамі» ў гэтым артыкуле, у адпаведнасці з расійскай традыцыяй, верагодна, называліся жыхары далучаных у канцы XVIII ст. да Расіі земляў. Беларусы ў энцыклапедыі былі схаваны пад назвамі «палякі» і «літва».

Усе пералічаныя прыклады паказваюць, наколькі складана ўкараняліся веды пра беларусаў і беларускую мову ў геаграфічныя і статыстычныя працы пачатку XIX ст.

Беларуская гаворка «славяна-рускай» (інакш «славяна-расійскай») мовы згадвалася ў 1810 г. у выдадзенай у Харкаве працы «Найноўшы нарыс правілаў расійскай граматыкі» («Новейшее начертание правил российской грамматики») **Івана Арнатоўскага**. Зыходзячы з уплываў на «славяна-расійскую» мову моў іншых народаў (сярод якіх на першым месцы аказаліся татары, «літоўцы» і палякі), І. Арнатоўскі вылучыў поруч з *вялікарасійскай*, *маларасійскай*, *нізаўскай* таксама і *беларускую* гаворку. Акрамя таго, аўтар «Найноўшага нарыса пра-

вілаў расійскай граматыкі» пакінуў цікавае меркаванне пра ўплыў (стара)беларускай мовы на рускую. Падобна да некаторых іншых украінскіх аўтараў, ён называў беларусаў «літоўцамі» і сцвярджаў, што «паўночна-заходняя частка Расіі запазычыла многа слоў, а яшчэ больш канчаткаў, уласцівых мове літоўцаў». Калі пад «літоўцамі» тут разумець сучасных літоўцаў, то гэта выказванне робіцца бессэнсоўным, паколькі нічога не вядома пра запазычванне паўночна-заходняй часткай Расіі вялікай колькасці слоў і канчаткаў літоўскай мовы. У пачатку мінулага стагоддзя тэрміналогія І. Арнатоўскага змусіла гісторыка мовазнаўства С. Буліча выказаць сумненне адносна таго, каго аўтар «Найноўшага нарыса...» называў «літоўцамі». Цытуючы працу І. Арнатоўскага, пасля слова «літоўцаў» С. Буліч дадаў рэмарку ад сябе: «беларусаў?».

Вельмі вялікае значэнне для папулярызацыі назвы *беларуская мова* і актывізацыі беларусістычных даследаванняў мела праца расійскага бібліёграфа **Васілія Сопікава** «Спраба расійскай бібліяграфіі, або Поўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славянскай і расійскай мовах» («Опыт российской библиографии, или Полный словарь сочинений и переводов, напечатанных на славянском и российском языках») (Ч. 1. СПб., 1813). Каталог быў падрыхтаваны з дапамогай Я. Балхавіцінава, К. Калайдовіча і В. Анастасевіча. Памочнік бібліятэкара аддзела рускай славеснасці Імператарскай публічнай бібліятэкі ў Санкт-Пецярбургу, В. Сопікаў даў першае падрабязнае апісанне славутай Скарынавай Бібліі і ўвогуле ўвёў дзейнасць Ф. Скарыны ў кантэкст гісторыі славянскага і заходнеславянскага кнігадрукавання. В. Сопікаў змясціў у сваім даведніку нямала інфармацыі і пра многія іншыя выданыя ў XVI–XVIII стст. у Беларусі і за яе межамі кнігі. У кантэксте гаворкі пра пераклады на «нячыстую славянскую» мову і «няяснасць» перакладаў В. Сопікаў напісаў пра творы Скарыны і пераклады Е. Славінецкага, а таксама пазначыў, што шэсць старажытных кніг былі надрукаваны «на беларускай мове». Паводле Я. Карскага, В. Сопікаў ужываў лінгвонім *беларуская мова* пераважна ў дачыненні да твораў «паўднёва-заходнярускага» (часцей украінскага) паходжання. У прыватнасці, у лік кніг, напісаных на беларускай мове, у В. Сопікава трапілі: 1) «Гісторыя аб жыцці Варлаама», надрукаваная ў 1637 г. у Куцеінскім манастыры; 2) «Лякарства на знясілены розум чалавечы» (Астрог, 1607); 3) «Катэхізіс» Пятра Магілы (Кіеў, 1645); 4) «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» 1596 г. Стафана Зізанія (Вільня; у В. Сопікава дадзена без даты, месцам выдання памылкова пазначаны Астрог); 5) «Гамілія» Захарыя Капысценскага (пры гэтай пазіцыі В. Сопікаў у спецыяльнай зноскы патлумачыў,

што ён разумеў пад беларускай мовай); 6) «Парэнезіс...» Мялеція Сматрыцкага (Кракаў, 1629). Магчыма, творам, напісаным на беларускай мове, аўтар «Спробы расійскай бібліяграфіі...» лічыў таксама здзейсненае ў Гродне ў 1786 г. другое выданне кнігі Кірыла «Павучальныя словы»; прынамсі, В. Сопікаў пазначыў, што аўтар гэтай кнігі, Стафан Зізаній, — «беларусец». Трэба зазначыць, што «Парэнезіс» М. Сматрыцкага трапіў у спіс памылкова: твор быў апублікаваны на польскай мове.

Самастойным з’яўляецца пытанне аб тым, на якой мове (якіх мовах) папраўдзе былі надрукаваны пералічаныя кнігі. У сучасным разуменні названыя творы не ўяўляюць сабой прыклад (добрых) узораў беларускай мовы. Відавочны выразны «змешаны» характар мовы гэтых кніг.

Аўтараў старажытных кніг В. Сопікаў называў «славяна-расіянамі» або праваслаўнымі, якія знаходзіліся ў «польскіх» краях. У кнізе сустракаецца першае ў XIX ст. на рускай мове вызначэнне беларускай мовы: пасля ўказання на «Гамілію» З. Капысценскага В. Сопікаў назваў беларускую мову «гаворкай набожных грэчаскай веры людзей, што жылі ў Беларусі і Польшчы... вучоныя манахі ў гэтых землях аж да канца XVII ст. амаль усе свае тэалагічныя і маралістычныя творы пісалі на гэтай мове; яна ёсць сумесь моў славянскай, рускай, польскай, а часткова і лацінскай». Праўдападобна, што пад *Беларуссю* тут, згодна з завяздзёнкай пачатку XIX ст., абазначаны Віцебшчына і Магілёўшчына, у той час як *Польшчай* найменаваны далучаныя ў канцы XVIII ст. да Расіі тэрыторыі (а не толькі ўласна Польшча). У духу часу падзелаў заходнія ўскраіны Расійскай імперыі і ў першай палове XIX ст. часта называлі «вернутымі ад Польшчы» або проста «польскімі». Відавочна, у сваёй дэфініцыі «беларускай мовы» В. Сопікаў не характарызаваў уласна беларускую мову ў яе сучасным разуменні, а апісаў толькі пэўны старажытны пісьмовы стыль, уласцівы помнікам пэўных жанраў. У гэтым стылі нават пры павярхоўным назіранні даволі лёгка заўважаліся царкоўнаславянскія, беларускія/украінскія, польскія і лацінскія элементы.

У 1892 г. Аляксандр Ельскі заўважаў, што В. Сопікаў памылкова акрэсліў значэнне беларускай мовы. І ў некаторых сучасных ацэнках кваліфікацыя *беларускай мовы* В. Сопікавым як «сумесі» разглядаецца як прыніжальная. Але падстаў для гэтага няма. Па-першае, факт змешанага характару мовы большасці старажытных пісьмовых помнікаў з’яўляецца агульнапрызнаным. Аднак некаторым відам помнікаў (напрыклад, прапаведніцка-палемічнай літаратуры, частцы іншых выдадзеных у Беларусі і Украіне канфесійных кніг) змешаны,

камбінаваны характар мовы ўласцівы асабліва. У палемічнай літаратуры ў залежнасці ад зместу канкрэтных фрагментаў творы маглі з рознай ступенню інтэнсіўнасці насычацца царкоўнаславянскімі, польскімі ці мясцовымі (беларускімі/украінскімі) элементамі. Па-другое, тэрмін В. Сопікава *рускі* не варта атаясамліваць з тэрмінам *расійскі*. Названая ім камбінацыя моў («славянская», «руская», польская, лацінская) павінна трактавацца як звычайны набор складнікаў-кампанентаў, ужывальны пры аналізе старажытных беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых тэкстаў, пры якім у іх вылучаюцца царкоўнаславянскія (у В. Сопікава: «славянскія»), мясцовыя (у тэрміналогіі В. Сопікава: «рускія»), польскія і лацінскія рысы. Згодна з нядаўняй думкай Т. Левашкевіча, калі б у пераліку В. Сопікава на першым месцы стаяла не «славянская мова», а «ўласна беларускі моўны кампанент як частка змешанай беларускай мовы», то яго погляд можна было б лічыць пераканаўчым.

Адным з прыкладаў беларускай мовы для В. Сопікава была выдзена на Валыні кніга «Лякарства на знясілены розум чалавечы», для дэманстрацыі розніцы паміж (царкоўна)славянскай і беларускай мовамі ён прывёў выпіску з гэтай працы.

Пытанне пра тое, адкуль В. Сопікаў узяў назву «беларуская мова», патрабуе спецыяльнага вывучэння. Верагодна, аўтар «Спробы расійскай бібліяграфіі...» мог яе запазычыць з культурнай практыкі Маскоўскай Русі XVII ст. або з нейкіх заходніх прац, якія абапіраліся на гэтую практыку. У любым выпадку трэба прызнаць заслугу В. Сопікава ў тым, што менавіта ён падняў з забыцця тэрмін *беларуская мова*, які пасля паспяхова сцвердзіўся.

Бадай, некаторыя кнігі маглі ў Маскоўскай Русі лічыцца беларускімі ў тых выпадках, калі пазней яны перавыдаваліся ў Маскве ў пераробленым выглядзе. Такой была «Гісторыя аб жыцці Варлаама», куцеінскае выданне якой суправаджала пазнака аб тым, што гэта кніга была перакладзена на «простую нашу мову рускую»; у 1680 г. яна была выдзена на царкоўнаславянскай мове ў Маскве. Магчыма, куцеінскае выданне магло быць патрактавана В. Сопікавым як напісанае на беларускай мове яшчэ і таму, што яно было здзейснена ў (яшчэ разумедай «вузка») Беларусі.

Старажытныя кнігі з большай верагоднасцю маглі лічыцца беларускімі, калі іх выданню ў Вялікім Княстве Літоўскім ці Рэчы Паспалітай папярэднічала нейкае польскамоўнае выданне. Такім у спісе В. Сопікава быў кіеўскі «Катэхізіс» 1645 г. Пятра Магілы. Таксама нейкая кніга тым больш лічылася ў Маскві «беларускай», калі ў ёй змяшчаліся паралельна два тэксты: з аднаго боку — на мясцовай

версіі пісьмовай мовы, з другога – на царкоўнаславянскай або польскай мове. Такімі былі астрожскае «Лякарства на знясілены розум чалавечы» і віленскае «Казанне пра Антыхрыста».

Гістарычна так склалася, што словазлучэнне «кніга на беларускай мове» трактавалася спачатку не столькі як ‘кніга на нацыянальнай мове беларусаў’, колькі як ‘кніга на мове, якой уласцівы элементы шматлікіх моўных (беларускіх і/або ўкраінскіх, а таксама польскіх) сродкаў, неўласцівых маскоўскай версіі царкоўнаславянскай мовы’. Выраз «беларуская мова» спачатку меў значэнне не столькі ‘нацыянальная мова беларусаў’, ‘усходнеславянская мова, сваімі асаблівасцямі проціпастаўленая рускай і ўкраінскай мовам’, колькі ‘старажытны пісьмовы стыль, якому ўласціва наяўнасць шматлікіх моўных (беларускіх і/або ўкраінскіх, а таксама польскіх) сродкаў, неўласцівых маскоўскай версіі царкоўнаславянскай мовы’.

У 1813 г. на старонках маскоўскага часопіса «Вестник Европы» быў надрукаваны артыкул **Яўгенія Балхавіцінава** «Гістарычная звестка пра мітрапаліта Пятра Магілу» («Историческое известие о митрополите Петре Могиле»), аўтар якога сцвердзіў, што пры заснаванні Кіева-Магілянскай акадэміі выкладанне ў ёй вялося на лацінскай, польскай і беларускай мовах. Свой кіеўскі катэхізіс 1645 г., паводле Я. Балхавіцінава, Пётр Магіла надрукаваў на польскай і беларускай мовах.

Думка пра тое, што кіеўскі катэхізіс П. Магілы быў надрукаваны ў тым ліку на беларускай мове, была вельмі пашыранай. У больш поўным выглядзе ў 1696 г. ён быў выдадзены ў Маскве; відаць, там была пазнака пра тое, што арыгінальны кіеўскі катэхізіс 1645 г. быў надрукаваны па-беларуску. Пад пяром маскоўскіх аўтараў XVII ст. словы *беларус(ец)*, *беларуская мова* нярэдка азначалі ‘немакавіт, жыхар Беларусі або Украіны’, ‘пісьмовая мова жыхароў Беларусі ці Украіны’. Думка аб беларускай мове катэхізіса П. Магілы пашырылася і ў заходнія крыніцы. У 1727 г. у Берліне член Прускай акадэміі навук Ёган Леангард Фрыш надрукаваў другую з шасці сваіх славістычных прац, прысвечаную кірыліцы і расійскай мове. У гэтай кнізе была вылучана *беларуская мова*. Ё. Л. Фрыш пазначыў, што перакладзенае ім на нямецкую мову другое маскоўскае выданне 1696 г. «поўнага» катэхізіса было звязана з кіеўскім катэхізісам 1645 г. П. Магілы, які трактаваўся як напісаны на *беларускай мове*.

Бібліяграфія В. Сопікава была прыхільна сустрэта ў тагачасных расійскіх навуковых колах. У 1814 г. К. Калайдовіч паведаміў даследчыку, што яго выдатнай працай вельмі задаволены М. Качаноўскі.

Аднак ужыты яе аўтарам выраз *беларуская мова* быў зусім новым для навуковага дыскурсу пачатку XIX ст. У навуковых працах таго часу звычайна ўжывалася традыцыйная тэрміналогія, згодна з якой беларуская мова называлася *рускай*. Так, у манаграфіі «Гісторыя кракаўскіх друкарняў» (Historia drukarní krakowskich) (1815) Ежы Самуэль Бантке сцвердзіў, што Ф. Скарына пераклаў Біблію на «*рускі дыялект*, якім карыстаюцца каля Полацка». У тым жа 1815 г. у зборніку Slovan-ka Ёзаф Добраўскі надрукаваў артыкул «Плач Ераміі, перакладзены Ф. Скарынам на *рускую мову*» (Jeremia Klaglieder, von Franz Scorina in russische übersetzt).

У першай чвэрці XIX ст. даследаваннямі расійскай мовы займаўся нямецкі вучоны **Ёган Севярын Фатэр**. Цікава, што, рыхтуючы ў 1815 г. працу «Літаратура, датычная граматык, лексікі і збораў слоў усіх моў зямлі: выкладзена ў алфавітным парадку моў» (Litteratur der Grammatiken, Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde: nach alphabetischer Ordnung der Sprachen), ён не выкарыстаў некаторых дадзеных другога тома Адэлунгавай працы «Мітрыдат...», якую сам рыхтаваў да друку ў 1809 г. Так, на адрозненне ад даведніка Ё. Х. Адэлунга ў працы Ё. С. Фатэра не згадваліся *крывічы*. Падобна да слоўніка 1780–90-х гг. Пятра Сімона Паласа, у кнізе «Літаратура...» было дадзена члянэнне расійскай мовы на два, малаадрозныя між сабой, *маларасійскі* і *судальскі* дыялекты. Зусім не зразумела, ці прысутнічала беларуская мова ў працы Ё. С. Фатэра ўвогуле, напрыклад як складовая частка *маларасійскай* мовы. Хутчэй, не. Літоўскую мову даследчык патрактаваў аналагічна іншым аўтарам свайго часу і, у прыватнасці, Ё. Х. Адэлунгу. Будучы «сястрой» латышскай мовы, з пункту гледжання лексікі і граматыкі літоўская мова была, згодна з Ё. С. Фатэрам, пераважна славянскай, а «ў іншых адносінах» (граматычных?) – германскай. *Літоўская* мова, паводле аўтара «Літаратуры...», мела свае адгалінаванні ў Жамойці і «на поўдні Вялікага Княства Літоўскага». Ё. С. Фатэр, такім чынам, бачыў у літоўскай мове вельмі моцны славянскі складнік. Аўтар «Літаратуры...» у сваёй працы не ўлічыў наяўную ў даследаванні Ё. Х. Адэлунга 1809 г. «мову крывічоў». Аднак застаецца пытанне: ці была яна «скасавана» ўвогуле або прадстала ў кнізе «Літаратура...» у нейкім новым абліччы, магчыма, пад іншай назвай? Меркаванне аўтара «Літаратуры...» пра тое, што моцна славянізаваная *літоўская мова* сягала на поўдзень Вялікага Княства Літоўскага, прымушае думаць, што, магчыма, тут Ё. С. Фатэр у нейкай ступені блытаў літоўскую мову з беларускай.

Пытанне асобнасці ўжыванай у Беларусі мовы мімаходзь закрануў **Ежы Самуэль Бантке** ў артыкуле 1815 г. «Заўвагі пра чэшскую, польскую

і сучасную расійскую мову» (Uwagi nad językiem czeskim, polskim i terazniejszym rosyjskim). У самым пачатку, апелюючы да французскіх і нямецкіх навукоўцаў, ён палемічна падкрэсліў, што сучасная расійская мова ўласціва не ўсім славянскім народам у Расіі, «прынамсі, не ўсёй разнастайнай Русі – Вялікай, Белай, Чырвонай і Чорнай».

У 1815–1816 гг. у Варшаве на польскай мове былі надрукаваны дзве працы **Самуэля Багуміла Ліндэ**, якія з’явіліся вельмі важным укладам у беларусістыку таго часу. Першая праца – гэта вялікі артыкул «Аб славянска-расійскай літаратуры» (O literaturze słowiańsko-rosyjskiej). У ім упершыню ў польскамоўнай навуковай літаратуры сустракаецца выраз *беларуская мова*. Так, С. Б. Ліндэ акцэнтаваў увагу на тым, што мову не ўсіх прадстаўленых у каталогу В. Сопікава кірылічных выданняў трэба кваліфікаваць як царкоўнаславянскую: «...шмат ёсць напісаных па-маларасійску або *па-беларасійску*».

У другой працы – «Аб Літоўскім статуце, рускай мовай і друкам выдадзеным, паведамленне» (O Statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość) – С. Б. Ліндэ аддаў належнае таму, што ў трэцім артыкуле трэцяга раздзела Статута мова дакумента называлася *рускай*: «...на *рускій* язык преложона і *руским* же писмом». Недыферэнцыяванае выкарыстанне некаторымі тагачаснымі польскімі аўтарамі тэрміна *język ruski* вымусіла С. Б. Ліндэ зрабіць заўвагу адносна таго, што гэты выраз часам ужываўся неўласціва: напрыклад, Т. Чацкі ў асобных выпадках змешваў назву *руская мова* з назвамі *царкоўная мова* і *расійская мова*. Аднак, сцвярджае С. Б. Ліндэ, *руская мова* моцна адрозніваецца ад *расійскай* і *царкоўнай*, і «расіянін, які з захапленнем дэкламуе творы Ламаносава, Дзяржавіна і г. д., а таксама грэцка-расійскі (праваслаўны. – С. З.) святар, які ўсю славянскую Біблію ведае на памяць, не зразумее ніводнага артыкула *рускага* Літоўскага статута настолькі, што ўзнікла патрэба выдаць Статут у перакладзе на расійскую мову». Зыходзячы з таго што мова Статута не адрознівалася ад мовы кваліфікаванага В. Сопікавым як беларускае «Казання Святога Кірыла аб Антыхрысце», С. Б. Ліндэ назваў мову Літоўскага статута *беларускай*, выдзеліўшы ў тэксце гэтую назву¹.

Вывучэнне ў артыкуле «Аб славянска-расійскай літаратуры» *рускай мовы* статутаў Вялікага Княства Літоўскага, Ягелонаў і Ф. Скарыны стварыла спецыфічныя цяжкасці для перакладчыка артыкула С. Б. Ліндэ на расійскую мову **Міхаіла Качаноўскага**. (У скарочаным

---

¹ Падрабязней дасягненні С. Б. Ліндэ ў беларусістыцы выкладзены ў раздзеле 2.

выглядзе артыкул С. Б. Ліндэ быў перадрукаваны на расійскай мове ў рэдагаваным М. Качаноўскім часопісе «Вестник Европы»). Якім чынам пры перакладзе трэба было перадаць па-расійску выраз С. Б. Ліндэ *руская мова*? Тэрмін *рус(е)кий язык* у расійскай лінгвістыцы ў гэты час усё больш актыўна выкарыстоўваўся для наймення ўяўлянага продка тагачаснай расійскай мовы, які паводле сваіх характарыстык (і гэта добра ўсведамляў М. Качаноўскі) моцна адрозніваўся ад апісванай С. Б. Ліндэ мовы статутаў, Ягелонаў ці Ф. Скарыны. Быў знойдзены наступны выхад. Перакладаючы сказ пра тое, што першае і трэцяе выданні статутаў ВКЛ выйшлі на *рускай* мове, М. Качаноўскі, «каб не змешваць з нашай *рускай*» («чтоб не смешивать с нашим *руским*»), ужыў тэрмін *руская мова (руско́й язык)*. Свой падыход ён патлумачыў у спецыяльнай зноscopy, у якой таксама заўважыў, што расійскую мову палякі ў вусным ужытку называюць маскоўскай, а на пісьме – расійскай. На *рускаяй* мове, згодна з М. Качаноўскім, гавораць жыхары Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў. Як можа вынікаць з кваліфікацый С. Б. Ліндэ і з прац пазнейшых аўтараў, у першай палове XIX ст. некаторыя даследчыкі яшчэ недадаткова добра адрознівалі беларускую і ўкраінскую мовы. Што датычыць заўвагі М. Качаноўскага адносна арэала ўжывання *рускаяй* мовы, то, здаецца, гэта было першае ў тагачаснай беларусіскай літаратуры ўказанне на тое, што «беларуская» («руская») мова выкарыстоўвалася і на тэрыторыі тагачаснай Украіны.

У 1816 г. кароткія заўвагі аб чарнігаўскіх беларусах зрабіў студэнт Харкаўскага ўніверсітэта **Аляксей Лёўшын**. У кнізе «Лісты з Маларосіі» («Письма из Малороссии») ён напісаў пра чарнігаўскую гаворку, адрознай рысай якой лічыў «цвёрдасць», што адчувалася «і ў тых, хто адвык ад маларасійскай мовы, але не мог змяніць вымаўлення». А. Лёўшын зазначыў, што «большая частка мясцовых жыхароў змешана з літоўцамі, а таму іх і называюць іншыя маларасіяне літвінамі». Згодна з Я. Карскім і С. Булічам, у адпаведным фрагменце кнігі гаворка ішла пра гарадзянскіх беларусаў, якіх, як бачым, аўтар называў літоўцамі. Я. Карскі выказаў меркаванне, што ўвагу ўкраінца А. Лёўшына (папраўдзе ён меў расійскае паходжанне) тут прыцягнула цвёрдае вымаўленне *p* і адсутнасць «сціснутых» галосных на месцы *o* і *e*. С. Буліч зазначыў таксама, што далей А. Лёўшын без тлумачэнняў залічыў гарадзянскіх беларусаў да «маларосаў».

У канцы 1810-х гг. у друку з'явіліся першыя ўзоры живога маўлення беларусаў. Праца Марыі Чарноўскай «Рэшткі славянскай міфалогіі, захаваныя ў звычаях вясковага люду на Белай Русі (Magilëўская губерня)» (*Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na*

Białej Rusi dochowywane (gub. Mogilewska)) была апублікавана спачатку ў польскамоўным «Віленскім дзённіку» (Dziennik Wileński), пазней – у расійскім часопісе «Вестник Европы». Тады ж у надрукаванай у Санкт-Пецярбургу граматыцы ўкраінскай («маларасійскай») мовы А. Паўлоўскі згадваў пра розныя вядомыя яму ўсходнеславянскія гаворкі (архангельскую, наўгародскую, старадубскую, мурамскую), назваўшы сярод іх і *полацкую*.

У 1818 г. у Санкт-Пецярбургу быў надрукаваны «Гістарычны слоўнік ранейшых пісьменнікаў Расіі духоўнага чыну, грэкарасійскай царквы» («Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви») **Яўгенія Балхавіцінава**. У гэтай працы як беларускамоўныя аўтары былі пазначаны А. Радзівілоўскі, Д. Растоўскі, З. Капыценскі, І. Галятоўскі, П. Магіла, выдаўцы нявіжскага катэхізіса 1562 г. М. Кавячынскі, С. Будны і Л. Крышкоўскі, М. Сматрыцкі, П. Бярында. Асабліва пладавітым беларускамоўным пісьменнікам у слоўніку пададзены праваслаўны і грамадска-палітычны дзеяч, тэарэтык красамоўства, настояцель Купяціцкага манастыра на Піншчыне (1650–1658), выкладчык і рэктар Кіева-Магілянскай духоўнай акадэміі, ігумен Кіева-Брацкага манастыра ў 1658–1668 гг., пазней архімандрыт Чарнігаўскага Ялецкага манастыра Іянікій Галятоўскі. Яго творы друкаваліся ў Кіеве, Чарнігаве, Львове, Магілёве, Маскве. Паводле Я. Балхавіцінава, І. Галятоўскі на беларускай мове або з яе выкарыстаннем (у выпадку двухмоўных выданняў) надрукаваў пяць кніг. Я. Балхавіцінаў, як здавалася, не ставіў сабе мэты ўказаць усіх аўтараў, якія пісалі на беларускай мове, таму выглядае, што іх кола ў інтэрпрэтацыі аўтара слоўніка магло б быць пашырана. Так, напрыклад, характарызуючы мову Васілія Грыгаровіча-Барскага, Я. Балхавіцінаў яе ніяк не найменаваў, але паведаміў, што яна «такая ж, якой да паловы мінулага стагоддзя амаль усе ў Маларосіі пісалі, гэта значыць: змешаная са славянскай, польскай і маларасійскай моў». Калі мець на ўвазе, што ў сувязі са згадкай «Дыярыуша» Д. Растоўскага Я. Балхавіцінаў сцвердзіў, што гэты твор быў напісаны «на беларускай мове, якая ў маларасійскіх вучоных была тады (у XVII ст. – С. З.) ва ўсеагульным ужытку», то, сапраўды, «беларускай» можна было б лічыць і мову твораў В. Грыгаровіча-Барскага. Думку Я. Балхавіцінава адносна існавання нейкай «змешанай» беларускай мовы можна суаднесці з падобным меркаваннем В. Сопікава.

У канцы 1810-х гг. з кароткімі заўвагамі пра беларускую мову ўпершыню выступілі яшчэ два аўтары, даследаванні якіх пазней мелі вялікае значэнне для яе распрацоўкі.

Спачатку ў 1818 г. у «Працах Таварыства аматараў расійскай славеснасці» («Труды Общества любителей российской словесности») **Канстанцін Калайдовіч** наступным чынам выказаўся пра почырк, якім быў напісаны страчаны арыгінал «Слова аб паходзе Ігаравым». Спаслаўшыся на сведчанні выдавочцаў, згодна з якімі почырк, якім напісана «Слова...», «не ўзыходзіць далей за XVI стагоддзе», К. Калайдовіч назваў яго *беларускім*. Зыходзячы, верагодна, з ужывальнасці ў Маскве ў XVII ст. выразу «беларускае пісьмо», аўтар артыкула ў «Працах Таварыства аматараў расійскай славеснасці», такім чынам, увёў паняцце «беларускі почырк». Пішучы ў наступным годзе ў артыкуле аб дзейнасці Ш. Фіёля пра мову заключнай нататкі кракаўскага выдаўца «Часаслова» 1491 г., К. Калайдовіч дыягнаставаў у ёй «*руской* язык в простонародном польском, или правильнее *белорусском* выговоре».

Вельмі крытычна ацаніўшы геаграфічныя веды аўтара «Гісторыі дзяржавы расійскай» («История государства российского») Мікалая Карамзіна, засведчаныя ў яго карце IX ст., і ўдакладняючы арэал рассялення *крывічоў* і *літвы*, у 20-м нумары часопіса «Вестник Европы» за 1819 г. у артыкуле «Даследаванне датычна расійскай гісторыі» («Разыскания касательно русской истории») **Зарыян Даленга-Хадакоўскі** ідэнтыфікаваў *крывічоў* як складовую частку *рускіх* і аспрэчыў прыналежнасць да *літвы* Наваградка. Аўтар публікацыі ў «Вестнике Европы» сцвердзіў, што М. Карамзін «абазначыў Літву паводле цяперашніх меж літоўскіх губерняў, гэта значыць коштам рускай зямлі», і паведаміў, што «паміж Вільняй, Гародняй і Мінскам ёсць спрадвеку *руская* мова. Літоўскія князі не выкаранялі яе, бо ўжывалі самі пры двары, у дагаворах і статутах». З. Даленга-Хадакоўскі зрабіў выснову, што М. Карамзін не ведаў, дзе праходзіць мяжа паміж «*уласна літоўскай* і *рускай* мовамі». У іншым месцы сваёй працы, пішучы пра *сулічаў*, аўтар заўважыў, што, з аднаго боку, уздоўж ракі Сула, амаль да ракі Сан і Карпацкіх гор, і, з другога боку, у Чарнігаве, а таксама на поўначы і ўсходзе ад Чарнігава гавораць на розных дыялектах: у першым выпадку на *паўднёвым рускім*, а ў другім — на *беларускім*.

Апублікаваныя ў папулярным выданні і суднесеныя з поглядамі славутага расійскага аўтара, выкладзеныя «наступальным чынам» меркаванні З. Даленгі-Хадакоўскага аб мове тэрыторыі захаду і поўначы сучаснай Беларусі былі выключна важнымі для прыцягнення ўвагі навуковай грамадскасці да таго, што на гэтай тэрыторыі ўжывалася нейкая разнавіднасць асобнай старой *рускай* мовы, проціпастаўленай літоўскай мове. Рэдактар часопіса «Вестник Европы»

М. Качаноўскі станоўча ацаніў пададзеныя ў артыкуле геаграфічныя ўказанні З. Даленгі-Хадакоўскага. Пра самастойны характар гэтай мовы (яе носьбітамі ў выкладанні аўтара «Даследавання датычна расійскай гісторыі» былі *крывічы*) магло сведчыць тое, што яе (поруч з польскай) дрэнна ведаў М. Карамзін. Напрыклад, каментуючы на-яўнасць у аўтара «Гісторыі дзяржавы расійскай» тапоніма *Дедичное село*, З. Даленга-Хадакоўскі звярнуў увагу на тое, што лепшае веданне польскай «і нават *рускай* мовы» не дазволіла б М. Карамзіну трансфармаваць гэты апелятыў са значэннем ‘спадчынны’ ва ўласную назву. Важным было і тое, што, характарызуючы мову насельнікаў Чарнігава і сумежных паўночных і ўсходніх рэгіёнаў, аўтар выкарыстаў тэрмін *беларускі дыялект*.

Лінгвістычныя працы 1800–10-х гг. пра беларускую мову былі толькі першым крокам да навуковага высвятлення як яе характару, так і назвы. У шэрагу выпадкаў тут канстатуем звычайнае згадванне беларускай мовы сярод іншых, пры гэтым часта ў значэннях, якія не адпавядаюць сучаснаму. Усе гэтыя працы былі надрукаваны за межамі Беларусі (Гётынген, Веймар, Лондан, Берлін, Харкаў, Санкт-Пецярбург, Кракаў, Прага, Варшава, Масква). Даследаванню характару беларускай мовы часам папярэднічала пэўнае высвятленне спецыфікі беларусаў, адпаведна ў асобных працах, дзе ішла гаворка і пра беларускую мову, маглі ўжывацца этнонімы. Аднак у некаторых з гэтых прац не выкарыстоўваліся ніякія лінгвонімы (Ё. Х. Адэлунг, А. Л. Шлёцэр). Тэрміналогія, кваліфікацыі і ацэнкі асобных даследаванняў увогуле не даюць магчымасці вызначыць, ці знаходзілася беларуская мова ў полі зроку іх аўтараў (напрыклад, Ё. С. Фатэра). У гэты час пераважала назва *руская мова*, аднак пачаў з’яўляцца таксама тэрмін *беларуская мова*. Часам некаторыя аўтары (С. Б. Ліндэ, З. Даленга-Хадакоўскі) выкарыстоўвалі абодва тэрміны, прыпісваючы ім, аднак, нятоеснае (З. Даленга-Хадакоўскі) або не зусім тоеснае (С. Б. Ліндэ) значэнне. У расійскамоўнай літаратуры ў другой палове 1810-х гг. была здзейснена спроба ўкараніць выраз *руської язык* (М. Качаноўскі), а таксама зафіксаваны першы выпадак выкарыстання складанага апісальнага тэрміна з адначасовым ужываннем азначэнняў *руская* і *беларуская* (К. Калайдовіч). У не заўважанай пазнейшымі даследчыкамі працы Г. Гасэля 1807 г. беларуская мова была схавана пад назвай *літоўская*. У даследаванні С. Б. Ліндэ «Аб Літоўскім статусе...» упершыню было пастаўлена пытанне выкарыстання адэкватнай тэрміналогіі. Працы першых двух дзесяцігоддзяў XIX ст. з’явіліся важным падмуркам, на які абапіралася лінгвістыка пазнейшага часу.

Пытанні для самакантролю

1. Якія аўтары першымі ў XIX ст. напісалі пра беларускую мову?
2. На падставе чаго можна думаць, што ў кнізе Г. Гасэля «Статыстычны нарыс Расійскай імперыі паводле яе новага палітычнага ўладкавання» (Нюрнберг; Лейпцыг, 1807) ёсць згадка пра беларускую мову — нягледзячы на тое, што ў кнізе не было згадак пра Беларусь, а ў пераліку славянскіх народаў адсутнічаў народ, які меў бы назву *беларусы*?
3. У якім выглядзе беларусы і беларуская мова былі пададзены ў працы Ё. Х. Адэлунга «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства»? Чаму пры апісанні беларусаў у якасці галоўнага Ё. Х. Адэлунг карыстаўся словам *крывічы*? Чаму ён выказаў меркаванне, што крывічы не з'яўляюцца славянамі?
4. Як у плане вылучэння праблем беларускай мовы ў пачатку XIX ст. адрозніваліся працы па статыстыцы і геаграфіі, з аднаго боку, і філалагічныя, гістарычныя — з другога? Да якой групы моў у гэты час нярэдка залічвалі літоўскую мову? Ці маглі беларусы ў літаратуры абазначацца словамі *палякі* або *літва*? Каго ў пачатку XIX ст. у нямецкамоўнай літаратуры часам называлі *руснякамі*?
5. У якой рускамоўнай працы ўпершыню з'явіўся выраз *беларуская гаворка (белорусское наречие)*? Чаму можна сцвярджаць, што *мовай літоўцаў* І. Арнатоўскі называў беларускую мову?
6. У якой працы пачатку XIX ст. упершыню напісана пра існаванне шасці беларускамоўных кніг? Як можна ацаніць меркаванне В. Сопікава пра тое, што беларуская мова ўяўляла сабой сумесь славянскай, рускай, польскай і часткова лацінскай моў?
7. Як трактавалі літоўскую мову Ё. Х. Адэлунг і Ё. С. Фатэр?
8. Чаму ў пачатку XIX ст. маглі лічыць, што кіеўскі катэхізіс П. Магілы 1645 г. быў надрукаваны на беларускай мове?
9. З чым іменем было звязана ўвядзенне тэрміна *руская мова*? Якія былі матывы яго выкарыстання?
10. Які аўтар трактаваўся як найбольш пладавіты беларускамоўны пісьменнік у «Гістарычным слоўніку ранейшых пісьменнікаў Расіі духоўнага чыну, грэкарасійскай царквы» 1818 г. Я. Балхавіцінава?
11. Што вядома пра беларусістычныя меркаванні К. Калайдовіча 1818—1819 гг.?
12. Якія важныя меркаванні аб мове тэрыторыі захаду і поўначы сучаснай Беларусі, у цэлым пра беларускую мову выказаў у 1819 г. З. Даленга-Хадакоўскі?
13. Як можна ў цэлым ацаніць лінгвістычныя працы 1800—1819 гг., у якіх ішла гаворка пра беларускую мову?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з'езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 37–52.

Запрудскі, С. М. Назвы беларускай мовы ў працах даследчыкаў пачатку XIX ст. / С. М. Запрудскі // Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2013. – С. 81–111.

Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : Белорус. Энцикл., 2006–2007. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 2006.

Лантева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лантева. – М. : Индрик, 2005.

Lewaszkiwicz, T. Zainteresowania białorutenistyczne Samuela Bogumiła Lindego / T. Lewaszkiwicz // Slavica Onomastica Regionalia. Prace dedykowane Panu Profesorowi Jerzemu Dumie / red.: M. Biolik [i in.]. – Olsztyn : Wyd-wo Un-tu Warmiń.-Mazur., 2016. – S. 97–106.

Olechnowicz, M. Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku / M. Olechnowicz. – Łódź : Wyd-wo Łódz., 1986.

2

БЕЛАРУСІСТЫЧНЫЯ ЗАЦІКАЎЛЕННІ САМУЭЛЯ БАГУМІЛА ЛІНДЭ

У беларускіх энцыклапедычных і даведачных крыніцах пра славу тага польскага лексікографа, аўтара «Слоўніка польскай мовы» (*Słownik języka polskiego*) (1807–1814)¹ Самуэля Багуміла Ліндэ змешчана даволі неаднастайная інфармацыя.

Напрыклад, у «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (Т. 2. 1969) каротка сцвярджалася, што С. Б. Ліндэ адным з першых даследаваў асаблівасці беларускай мовы.

У энцыклапедычным даведніку «Францыск Скарына і яго час» 1988 г. пра С. Б. Ліндэ гаворыцца на аснове надрукаванай ім у 1816 г. кнігі «Аб Літоўскім статуте, рускай мовай і друкам выдадзеным, паведамленне» (*O Statucie litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość*). Указваецца, што аўтар кнігі «зрабіў заключэнне, што ў выданнях Скарыны стараславянская мова пераважае над беларускай... адзначыў таксама, што літары “Акафіста” значна прыгажэйшыя за друк “Астрожскай Бібліі” 1581 г.». Меркаванні, выкладзеныя ў скарынаўскай энцыклапедыі 1988 г., паўтораны і ў яе выданні 2017 г.

Думку пра тое, што С. Б. Ліндэ «першы ў навуковай літаратуры паказаў, што Статут 1588 г. быў напісаны на беларускай мове», знаходзім у даведніку «Статут Вялікага Княства Літоўскага. 1588» (Мінск, 1989).

У энцыклапедыі «Беларуская мова» 1994 г. выказваецца думка, што ў Статуте Вялікага Княства Літоўскага С. Б. Ліндэ знайшоў «уплыў народнай гаворкі». Аўтар артыкула «Краязнаўства і мова» ў энцыклапедыі

---

¹ Папраўдзе апошні шосты том слоўніка быў надрукаваны ў лютым 1815 г.

Г. Каханоўскі ў якасці беларускіх кваліфікаваў засведчаныя ў рыхтаваным С. Б. Ліндэ агульнаславянскім слоўніку (беларуская мова ў яго рэестры не значылася) лексемы *свавольнік, сталецце, заносны, наскочыць, ігілісты, худаваты, безвыходны, высокадзяржаўны, лагодны, шукальны*.

Аўтары «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» ў артыкулах 1993–1996 гг. звяртаюць увагу на тое, што навуковая спадчына С. Б. Ліндэ разам з працамі іншых польскіх даследчыкаў у пачатку XIX ст. служыла тэарэтычным абгрунтаваннем паланізацыі і акаталічвання насельніцтва Беларусі, сцвярджаюць, што С. Б. Ліндэ ў ліку іншых польскіх даследчыкаў «імкнуўся тэарэтычна абгрунтаваць погляды польскай і апалячанай беларускай шляхты на Беларусь як частку Польшчы і разглядаў беларусаў як этнаграфічную групу польскага народа».

У падручніку «Гісторыя беларускага мовазнаўства» Л. М. Шакуна (Мінск, 1995) імя С. Б. Ліндэ адзін раз згадваецца ў сувязі з гаворкай пра кнігу С. Буліча «Нарыс гісторыі мовазнаўства ў Расіі» («Очерк истории языкознания в России») (СПб., 1904) — паведамляецца, што яе аўтар зрабіў агляд выказванняў аб беларускай мове такіх вучоных, як К. Калайдовіч, С. Б. Ліндэ, Я. Балхавіцінаў, М. Румянцаў. Другі раз імя героя гэтага раздзела ўзнікае ў сувязі са згадкай пра бібліяграфічныя апісанні беларускіх пісьмовых помнікаў, зробленыя ў пачатку XIX ст.

У нядаўняй (2018) кнізе па гістарыяграфіі гісторыі культуры Беларусі канца XVIII — першай паловы XIX ст. А. Сімончыка сцвярджаецца, што ў сваім артыкуле «Аб славянска-расійскай літаратуры» 1816 г. С. Б. Ліндэ адстойваў велікапольскую ідэю пра тое, што беларуская мова з’яўляецца польскім дыялектам.

Пры ўсёй важнасці пералічаных звестак нельга, аднак, не прызнаць, што ў беларускай літаратуры і, асабліва, у падручніку Л. Шакуна пра С. Б. Ліндэ прыведзена вельмі скупая інфармацыя. У кнізе Л. Шакуна абодва разы аўтар «Слоўніка польскай мовы» фігуруе толькі ў пераліках, як «адзін з некалькіх»; у другім выпадку яго імя прыцягнута ў тым ліку як ілюстрацыя да гаворкі пра невысокі ўзровень навукі ў пачатку XIX ст., «недастатковае знаёмства вучоных з фактамі беларускай мовы».

Прыведзеныя кваліфікацыі, аднак, пакідаюць некаторыя пытанні. У прыватнасці, не вельмі зразумела, як стасуюцца згаданыя вышэй імкненні С. Б. Ліндэ тэарэтычна абгрунтаваць паланізацыю беларусаў і сцвердзіць велікапольскую ідэю з яго ж аргументацыяй на карысць характарыстыкі мовы Статута 1588 г. як беларускай. Незразумела таксама, ці кваліфікаваў С. Б. Ліндэ мову Статута ВКЛ як беларускую або ўсяго толькі выявіў у помніку «ўплыў народнай га-

воркі». Відавочна, існуе патрэба больш грунтоўнага асвятлення беларусістычных зацікаўленняў польскага навукоўца.

Больш глыбокае азнаямленне з прывесчанай С. Б. Ліндэ беларускай літаратурай прымушае задаць і іншае пытанне: у якой меры ў працэсе падрыхтоўкі свайго слоўніка навуковец выкарыстоўваў (калі выкарыстоўваў) беларускі матэрыял? У той час як адны аўтары лічаць, што прыцягненне С. Б. Ліндэ беларускай лексікі было значным, другія мяркуюць, што яно было хутчэй эпизадным. Ёсць таксама даследчыкі, якія адмаўляюць сам факт такога выкарыстання.

Да ліку першых аўтараў належыць Пётр Бяссонаў, які сцвердзіў, што С. Б. Ліндэ «ўвёў многія беларускія народныя выразы... у свой манументальны “Слоўнік польскай мовы”... у гэтай справе ён аказаўся непараўнальна больш уважлівым, навуковым і нават бесстароннім у параўнанні з нашымі ўласнымі, нядаўнімі дамарослымі спробамі». Пад «дамарослымі спробамі» аўтар разумеў «Слоўнік беларускай мовы» Івана Насовіча. П. Бяссонаў лічыў, што з пункту гледжання падачы народных слоў слоўнік С. Б. Ліндэ быў «бліжэйшы Бelay Русі», чым... слоўнік І. Насовіча. Як этнограф П. Бяссонава асабліва цікавілі этнаграфічныя рэаліі; ён ацаніў польскі слоўнік так высока акурат з-за багацця пададзенай у ім лексікі гэтага разраду. Прыхільнікамі думкі аб тым, што беларускі лексічны матэрыял быў шырока выкарыстаны ў слоўніку С. Б. Ліндэ, з’яўляюцца таксама Аляксандр Ельскі і Вацлаў Ластоўскі. Апошні лічыў, што ўключна з вытворнымі ў слоўніку налічваецца да 10 тыс. запазычанняў з беларускай і ўкраінскай моў.

Падобнай думкі трымаліся аўтар манаграфіі 1986 г. аб польскіх даследчыках беларускага фальклору і мовы Мсціслаў Аляхновіч і аўтар нататкі, змешчанай у 1996 г. на 225-я ўгодкі С. Б. Ліндэ ў адрывным календары «Наш край». Цікава пры гэтым адзначыць: на адрозненне ад П. Бяссонава М. Аляхновіч лічыў, што С. Б. Ліндэ багата выкарыстаў перадусім беларускія друкаваныя матэрыялы XVI і XVII стст., затое вусныя крыніцы беларускай мовы прыцягнуў у значна меншай ступені.

Памяркоўныя ацэнкі выкарыстання С. Б. Ліндэ беларускага матэрыялу знаходзім у Аляксандра Пыпіна і Аляксандра Крывіцкага. У канцы XIX ст. першы ў чацвёртым томе «Гісторыі рускай этнаграфіі» («История русской этнографии») зазначыў, што польскі лексікограф «выкарыстаў народны беларускі матэрыял для свайго слоўніка». У нядаўняй працы А. Крывіцкага (а ўслед за ім і каментарамі перавыдадзенага ў 2006 г. першага тома «Беларусаў» Я. Карскага) выказана думка пра тое, што ў слоўніку С. Б. Ліндэ (акрамя польскай) пададзена таксама лексіка беларускіх гаворак.

Наяўнасць у слоўніку С. Б. Ліндэ беларускай лексікі, здаецца, стала для некаторых беларускіх гуманітарыяў своеасаблівай легендай. Акурат гэтай прычынай трэба тлумачыць выказанае ў каментарыях да першага тома «Беларусаў» Я. Карскага меркаванне аб тым, што нібыта Ян Чачот дасылаў аўтару слоўніка польскай мовы беларускія лексічныя матэрыялы. Але ж «Слоўнік польскай мовы» С. Б. Ліндэ пачаў друкавацца ў 1807 г. (калі Я. Чачоту было ўсяго 11 гадоў), а скончыў публікавацца ў 1815 г., калі Я. Чачот яшчэ нават не быў студэнтам Віленскага ўніверсітэта...

Адмаўленне наяўнасці беларускага складніка ў слоўніку С. Б. Ліндэ знаходзім у двух даследаваннях Тадэвуша Левашкевіча пачатку 80-х гг. мінулага стагоддзя. У першай працы аўтар зазначаў, што да пералому XVIII–XIX стст. беларуская і ўкраінская мовы трактаваліся як гаворкі расійскай. У другой працы Т. Левашкевіч зрабіў спецыяльную агаворку аб тым, што адсутнасць беларускіх і ўкраінскіх слоў сярод славянскіх паралеляў у слоўніку С. Б. Ліндэ вынікае з таго, што за часамі ўкладальніка «Слоўніка польскай мовы» беларуская і ўкраінская мовы разглядаліся як гаворкі расійскай мовы. У сваіх ацэнках Т. Левашкевіч зыходзіць таксама з таго, што беларуская і ўкраінская мовы былі абмінуты С. Б. Ліндэ ў змешчаным у першым томе слоўніка ягоным пераліку славянскіх моў і дыялектаў, з якіх ён чэрпаў паралелі для польскіх слоў. У гэтым спісе былі прыведзены наступныя славянскія дыялекты: 1) чэшскі, 2) мараўскі, 3) славацкі, 4) харвацкі, 5) далмацкі, 6) баснійскі, 7) рагузанскі (Ragusa – італьянская назва Дуброўніка), 8) вiндскі ў Шцірыі (Славенія), 9) краінскі ў Karnioli (Славенія), 10) славонскі ў Славоніі (усходняя Харватыя), 11–12) ніжне- і верхнялужыцкі, 13) рускі, 14) «касцёльны або царкоўны».

У працы 2016 г. Т. Левашкевіч спецыяльна асэнсаваў беларусістычныя зацікаўленні С. Б. Ліндэ. Аўтар указваў, што ў слоўніку С. Б. Ліндэ прыведзена цытата з «Хронікі Гвагніна», у якой фігуруе выраз *Белая Русь*. У слоўніку ёсць артыкулы з назвамі сямі беларускіх гарадоў: Брэст, Гродна, Масты, Наваградак, Нясвіж, Магільна, Магілёў, Орша. Т. Левашкевіч не пагадзіўся з меркаваннем М. Аляхновіча 1986 г. пра тое, што С. Б. Ліндэ для слоўніка багата выкарыстаў беларускамоўныя крыніцы. Паводле Т. Левашкевіча, аж да 1814 г. аўтар слоўніка польскай мовы нічога не ведаў пра пісьмовыя беларускамоўныя тэксты. Падобна да нашай публікацыі 2007 г. (але не абапіраючыся на яе), Т. Левашкевіч зафіксаваў змены ў стаўленні С. Б. Ліндэ да беларускай мовы на аснове яго рэцэнзіі 1815–1816 гг. на бібліяграфію В. Сопікава, манаграфіі пра Статут 1816 г. і падрыхтоўкі да друку перакладу кні-

гі М. Грэча ў 1823 г. Асобна Т. Левашкевіч асэнсаваў меркаванні С. Б. Ліндэ пра Ф. Скарыну.

Не вельмі выразнае выказванне адносна выкарыстання С. Б. Ліндэ беларускага матэрыялу месціцца ў працы Я. Карскага «Беларусы». Паводле заснавальніка беларускай філалогіі, «збор матэрыялаў для польскага слоўніка ў пачатку XIX ст. прымусіў закрануць мімаходзь і мову некаторых юрыдычных заходнярускіх помнікаў, напрыклад, Літоўскага Статута 1588 г.». Пад «польскім слоўнікам» тут маецца на ўвазе, несумненна, слоўнік С. Б. Ліндэ. Што ж да эпізядычнага апісання ў пачатку XIX ст. некаторых беларускіх юрыдычных помнікаў, то тут, напэўна, падразумялася праца польскага аўтара 1816 г. «Аб Літоўскім статуте...». З выказвання Я. Карскага незразумела, якое дачыненне апошняя праца С. Б. Ліндэ мела да збору матэрыялаў для слоўніка, выданне якога было ажыццёўлена ў 1807–1814 гг.

Нягледзячы на тое што сярод прыведзеных меркаванняў асобныя маглі б быць кваліфікаваны як «асабліва верагодныя», больш мэтазгодна прызнаць патрэбу спецыяльнага вывучэння праблемы ўдзелу беларускай лексікі ў слоўніку С. Б. Ліндэ. Некаторыя лексемы ў сваім слоўніку (напрыклад, *bajdak*, *bakula*, *balaka*, *dopuszcic sie*, *gleba*, *hledzić*, *jar*, *kidać* і інш.) аўтар падаў як архаізмы, аднак папраўдзе сярод іх былі і рэгіяналізмы.

Дагэтуль найбольш падрабязнымі працамі, у якіх асвятляецца беларусістычная дзейнасць С. Б. Ліндэ, з'яўляюцца адпаведныя раздзелы з манаграфій А. Пыпіна (1895) і М. Аляхновіча (1986). А. Пыпін не без здзіўлення звярнуў увагу на тую акалічнасць, што «літаратуру царкоўнай мовы», надрукаваную не толькі ў Кракаве, але і ў «заходнярускім краі», С. Б. Ліндэ лічыў складовай часткай польскай культурна-гістарычнай с адчыны. Расійскі даследчык падрабязна пераказаў меркаванні польскага аўтара адносна ролі польскіх арыстакратаў і польскіх друкарняў у развіцці беларускага кнігадрукавання, з аднаго боку, і месца «рускай» мовы ў польскай гісторыі і культуры — з другога. А. Пыпін таксама зафіксаваў ацэнкі С. Б. Ліндэ, згодна з якімі беларуская мова XVI ст. з лексічнага боку мала чым адрознівалася ад польскай; паводле думкі А. Пыпіна, такое меркаванне С. Б. Ліндэ магло абумоўлівацца тым фактам, што ў тагачаснай кніжнай беларускай мове (у А. Пыпіна: «у заходнярускай мове») было многа лексічных запазычанняў з польскай мовы. А. Пыпін, бадай, амбівалентна ставіўся да беларускай мовы, лічачы яе адначасова і самастойнай адзінкай, і складовай часткай расійскай мовы. Увогуле расійскі навуковец натуральным чынам разглядаў працы

С. Б. Ліндэ ў кантэксте цікавасці апошняга да расійскай культуры і расійскай мовы. А. Пыпін назваў аналіз С. Б. Ліндэ кнігі В. Сопікава «выдатным для свайго часу».

Што ж да манаграфіі М. Аляхновіча, то ў ёй сцвярджаецца, што ў пачатку XIX ст. С. Б. Ліндэ ініцыяваў зацікаўленне беларускай мовай. Яно было рэалізавана ў 1915–1916 гг. падчас падрабязнага разгляду аўтарам слоўніка польскай мовы выдадзенай у 1813–1815 гг. у Санкт-Пецярбургу працы В. Сопікава «Спроба расійскай бібліяграфіі». У артыкуле «Аб славянска-расійскай літаратуры» С. Б. Ліндэ адгукнуўся на публікацыю В. Сопікава, дзе закрануў і некаторыя праблемы беларускай мовы.

У М. Аляхновіча і іншых крыніцах назва артыкула «Аб славянска-расійскай літаратуры» падаецца як «Аб расійскай літаратуры». Рэцэнзія С. Б. Ліндэ на працу В. Сопікава, папраўдзе, пачынала друкавацца пад назвай «Аб расійскай літаратуры», але на працягу друкавання (спачатку ў змесце да трэцяга тома, а з 1816 г. — і ў змесце, і ў загаловах чарговых урыўкаў) назва была ўдакладнена. Спасылаючыся пазней на свой артыкул, у кнізе «Аб Літоўскім статуте...» С. Б. Ліндэ называў яго нарысам «славянска-расійскай» літаратуры.

М. Аляхновіч указаў, што ў 1816 г. С. Б. Ліндэ надрукаваў ужо згаданую працу пра Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г., дзе сярод іншага назваў мову Статута *беларускай*, пры гэтым падкрэслішы апошняе слова. С. Б. Ліндэ прыйшоў да такой высновы, абспіраючыся на некаторыя меркаванні В. Сопікава. Апошні называў выдадзенае ў Вільні ў 1596 г. «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» С. Зізанія беларускім творам, а С. Б. Ліндэ заўважыў, што мова Статута ў асноўных сваіх рысах супадае з мовай твора С. Зізанія. С. Б. Ліндэ параўнаў паралельныя фрагменты са Статута і надрукаванай на царкоўнаславянскай мове Астрожскай Бібліі і прыйшоў да высновы, што беларуская мова не была падобнай ні да польскай, ні да старацаркоўнаславянскай. Паводле аўтара манаграфіі «Аб Літоўскім статуте...», беларуская мова была аўтахтоннай мовай насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага. М. Аляхновіч зазначыў, што менавіта ад С. Б. Ліндэ ў польскай навуковай літаратуры ідзе традыцыя разглядаць мову Статута як беларускую.

Яўна недаацаніў уклад С. Б. Ліндэ ў беларусістыку пачынальнік беларускай філалогіі Я. Карскі, які ў 1903 г. у сваім аглядзе прац аб беларускай мове з водгуку С. Б. Ліндэ на працу В. Сопікава толькі не адабральна прывёў адно меркаванне польскага аўтара, згодна з якім беларуская мова ўяўляе сабой «дыялект, вельмі блізкі да польскай мовы» (*bardzo do polszczyzny zbliżony dialekt*). Што да працы аб Статуте

Вялікага Княства Літоўскага, то і тут Я. Карскі звярнуў увагу толькі на тое, што аўтар «даводзіць, што заходнярускі дыялект бліжэйшы да польскай, чым да рускай мовы. Разглядаючы лексічны склад Статута, ён кладзе ў аснову польскую мову, а рускія словы пазначае толькі як заносныя». Я. Карскі не ўлічыў ні часу напісання прац С. Б. Ліндэ, ні матэрыялу, якім карыстаўся польскі даследчык, ні (даволі невысокага параўнальна з узроўнем пачатку ХХ ст.) агульнага ўзроўню тагачаснай лінгвістыкі, ні мэт, пастаўленых С. Б. Ліндэ пры напісанні сваіх прац. Відавочна, неабгрунтаванай з'яўляецца заўвага Я. Карскага аб тым, што нібыта С. Б. Ліндэ трактаваў «рускія» словы ў беларускай мове выключна як «заносныя».

Папраўдзе, у вялікай, надрукаванай у васьмі фрагментах, рэцэнзіі-артыкуле 1815—1816 гг. на працу В. Сопікава С. Б. Ліндэ некалькі разоў закранаў тэмы, якія мелі дачыненне да беларускай культуры. Зварот да гэтых тэм адбыўся пад уплывам прац Т. Чацкага, Ф. Бэнткоўскага, Е. С. Бантке, Ё. Добраўскага і, вядома ж, В. Сопікава. У сувязі з ростам цікавасці да гісторыі пісьменства ў 1810-я гг. існаваў попыт на гістарыяграфію кнігадрукавання і бібліяграфічныя апісанні, паралельна працягваўся пошук дакладнага пераліку славянскіх моў. Сваёй працай С. Б. Ліндэ імкнуўся задаволіць гэты попыт і паспрыць гэтаму пошуку, звяртаючы ўвагу найперш на тыя з'явы, якія маглі быць цікавымі адначасова і для польскага, і для расійскага грамадства. Таму зусім не дзіўна, што ўжо ў 1816 г. вялікія фрагменты рэцэнзіі С. Б. Ліндэ былі надрукаваны ў Расіі ў перакладзе на рускую мову. Аналізуючы каталог В. Сопікава, у другім фрагменце рэцэнзіі С. Б. Ліндэ звярнуў увагу на тое, што ўкладальнік цалкам абмінуў польскія працы, нават тых пісьменнікаў, якія аднолькава былі славетныя творамі як на царкоўнаславянскай, так і на польскай мове (М. Сматыцкі, І. Галятоўскі, Л. Барановіч, С. Косаў, К. Саковіч, С. Зізаній). Гэта, аднак, была не зусім справядлівая заўвага. Грунтуючыся на дадзеных В. Сопікава, С. Б. Ліндэ зазначаў, што мову не ўсіх надрукаваных кірылічнымі літарамі выданняў трэба кваліфікаваць як царкоўнаславянскую, «шмат ёсць напісаных па-маларасійску або па-беларасійску, шмат па-харвацку». Але, як памятаем, В. Сопікаў сам назваў некаторыя з прыведзеных ім кніг *беларускімі*. Таму, хоць фармальна гэта выказанне выглядала як спрэчка з В. Сопікавым, папраўдзе яно было працягам меркаванняў апошняга. Своеасаблівае «перахопліванне ініцыятывы», адсутнасць у гэтым канкрэтным месцы спасылкі на В. Сопікава сведчаць, відаць, пра тое, што гэтая думка была вельмі блізкай і важнай для С. Б. Ліндэ — настолькі, што ён быў гатовы лічыць яе ўласнай. Пазней у сваёй працы ён яшчэ раз

выкарыстаў тэрмін «устойлівая» *беларуская мова* (ciągły język białoruski) — у фрагменце, прысвечаным параўнанню мовы кнігі «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» С. Зізанія з польскай мовай.

З выказвання С. Б. Ліндэ пра кнігі, напісаныя «па-маларасійску або па-беларасійску», не вельмі добра зразумела, ці ідзе тут гаворка пра дзве розныя мовы (так лічыць, напрыклад, Т. Левашкевіч у сваёй нядаўняй публікацыі) або маецца на ўвазе адна мова і абедзве назвы ўжыты ўзаемазамяняльна. Паколькі ў гэтым артыкуле С. Б. Ліндэ амаль не звяртае ўвагі на ўкраінскую мову, выраз *маларасійская мова* ўзнікае толькі аднойчы, то можна думаць, што *маларасійская* і *беларасійская* тут для яго — гэта варыянты назваў адной мовы.

С. Б. Ліндэ прывёў выказванне В. Сопікава, згодна з якім беларуская мова з'яўлялася мовай людзей грэчаскага вызнання (г. зн. праваслаўных), што жылі ў Белай Русі і Польшчы, і напісаў, што ніжэй звернецца да яе параўнання са «старой славянскай». Кніга В. Сопікава, у якой некаторыя старыя кнігі называліся беларускімі, а таксама было змешчана адно з першых у XIX ст. вызначэнняў (новай для польскага аўтара) беларускай мовы, паслужыла зыходным пунктам для ўласных беларусазнаўчых разваг С. Б. Ліндэ.

Услед за Т. Чацкім С. Б. Ліндэ напісаў, што першае і трэцяе выданні статутаў Вялікага Княства Літоўскага былі напісаны «на *рускай* мове», сцвердзіў, што «ўсе Ягелоны аж да Жыгімонта Аўгуста ў Літве пісалі *па-руску*, давалі граматы і прывілеі, а паводле слоў нашага Бантке (у яго гісторыі кнігадрукавання), здаецца, некаторыя з іх не надта добра ведалі польскую мову і, прынамсі, Казімір Ягелон раней умеў *па-руску*, чым па-польску...». У фрагменце, прысвечаным Ф. Скарыну, С. Б. Ліндэ заўважыў, што ў прадмове да кнігі «Эсфір» першадрукар згадваў пра «сваю прыродную *рускую мову*».

Навуковец вельмі ўважліва і падрабязна разгледзеў тыя месцы кнігі В. Сопікава, у якіх гаворка ішла пра Ф. Скарыну; прысвечаны яму чацвёрты фрагмент рэцэнзіі С. Б. Ліндэ заняў у часопісе больш за 20 старонак. Гэты агляд прац «паляка» (выраз аўтара артыкула «Аб славянска-расійскай літаратуры»), «нашага суайчынніка» (яго ж выраз) Ф. Скарыны ўяўляў сабой каментаваны пераказ адпаведных урыўкаў працы В. Сопікава. У другім фрагменце свайго артыкула С. Б. Ліндэ напісаў нават, што з твораў Ф. Скарыны (поруч з творамі М. Сматрыцкага) «не адна важная выпіска ўвайшла ў Польскі слоўнік». Аднак у дачыненні да Ф. Скарыны такую кваліфікацыю трэба аднесці на рахунак або паспешлівасці, або публіцыстычнага перабольшання, выкліканага захопленасцю Скарынам: сярод крыніц слоўніка твораў першадрукара няма.

У прысвечаным Ф. Скарыну фрагменце сваёй рэцэнзіі С. Б. Ліндэ тройчы выказаў меркаванні адносна мовы твораў беларускага першадрукара. Першы раз, грунтоўчыся на чатырох радках, змешчаных на тытуле кнігі «Юў», рэцэнзент заўважыў, што «мова Скарыны блізкая да нашай польскай». Другі раз С. Б. Ліндэ запырачыў выказанай Ё. Добраўскім думцы, згодна з якой Ф. Скарына ў сваіх творах адаптаваў традыцыйна ўжываную царкоўнаславянскую мову такім чынам, каб яна была лепш зразумелая расійцам. Паводле С. Б. Ліндэ, Скарына хутчэй пісаў свае творы «на рускім дыялекце, вельмі блізкім да польскай мовы».

Нарэшце, прывёўшы шэраг паланізмаў з твораў Ф. Скарыны, С. Б. Ліндэ заўважыў, што ён «нямала дадаў рускай мовы, а ў прадмове да кнігі Эсфір згадвае пра *сваю прыродную рускую мову*» (выдзелена аўтарам артыкула «Аб славянска-расійскай літаратуры». — С. 3). Такім чынам, у рэцэнзіі на працу В. Сопікава С. Б. Ліндэ кваліфікаваў мову Ф. Скарыны як — вельмі блізкую да польскай і нятоесную царкоўнаславянскай — *рускую мову* (*ruski język*, што, зразумела, не супадала з тэрмінам *расійская мова*). Такое меркаванне С. Б. Ліндэ можна суаднесці з думкай Е. С. Бантке, які сцвярджаў, што Скарына перакладаў на «рускі дыялект, якім карыстаюцца каля Полацка».

Рыхтуючы пазней манаграфію аб розных выданнях Статута, С. Б. Ліндэ скарэкціраваў свае ранейшыя погляды і выказаўся на карысьць наяўнасці ў мове Ф. Скарыны значнага царкоўнаславянскага пласта (гэтым самым фактычна падтрымаўшы меркаванне Ё. Добраўскага, з якім раней спрачаўся): «...хоць у Скарыны назіраем дамешку рускай мовы да царкоўнай, старая славянская мова ў яго выразна пераважае».

У сёмым фрагменце сваёй працы ў спецыяльным адступленні С. Б. Ліндэ параўнаў мову выдадзенага ў Вільні ў 1596 г. «Казання Святога Кірыла аб Антыхрысце» С. Зізанія з прыведзеным у гэтым жа творы аналагічным польскім тэкстам і прыйшоў да высновы, што беларуская мова адрозніваецца ад польскай «толькі канчаткамі слоў — скланяльных і спрагальных, але рэдка калі лексікай».

Здаецца, пералік жывых усходнеславянскіх моў і суадносіны паміж імі ў артыкуле С. Б. Ліндэ можна ацэньваць як даволі няпэўныя. З аднаго боку, ён абвясчаў існаванне асобнай *маларасійскай* або *беларасійскай* мовы (ці дзвюх моў?). З другога боку, пры разглядзе мовы Ф. Скарыны (якая выглядала вельмі своеасаблівай у параўнанні з вядомымі С. Б. Ліндэ тагачаснай расійскай і царкоўнаславянскай), пры спасылках на адміністрацыйна-юрыдычную практыку ў Вялікім Княстве Літоўскім аўтар не карыстаўся гэтым выразам, а ўжываў тэрмін *руская мова*. Такім чынам, у артыкуле «Аб славянска-расійскай

літаратуры» сярод усходнеславянскіх моў выдзяляліся тры мовы — *расійская, маларасійская/беларасійская і руская*. Чым адрознівалася *беларасійская (маларасійская)* ад *рускай* мовы, было, аднак, незразумела. Сітуацыя была тым больш складаная, калі паспрабаваць дыферэнцыяваць *беларасійскую мову* ад «рускага дыялекту, вельмі блізкага да польскай мовы»...

Значэнне публікацыі С. Б. Ліндэ для беларусістыкі было ў тым, што яе аўтар звярнуў увагу на існаванне вялікай колькасці надрукаваных па-беларуску кніг, падрабязна пісаў пра выданні Ф. Скарыны і спрабаваў ахарактарызаваць мову, на якой яны напісаны, супаставіў беларускую і польскую мовы і прыйшоў да высновы пра іх вялікае лексічнае падабенства. У параўнанні з працай Е. С. Бантке пра чэшскую, польскую і «сучасную расійскую» мовы, у якой у рамках тэмы ўсходнеславянскай моўнай дыферэнцыяцыі гаворка неаднаразова ішла толькі пра «маларасійскую» мову, праца С. Б. Ліндэ звяртае на сябе ўвагу тым, што ў ёй быў зроблены выразны акцэнт на беларускую мову.

В. Сопікаў непрыхільна ацаніў рэцэнзію польскага аўтара, але іншыя сучаснікі паставіліся да яе інакш. Сам факт публікацыі М. Качаноўскім яе перакладу на расійскую мову сведчыць аб яго пазітыўным стаўленні да артыкула С. Б. Ліндэ. Я. Балхавіцінаў называў артыкул «Аб славянска-польскай літаратуры» «разумнай рэцэнзіяй».

Новым этапам у беларусістычных зацікаўленнях С. Б. Ліндэ стала выдадзеная ім у 1816 г. (фактычна друкаванне было завершана ў 1817 г.) кніга «Аб Літоўскім статуце, рускай мовай і друкам выдадзеным, паведамленне». Стымулам для яе напісання была ўвага да гэтага помніка, засведчаная ў яго выданні ў 1811 г. у Пецярбургу па-руску і па-польску.

З польскімі перакладамі Статута С. Б. Ліндэ быў знаёмы, калі яшчэ рыхтаваў сваю лексікаграфічную працу. У лютым 1797 г. ён пісаў, што ў задуманым ім «Польскім слоўніку старых і сучасных слоў» (*Słownik polski wyrazów zadawnionych i teraz używanych*) у якасці крыніцы польскай мовы ён будзе выкарыстоўваць у тым ліку «Літоўскі статут»; пад гэтай крыніцай разумелася віленскае польскамоўнае выданне трэцяй рэдакцыі Статута 1744 г. Аналізуючы ў 1816 г. розныя польскамоўныя выданні Статута, С. Б. Ліндэ прыйшоў да высновы, што пашкоджаны асобнік, з якім ён працаваў у Вене, робячы з яго выпіскі для свайго слоўніка, быў выдадзены папраўдзе не ў 1744 г., а ў 1694 г. У «Слоўніку польскай мовы» ў якасці ілюстрацыйнага матэрыялу сустракаюцца цытаты са Статута (напрыклад, пры словах *horodniczy, kopa*). Праца пра Статут спачатку планавалася да друку ў часопісе «Варшаўскі дзённік» (*Pamiętnik Warszawski*), але яе памер

аказаўся настолькі вялікім, што яе прыйшлося выдаць асобнай кнігай. Напісанне дадзенага даследавання замовіў С. Б. Ліндэ рэдактар часопіса Ф. Бэнткоўскі, які незадоўга перад тым знайшоў асобнік Статута 1588 г. у бібліятэцы графа Яна Сухадольскага. Праца пачала друкавацца тады, калі яна была яшчэ далёкая да завяршэння; гэта дало вынікам змушанае ўключэнне ў яе на завяршальным этапе некаторых удакладненняў і цэлага шэрагу дадаткаў.

Займаючыся апісаннем і супастаўленнем розных (беларускага, польскіх і рускага) выданняў, па словах С. Б. Ліндэ, «каштоўнага помніка славянска-польскай літаратуры», аўтар быў павінен асэнсаваць і пытанне мовы, на якой Статут быў напісаны. Гэтую тэму аўтар кнігі разгледзеў у другім раздзеле сваёй працы, які называўся «Аб графіцы і мове Статута».

Найперш услед за В. Сопікавым польскі даследчык звярнуў увагу на асаблівы, падобны да рукапіснага, друк Статута і ўслед за В. Сопікавым выказаў правільную здагадку, што спецыяльны друк быў выкарыстаны дзеля распадабнення з царкоўнымі кнігамі.

С. Б. Ліндэ аддаў належнае той акалічнасці, што ў трэцім артыкуле трэцяга раздзела Статута мова дакумента называлася «рускай»: «...на руский язык преложона и руским же писмом». Недыферэнцыяванае выкарыстанне некаторымі тагачаснымі польскімі аўтарамі тэрміна *ruski język* вымусіла С. Б. Ліндэ зрабіць заўвагу адносна таго, што гэты выраз нярэдка ўжываўся неўласціва: напрыклад, Т. Чацкі ў некаторых выпадках змешваў назву *руская мова* з назвамі *царкоўная мова* і *расійская мова*. Пра тое, што блытаць *царкоўную* мову з сучаснай *расійскай* нельга, папярэдзваў у сваім артыкуле 1815 г. і Е. С. Бантке; С. Б. Ліндэ, верагодна, зрабіў гэта пад яго ўплывам. Аднак *руская мова*, паводле аўтара, моцна адрозніваецца ад гэтых ідыём, і, сцвярджае С. Б. Ліндэ, «расіянін, які з захапленнем дэкламуе творы Ламаносава, Дзяржавіна і г. д., а таксама грэцка-расійскі (праваслаўны — С. З.) святар, які ўсю славянскую Біблію ведае напамяць, не зразумее ніводнага артыкула рускага Літоўскага статута настолькі, што ўзнікла патрэба выдаць Статут у перакладзе на расійскую мову».

Нягледзячы на заклік С. Б. Ліндэ не блытаць *рускую мову* з *расійскай*, у некаторых іншых выпадках парадаксальным чынам аўтар кнігі сам гэта рабіў. Так, напрыклад, інтэрпрэтуючы дэфініцыю В. Сопікава аб *беларускай мове*, згодна з якой яна была «сумессю» «славянскай», «рускай», польскай і лацінскай моў, С. Б. Ліндэ ўдакладніў, што «руская» ў В. Сопікава азначае «расійская», з чым нельга згадзіцца.

Зыходзячы з таго што мова Статута не адрозніваецца ад мовы кваліфікаванага В. Сопікавым як беларускае «Казання Святога Кірыла аб

Антыхрысце», С. Б. Ліндэ назваў мову Літоўскага статута *беларускай*, выдзеліўшы ў тэксе гэту назву¹. Беларуская мова Статута падобная да польскай; на думку аўтара манаграфіі, яна паддаецца перакладу на польскую мову шляхам пераробкі на польскі лад канчаткаў назоўнікаў і дзеясловаў. Мімаходзь С. Б. Ліндэ заўважыў, што менавіта такім спосабам (шляхам пераробкі канчаткаў) здзяйсняўся пераклад Статута на польскую мову і што засведчаная ў польскім перакладзе выразная чысціня польскай мовы (якая, паводле С. Б. Ліндэ, ужо пачынала скажацца) тлумачыцца акурат моцнай моўнай залежнасцю ад арыгінала.

Зрэшты, у «рускім» Літоўскім статуце нямала слоў, не вельмі звычайных для палякаў. Многа таксама слоў, якія палякі з-за розніцы ў графіцы разумеюць з цяжкасцю. Некаторыя словы ўжываюцца ў адрозных ад польскіх лексем значэннях. Нарэшце, у «рускай» мове ёсць даволі шматлікія словы, якія да адпаведных польскіх вельмі непадобныя або й зусім незразумелыя для палякаў, затое блізкія да расійскай або да стараславянскай. Свае развагі С. Б. Ліндэ пацвярджаў, прыводзячы адпаведныя спісы слоў.

Звяртаючыся да вызначэння беларускай мовы В. Сопікава, С. Б. Ліндэ аспрэчыў уклад у фарміраванне беларускай мовы лацінскай мовы («...лаціны ў нашым Рускім Статуце няшмат»), затое звярнуў увагу на абмінуты В. Сопікавым пласт нямецкіх запазычанняў (якія, на яго думку, у Статуце амаль тыя самыя, што і ў польскай мове).

Змешчаныя ў Статуце фрагменты з Бібліі, на думку С. Б. Ліндэ, узяты не з Астрожскай Бібліі і не з Бібліі Ф. Скарыны. Біблейскія фрагменты ў Статуце – гэта вынік адвольнай працы нейкага беларускага перакладчыка, які арыентаваўся на вусную мову сваіх землякоў. Не выключана таксама, што змешчаныя ў Статуце фрагменты з Бібліі запазычаны з нейкага раней перакладзенага беларускага тэалагічна-маральнага твора. Далейшы лёс беларускай мовы аўтар манаграфіі звязваў з гісторыяй Статута ВКЛ.

У працы «Аб Літоўскім статуце...» С. Б. Ліндэ яшчэ раз звярнуўся да тэмы кваліфікацыі мовы Ф. Скарыны і ўдакладніў, што, нягледзячы на тое, што «ў Скарыны назіраем дамешку *рускай мовы* да царкоўнай, старая славянская мова ў яго выразна пераважае». З працы «Аб Літоўскім

---

¹У артыкуле 1826 г. І. Лялевель двойчы неабгрунтавана сцвердзіў, што С. Б. Ліндэ нібыта выступаў супраць таго, што расіяне назвалі рускую мову Статута беларускай. У 1828 г. пад уплывам меркавання І. Лялевеля пра колішнюю непрыхільнасць С. Б. Ліндэ да выразу *беларуская мова* напісаў і М. Качаноўскі. Папраўдзе, наадварот, С. Б. Ліндэ першы кваліфікаваў мову Статута як беларускую.

статуце...» вынікае, што С. Б. Ліндэ быў схільны захоўваць за беларускай мовай яе абыходкавую назву *руская мова* (што назіраем і ў назве яго працы), у той жа час кваліфікаваў адну з яе канкрэтных функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей (а менавіта мову Статута) як *беларускую*.

Такім чынам, у манаграфіі С. Б. Ліндэ істотнымі для беларусістыкі аказаліся размежаванне беларускай («рускай»), расійскай і стараславянскай моў у якасці асобных ідыём і кваліфікацыя мовы Статута як беларускай. Зыходзячы з гістарычнай назвы беларускай мовы (*руская мова*) і тагачаснай ужывальнай назвы расійскай мовы (*język rosyjski, російский язык*) С. Б. Ліндэ ўказаў на анталагічную розніцу паміж беларускай і расійскай мовамі. Не пазбаўленымі цікавасці і пацверджанымі сучаснымі даследчыкамі аказаліся прыватныя меркаванні польскага аўтара адносна спецыфікі друку Статута, ступені падабенства беларускай і польскай моў, наяўнасці ў Статуце лацінізмаў і інш.¹

Меркаванні С. Б. Ліндэ адносна кваліфікацыі мовы Статута выклікалі дыскусію ў польскай навуцы. Погляд героя гэтага раздзела аспрэчыў І. Лялевель; думку аўтара працы «Аб Літоўскім статуце...» у 1820-я гг. падтрымаў І. Даніловіч, у 1840-я — А. Міцкевіч, у 1850-я гг. — М. Вішнеўскі.

Публікацыя манаграфіі С. Б. Ліндэ мела і арганізацыйна-практычны водгук. У маі 1822 г. у Вільні быў створаны камітэт для зверкі расійскага перакладу Літоўскага статута са старым арыгіналам. Навуковы аспект дзейнасці камітэта падтрымліваўся наяўнасцю працы С. Б. Ліндэ 1816 г. «Аб Літоўскім статуце, выдадзеным рускай мовай і друкам, паведамленне». Згодна з адной газетнай публікацыяй 1822 г., у гэты час арганізаваць выданне Статута на трох мовах («рускай», польскай і «сучаснай расійскай») мела пецяярбургская камісія, якая займалася зборам краёвых законаў. Сцвярджалася, што ў неабходнасці такога выдання камісію пераканала манаграфія С. Б. Ліндэ.

Зварот С. Б. Ліндэ ў 1815—1816 гг. да некаторых праблем беларускай мовы можна разглядаць як своеасаблівы *post scriptum* да выдадзенага ім у 1807—1814 гг. «Слоўніка польскай мовы». Як вядома, укладальнік слоўніка меў панславістычныя погляды і свой слоўнік рабіў дзеля рэалізацыі панславістычных ідэй. Дзякуючы знаёмству ў 1814—1815 гг. з некаторымі працамі, дзе закраналася гісторыя беларускага кнігадрукавання і пісьменства (працы В. Сопікава, Ё. Добраўскага, Е. С. Бантке), С. Б. Ліндэ ўбачыў, што з поля яго зроку выпала

---

¹ А. Жураўскі ў 1989 г. канстатаваў выкарыстанне пры друкаванні Статута спецыяльнага курсіву з гэтай адрозніць свецкае выданне ад рэлігійных кніг, звярнуў увагу на характэрнае для мовы Статута «песнае ўзаемадзеянне беларускай мовы з польскай», фіксаваў «умераны» пласт лацінізмаў і інш.

яшчэ адна — лексічна вельмі блізкая да польскай — славянская мова, якая мае багатыя пісьмовыя традыцыі. Пасля завяршэння выдання «Слоўніка польскай мовы» С. Б. Ліндэ працягваў збіраць матэрыял з розных славянскіх моў, спадзеючыся рэалізаваць свой панславістычны праект, таму выяўленне «новай» славянскай мовы не магло не выклікаць яго нага энтузіязму. Даследаванню польска-ўсходнеславянскіх гістарычна-культурных сувязяў спрыяла ў гэты час і палітычная кан’юнктура, якая заахвочвала акцэнтаваць увагу на супольных з’явах у палякаў і расіян («рускіх»).

У 1822 г. С. Б. Ліндэ прызнаў, што выкарыстанне ўслед за В. Сопікавым у працы «Аб Літоўскім статусе...» вызначэнне беларускай мовы ён ужыў не вельмі ўдала. Такім чынам, С. Б. Ліндэ праз некалькі гадоў перагледзеў свае ранейшыя погляды на беларускую мову. На жаль, невядома, якія менавіта аспекты сваёй кваліфікацыі беларускай мовы ўзору 1816 г. ён палічыў няўдалымі. Магчыма, адказ на гэта пытанне месціцца ў прадмове С. Б. Ліндэ да перакладзенай ім «Вучэбнай кнігі расійскай літаратуры» («Учебная книга российской литературы») М. Грэча (Варшава, 1823).

Вяртаючыся да ўжо пастаўленай ім раней праблемы неабходнасці размяжоўваць паняцці *руская* і *расійская мова*, С. Б. Ліндэ паўторна прапанаваў сваю дыферэнцыяцыю, прывёўшы гэтым разам цэлы шэраг назваў роднасных ідыём, што патрабавалі, на яго думку, больш дакладнага акрэслення: *славянская, царкоўная, руская, маларасійская, беларуская, расійская мовы*. Пры гэтым *руская* ён назваў мову, якая «была ва ўжытку ў Маскве і аколіцах да часу Пятра Вялікага і трохі пазней», *беларускай* — «на якой народ размаўляе ў Літве і часткова на Валыні», *сучаснай расійскай* — «якая ўзнікла пасля Пятра Вялікага». Называючы беларускую мову, «на якой народ размаўляе ў Літве і часткова на Валыні», С. Б. Ліндэ дакладна наслідаваў аўтару кнігі М. Грэчу. Сэнсоўным у гэтай дыферэнцыяцыі было аддзяленне «гістарычнай» *рускай мовы* ад усіх тагачасных трох жывых усходнеславянскіх моў: *украінскай (маларасійскай)*, беларускай і тагачаснай расійскай. Аднак у дадзеным выпадку, падпаўшы, магчыма, пад уплыў нейкіх расійскіх аўтараў, С. Б. Ліндэ яўна звузіў арэал бытавання *рускай мовы*, абмежаваўшы яго Масквой і аколіцамі. Не пазбаўленая элементаў рацыянальнасці, ягоная дыферэнцыяцыя не была, аднак, прынята тагачасным расійскім грамадствам, якое знаходзілася ў працэсе бурнага этна-гістарычнага самапазнання. С. Б. Ліндэ запярэчыў Ф. Булгарын, сцвердзіўшы, што для сапраўдных рускіх *руская* і *расійская мовы* — гэта адно і тое ж. Такім чынам, азначэнне *рускі* ўсё часцей стала выкарыстоўвацца як важны

этнонім для расійскай гісторыі, які, аднак, не павінен быў мець да-чынення (ці мець толькі ўскосныя адносіны) да гісторыі беларускай.

Выдзяляючы ва ўсходніх славян самастойную *рускую* мову з яе *беларускай* разнавіднасцю, якія адрозніваліся ад *расійскай* мовы, у працах 1815–1816 гг. С. Б. Ліндэ істотна прасунуўся наперад у параўнанні з 1807 г., калі ва ўступе да першага тома свайго слоўніка сярод усходне-славянскіх моў назваў толькі *рускую* мову, пад якой разумеў *расійскую*. Прагрэс у працы «Аб Літоўскім статутце...» можна назіраць і ў параўнанні з артыкулам «Аб славянска-расійскай літаратуры»: у працы «Аб Літоўскім статутце...» былі вызначаны адносіны паміж *рускай* і *беларускай* мовамі: яны былі акрэслены як цэлае і частка, як агульнае і прыватнае. Аднак у публікацыі 1923 г. пад уплывам прац расійскіх аўтараў С. Б. Ліндэ часткова рэвізаваў свае погляды 1815–1816 гг.: тэрмін *руская мова* ён цалкаў аддаў для разумення старажытнай, да Пятра I, рускай мовы. Беларуская мова, згодна з яго падыходам, акрэсленым у прадмове да кнігі М. Грэча, была народнай мовай, але яна, бадай, не мела гістарычнага вымярэння. У любым выпадку С. Б. Ліндэ быў першым польскім аўтарам XIX ст., які стаў папулярызаваць тэрмін *беларуская мова*.

На кароткі час С. Б. Ліндэ блізка дакрануўся да некаторых вельмі важных пісьмовых помнікаў беларускай гісторыі: выданняў Ф. Скарыны, Статута Вялікага Княства Літоўскага і інш. Аналіз Статута дазволіў польскаму аўтару ідэнтыфікаваць беларускую мову як адрозную і ад польскай, і ад расійскай, і ад царкоўнаславянскай. Верагодна, з прычыны таго, аднак, што паглыбленне ў распрацоўку беларускай тэматыкі не магло прыносіць палітычных дывідэндаў, С. Б. Ліндэ неўзабаве перастаў акцэнтаваць беларускі ракурс польска-ўсходне-славянскіх сувязяў, абмежаваўшы яго польска-расійскім.

У першай палове XIX ст. яшчэ не ўсе славісты ўсведамлялі асобнасць беларускай мовы. Адным з такіх навукоўцаў быў выдатны польскі лінгвіст С. Б. Ліндэ. Гэта можна прызнаць нягледзячы на тое, што яго ўяўленні пра беларускую мову былі супярэчлівыя, а сама яго цікавасць да беларускай мовы была кароткай і непапулярнай.

Пытанні для самакантролю

1. Што ў беларускай навуковай і навучальнай літаратуры звычайна пішацца пра ўклад С. Б. Ліндэ ў беларусістыку?

2. Якія існуюць погляды наконт прадстаўленасці ў «Слоўніку польскай мовы» С. Б. Ліндэ 1807–1814 гг. беларускай лексікі? Ці фігу-

равала беларуская мова ў пераліку С. Б. Ліндэ славянскіх моў, змешчаным у першым томе яго слоўніка?

3. Праца якога аўтара аказалася каталізатарам цікавасці С. Б. Ліндэ да беларускай мовы? Калі гэта адбылося? Якія тэмы С. Б. Ліндэ ўзняў у артыкуле «Аб славянска-расійскай літаратуры»?

4. Якія факты з гісторыі ўжывання беларускай мовы, што мелі значэнне для беларуска-польскіх сувязяў, прыцягнулі ўвагу С. Б. Ліндэ?

5. Што меркаваў С. Б. Ліндэ адносна мовы твораў Ф. Скарыны?

6. Якія беларусістычныя праблемы былі закрануты ў манаграфіі С. Б. Ліндэ «Аб Літоўскім статуце...» 1816 г.? Чаму зробленае ім указанне на розніцу паміж *рускай* і *расійскай* мовамі было важным? Кіруючыся якімі меркаваннямі, ён назваў мову Статута Вялікага Княства Літоўскага беларускай?

7. Што С. Б. Ліндэ разумеў пад *беларускай* і *рускай* мовамі ў прадмове да кнігі М. Грэча 1823 г. «Вучэбная кніга расійскай літаратуры»? У чым супярэчлівасць і непаслядоўнасць меркаванняў С. Б. Ліндэ аб беларускай мове?

8. Як выглядае эвалюцыя поглядаў С. Б. Ліндэ на беларускую мову на працягу 1807–1823 гг.?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. Беларусістычныя зацікаўленні Самуэля Багуміла Ліндэ / С. Запрудскі // Droga ku wzajemności. 50 lat białorutenistyki na Uniwersytecie Warszawskim / red. nauk.: M. Timoszuk, M. Chaustowicz. – Warszawa : Kat. Białorutenistyki Un-tu Warszaw., 2007. – S. 382–395. – (Acta Albaruthenica ; № 6).

Запрудскі, С. М. Назвы беларускай мовы ў працах даследчыкаў пачатку XIX ст. / С. М. Запрудскі // Беларуская мова і мовазнаўства: XIX стагоддзе / пад агул. рэд. М. Р. Прыгодзіча. – Мінск : БДУ, 2013. – С. 81–111.

Lewaszkievicz, T. Zainteresowania białorutenistyczne Samuela Bogumiła Lindego / T. Lewaszkievicz // Slavica Onomastica Regionalia. Prace dedykowane Panu Profesorowi Jerzemu Dumie / red.: M. Biolik [i in.]. – Olsztyn : Wyd-wo Un-tu Warmiń.-Mazur., 2016. – S. 97–106.

Olechnowicz, M. Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego w XIX wieku / M. Olechnowicz. – Łódź : Wyd-wo Łódź., 1986.

АБ НАВУКОВАЙ РЭЦЭПЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў РАСІІ Ў ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ ХІХ ст.

У гэтым раздзеле аналізуюцца погляды навукоўцаў, апублікаваныя ў межах Расійскай імперыі, незалежна ад таго, ці належыць сёння спадчына некаторых аўтараў (напрыклад, С. Б. Ліндэ, І. Лялевеля) (толькі) расійскаму славяназнаўству.

У пачатку ХІХ ст. поруч з іншымі славянскімі беларуская мова стала прыцягваць увагу расійскіх даследчыкаў. Але навуковая славістыка ў гэты час рабіла фактычна толькі першыя крокі. Праяўленне цікавасці да славянскіх моў назіралася, але было выпадковым і адрыўчым. На працягу першых дзесяці гадоў ХІХ ст. рускае і славянскае мовазнаўства ў Расіі ўяўляла сабой, па словах С. Буліча, *tabula rasa*, чыстую дошку. Прымяняльна да пачатку ХІХ ст. у 1889 г. А. Пыпін сцвердзіў, што ў Расіі ў гэты час «не было чалавека (прынамсі нельга яго паказаць у літаратуры), які быў бы ў стане пералічыць правільна славянскія плямёны, паказаць на карце месцы іх пражывання». Згодна са статутам 1804 г., расійскія ўніверсітэты мелі толькі адну кафедру, якая магла спрыяць развіццю ў гэтай галіне: кафедру «красамоўства, вершаскладання і мовы расійскай». Дзякуючы намаганням М. Качаноўскага ў Маскоўскім універсітэце ў 1811 г. паспрабавалі заснаваць славістычную кафедру, сярод задач якой было «паказаць адносіны расійскай мовы да славянскай». Аднак для выканання такой мэты яшчэ не выспелі ўмовы. Што да вывучэння паўднёва- і заходнеславянскіх моў, то яно ў гэты час нават не планавалася.

У 1826 г. славістычную кафедру ў Пецябургскім універсітэце хацеў заснаваць А. Шышкоў.

Славяназнаўства ў якасці навучальнай дысцыпліны ў расійскіх універсітэтах было ўведзена ў 1835 г. У Маскоўскім універсітэце кафедрай гісторыі і літаратуры славянскіх моў («наречий») загадваў спачатку М. Качаноўскі, потым В. Бадзянскі. Першыя славістычныя школы ў Расіі стварылі В. Бадзянскі і І. Сразнеўскі.

Зацікаўленне рознымі мовамі ў пачатку стагоддзя адбывалася ў значнай меры ў рамках рамантычнага напрамку з яго ўвагай да гісторыі – у прыватнасці, этнічнай гісторыі і кніжна-пісьмовай культуры папярэдніх часоў.

У лінгвістыцы гэтага часу параўнальна-гістарычны метада яшчэ толькі пачынаў засвойвацца і класіфікацыя славянскіх моў толькі набывала навуковую аснову. Некаторыя важныя тэрміны тыпу *пра-славянская мова*, *царкоўнаславянская мова* яшчэ не ўзніклі або толькі пачыналі выкарыстоўвацца. Для развіцця славянскай філалогіі ў Расіі ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст., паводле расійскага даследчыка У. Гудкова, былі характэрны два напрамкі. Па-першае, навукоўцы высвятлялі прыроду царкоўнаславянскай мовы. Па-другое, назапашваліся звесткі для надзейнай карціны моўнай разнастайнасці ў славянскім свеце новага часу, выяўляліся складаючыя гэты свет асобныя моўныя фармацыі, высвятляліся адносіны паміж імі і іх адносіны да старажытнай славянскай мовы. Гэта старажытная славянская (праславянская) мова магла атаясамлівацца або не атаясамлівацца з царкоўнаславянскай мовай.

У тагачаснай навуковай практыцы як са звычайнай з’явай сустракаемся з нястрогім ужываннем выказаў «славянская мова», «славяна-руская мова», «старажытная руская мова»; яшчэ не дастаткова ўлічвалася розніца паміж вуснай і пісьмовай мовамі і г. д.

У першай трэці XIX ст. у Расіі славянская тэматыка не толькі была праяўленнем навуковага дыскурсу, але і як складовая частка ўваходзіла ў агульную праблему фарміравання рускай нацыянальнай культуры. Можна лічыцца, што ў першай палове XIX ст. гісторыя беларускіх земляў успрымалася расійскімі гісторыкамі ў арганічным адзінстве з гісторыяй Расіі, уяўляючы сабой своеасаблівае «гістарычнае краязнаўства». Аднак папраўдзе беларусістычная праблематыка ў гэты час для многіх расійскіх даследчыкаў была ў значнай меры экзатычнай. Паводле аўтараў кнігі «Заходнія ўскраіны Расійскай імперыі» («Западные окраины Российской империи»), стройная сістэма поглядаў на беларуска-літоўскія землі як спрадвечна расійскія

(рускія) выбудавалася толькі ў сярэдзіне XIX ст., у часы Аляксандра II, у межах расійскага нацыяналістычнага дыскурсу.

Да канца 1810-х гг. у Расіі яшчэ ў поўнай сіле былі погляды А. Шышкова, згодна з якімі царкоўнаславянская мова лічылася нормай тагачаснай рускай літаратурнай мовы. Звычайным у гэты час было лічыць таксама царкоўнаславянскую мову непасрэдным працягам праславянскай мовы і ў выніку «коранем» расійскай мовы. На меркаванні аб славянскіх мовах пачатку XIX ст. у значнай меры ўплывалі погляды XVIII ст., якім часта была ўласціва блытаніна і фантастыка. Як спадчына папярэдняга этапу развіцця навукі ў дыскурсе першай трэці XIX ст. нярэдкамі былі дзіўныя ненавуковыя погляды на гістарычнае развіццё ўсходнеславянскіх моў. Напрыклад, у 1810 г. аўтар «Найноўшага нарыса правілаў расійскай граматыкі» (Харкаў, 1810) І. Арнатоўскі спецыяльна аспрэчваў меркаванне некаторых вучоных аб тым, што руская мова з'яўляецца сумессю «кімрыйскай» і «сармацкай» моў. Тым не менш акурат на першую трэць XIX ст., названую П. Бяссонавым «эпохай, багатай на абуджанае вучонае працалюбства», прыпадае ўздым цікавасці да філалагічнай праблематыкі. У гэты час з'явіліся шматлікія выдатныя гісторыка-філалагічныя працы, якія стварылі базу для разгортвання навуковых даследаванняў у будучыні.

Асаблівы каларыт сітуацыі з вывучэннем беларускай мовы надавала тая акалічнасць, што ў расійскай і польскай лінгвістычнай традыцыі, якія моцна ўплывалі на беларускую (калі не сказаць: фарміравалі яе), існавалі істотныя разыходжанні адносна змястоўнага нападўнення тэрміна *руская мова*. У Польшчы пад гэтым выразам звычайна разумелі беларускую і ўкраінскую мовы, а ў Расіі ў навуковым ужытку першай трэці XIX ст. ім найперш абазначалі рускую мову на ранніх этапах яе існавання і жывую народную мову, у той час як літаратурную мову і, асабліва, мову як аб'ект вывучэння ў граматычных і іншых лінгвістычных працах згодна з традыцыяй XVIII ст. звычайна называлі *расійскай*.

Кваліфікацыя беларускай мовы на аснове знаёмства расійскіх навукоўцаў з беларускімі і ўкраінскімі пісьмовымі помнікамі. У пачатку XIX ст. адной з першых важных публікацый, датычных мовы — спецыфічных у параўнанні з асноўнай масай расійскіх — помнікаў, стаў чатыры разы надрукаваны ў 1811—1822 гг. артыкул рэдактара часопіса «Вестник Европы» М. Качаноўскага «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя» («Взгляд на успехи российского витьйства в первой половине истекшего столетия»).

Аўтар адзначыў, што на працягу гісторыі мова царквы хоць была багатай, аднак заставалася неапрацаванай, не ачышчалася, псава-лася неадукаванымі перапісчыкамі. Мова, якая ўжывалася ў паза-царкоўных зносінах, не была тоесная царкоўнай, заўсёды ад яе ад-рознівалася. Царкоўная і грамадзянская мовы доўгі час ужываліся на адной тэрыторыі і, здавалася б, павінны былі зліцца, але гэтага не адбылося. Аж да эпохі Пятра I, нават да часу М. Ламаносава ніводная з гэтых моў не магла ўзняцца да высокай ступені дасканаласці, яны былі толькі «багатай рудой золата, якая чакае працалюбівых рук мас-така». Іншая сітуацыя была ў «Малой Расіі і на задняпроўскім баку», дзе з XVI ст. са «славянскай» і «рускай» мовамі сталі адбывацца змены. Тут пануючай зрабілася польская мова, на ёй выдаваліся законы, на ёй гаварылі знатныя людзі і дваране. Правілы яе вывучэння выкла-даліся ў вучылішчах. Ужывальнасць польскай мовы дала вынікам скажэнне тамтэйшай «рускай мовы», якая прымала польскія канчаткі, звароты і словы.

Героямі артыкула сталі рэктар Кіева-Магілянскай акадэміі архі-мандрый Іянікій Галятоўскі (1620–1688), чарнігаўскі архіепіскап Лазар Барановіч (1616–1693), ігумен Кіева-Мікалаеўскага пустыннага манас-тыра Антоній Радзівілоўскі (памёр каля 1688 г.), кіеўскі мітрапаліт, заснавальнік Кіева-Магілянскай акадэміі Пётр Магіла (1597–1647), архімандрый Кіева-Пячэрскай лаўры, рэктар Кіева-Брацкай калегіі Інакенцій Гізель (1600–1683), епіскап Рускай Праваслаўнай Царквы, экзарх Стафан Яворскі (1658–1722), епіскап Феафан Пракаповіч (1681–1736), епіскап Гаўрыла Бужынскі (1680–1731) і інш.

Аўтар прывёў звесткі пра дзейнасць названых асоб як людзей, якія здабылі славу на ніве рэлігійнай палемікі і прапаведніцкага красамоў-ства. М. Качаноўскі даў шэраг характарыстык мовы, на якой былі напіса-ны іх творы. Яна знаходзілася пад моцным польскім уплывам. Напры-клад, мову аднаго з павучальных слоў І. Галятоўскага М. Качаноўскі ацаніў як «амаль незразумелую». Стыль («слог») твораў Ф. Пракапові-ча аўтар вызначыў як «нячысты і нягладкі». Узяўшы за аснову кніжную славянскую мову, Ф. Пракаповіч, паводле М. Качаноўскага, «пярэсціў яе простанароднымі рускімі, маларасійскімі і чужаземнымі словамі»; увогуле, амаль усе адукаваныя сучаснікі Ф. Пракаповіча ўжывалі «ня-чыстую мову па неабходнасці».

Аднак паступова многія аўтары пазбаўляліся польскага ўплыву. Г. Бужынскі спецыяльна зазначаў, наколькі непрымальна ў павучаль-ныя словы ўключаць «выразы, чужыя вялікарасійскаму слыху». На-рэшце, М. Ламаносаў даў «форму і правільнасць расійскаму слову».

Выкладзеныя ў артыкуле М. Качаноўскага гістарычныя звесткі аб існаванні развітога гістарычнага прапаведніцкага стылю, падтрыманага тэарэтычнымі распрацоўкамі, былі ўспрыняты тагачасным культурным расійскім чытачом з энтузіязмам. У расійскім грамадстве пачатку XIX ст. існавала патрэба асэнсаваць спецыфіку развіцця тагачаснай рускай літаратурнай мовы ў яе адносінах з царкоўнаславянскай. Услед за аўтарам артыкула «Погляд на поспехі...» старшыня Таварыства аматараў расійскай славеснасці А. Пракаповіч-Антонскі ва ўступнай прамове пры адкрыцці Таварыства гаварыў аб патрэбе абаперціся на «ўзорныя творы красамоўства» і «суд разважлівай крытыкі, каб умець славянскае маўленне злучыць з рускім». У прамове «Аб уплыве лёгкай паэзіі на мову» («О влиянии легкой поэзии на язык»), якую пры ўступленні ў Таварыства ў 1816 г. прачытаў К. Бацюшкаў, у духу меркаванняў М. Качаноўскага гаворка ў тым ліку ішла пра тое, што да М. Ламаносава і А. Сумарокава «мова і грамадства яшчэ не былі створаны», пра «пераўтварэнні» мовы М. Ламаносавым. Сучасную яму мову аўтар трактаваў як «новую і неапрацаваную», якая пакуль не заўсёды можа абаперціся на выпрацаваныя каноны, аднак канстатаваў афармленне ў ёй вершаванай мовы.

М. Качаноўскі ўказаў на прэцэдэнт існавання ў гісторыі ўсходнеславянскага пісьменства пэўнага распрацаванага пісьмовага стылю (рэгістра), які спачатку ўключыў у сябе розныя моўныя стыхіі. На фоне тагачасных небагатых ведаў у галіне класіфікацыі ўсходнеславянскіх моў і гісторыі рускай літаратурнай мовы, адсутнасці тэорыі фарміравання літаратурных моў і ўласцівай таму часу тэндэнцыі «выдабываць» мовы з пісьмовых крыніц гэты гістарычны стыль фактычна ўспрымаўся расійскімі культурніцкімі дзеячамі як самастойнае адгалінаванне ў рамках усходняй групы славянскіх моў.

Артыкул М. Качаноўскага можна лічыць пэўнай вяхой у асэнсаванні польскага культурна-моўнага ўздзеяння на ўсходнеславянскія мовы. У лістападзе 1816 г. на пасяджэнні Таварыства прыцяляў навук у Варшаве С. Б. Ліндэ аглядзеў чатыры тамы маскоўскіх «Прац Таварыства аматараў расійскай славеснасці», у якіх вылучыў артыкул М. Качаноўскага пра «ўплыў польскага пісьменства на развіццё расійскай літаратуры». Верагодна, тут меўся на ўвазе артыкул «Погляд на поспехі...». С. Б. Ліндэ прапанаваў паслаць М. Качаноўскаму падзяку.

Парадаксальным чынам артыкул М. Качаноўскага меў немалое значэнне для ініцыявання зацікаўлення ў Расіі беларускай мовай. Услед за аўтарам артыкула «Погляд на поспехі...» у 1813–1822 гг. В. Сопікаў, Я. Балхавіцінаў, С. Б. Ліндэ, К. Калайдовіч, М. Грэч таксама напісалі пра гістарычную пісьмовую ўсходнеславянскую мову, у якой

выразна заўважаліся царкоўнаславянскія, беларуска-ўкраінскія і польскія элементы. Аднак, на адрозненне ад М. Качаноўскага, яны ўжо мелі для гэтай мовы спецыяльную назву.

Цікавыя развагі пра ўжыванне беларускай («рускай») мовы ў старажытнасці выказаў у 1811 г. на старонках часопіса «Вестник Европы» гісторык-аматар, пісьменнік Іван Мартос у рамках палемікі з М. Качаноўскім наконт тлумачэння летапіснага выразу *банное строение*. Трактуючы суадносіны *рускай* і польскай моў на працягу іх гісторыі, ён сцвердзіў, што слова *баня* ‘шар’ было запазычана з *рускай* мовы ў польскую, а не наадварот. Абапіраючыся на значэнне слова *баня* ‘шар’ у сучаснай украінскай мове, І. Мартос выказаў гіпотэзу, што *банное строение* пад прамым летапісца значыла ‘царкоўны купал’. На думку М. Качаноўскага, слова *баня* ў значэнні ‘царкоўны купал’ у часы Нестара не магло быць вядома, паколькі гэта адно са шматлікіх запазычанняў у рускай мове з польскай, а польскі ўплыў на Кіеў узнік намнога пазней.

І. Мартос зыходзіў з таго, што з X ст. руская мова ў Русі знаходзілася ў поўнай сіле, тады як польская ўзнікла не раней, чым у XIV ст. Тады ж яна і пашырылася ў Кіеве. Наяўнасць у Нестара слоў, аналагічных польскай мове (*вуй, стрый, мніх*), згодна з І. Мартосам, сведчыла пра тое, што гэтыя словы пазней былі запазычаны польскай мовай з рускай. У значнай меры І. Мартос грунтаваўся на некаторых меркаваннях, змешчаных у кнізе «Аб літоўскіх і польскіх законах» Т. Чацкага 1800 г. Першым помнікам польскай мовы І. Мартос палічыў пераклад Бібліі 1380 г., пры гэтым, як ён сцвярджаў, у Кіеве Біблія была перакладзена яшчэ пры Уладзіміру. Аб сіле «рускай» мовы, паводле І. Мартоса, сведчыла тое, што ў канцылярыі Стафана Баторыя (кіраваў у 1575–1587 гг.) пісалі «вельмі добрым рускім почыркам». У Літве, якая ў XIV ст. «пакарыла пад сваю ўладу Валынь, Кіеў і інш., *руская мова* (“русской язык”) была пашырана ўсюды; на ёй гаварылі перад судом і ўладай, на ёй адказвалі чыноўнікі, судзі і кароль. Першы і Трэці статуты дакладна былі напісаны на рускай мове». І. Мартос сведчыў, што ён трымаў у руках асобнік Статута ВКЛ («вельмі старажытнага рускага друку») у Пецярбургу. Па-польску Статут быў надрукаваны ўпершыню пры каралю Жыгімонце (Сігізмундзе) у XVI ст. Пры выданні польскага перакладу ў 1581 г. канцлер Л. Сапега пазначыў, што калі б гэты Статут каму-небудзь не спадабаўся, то той мог бы звярнуцца да «старажытнай русчызны». Усё гэта, паводле І. Мартоса, указвала на вялікую сілу *рускай мовы* ў «польскіх правінцыях» — нават тады, калі на яе не пашыралася вярхоўная ўлада Расіі. Зыходзячы са шматлікіх кніг «Польскай метрыкі»,

прывезеных у Пецярбург з Варшавы, можна было бачыць, што «ўсе справы і каралеўскія прывілеі, жалаванья жыхарам Літвы і іншых належных да Расіі правінцый», пісаны былі ў самой Варшаве на рускай мове да пачатку XVII ст., ці па 1612 г. Стыль («слог»), які заўважаецца ў дакументах «Метрыкі» і ў саміх каралеўскіх прывілеях, адпавядае летапіснаму стылю і маларасійскай гаворцы. Асабліва вартым І. Мартос лічыў падкрэсліць, што нібыта амаль усе «рускія» словы ўвайшлі ў склад польскай мовы, якая ў XIV ст. «толькі пачынала ўтварацца».

Калі меркаванні І. Мартоса наконт польскай мовы былі пераважна, а рускай мовы перыяду Нестара часткова памылковымі (гэта датычыцца часу ўзнікнення польскай мовы, сцверджання аб сацыяльным значэнні рускай мовы і інш.), то яго погляды на гісторыю «рускай» (беларускай) мовы перыяду ВКЛ, выкладзеныя пераважна з апорай на працу Т. Чацкага, можна лічыць прымальнымі. Варта, аднак, удакладніць, што польскі пераклад трэцяй рэдакцыі Статута ўпершыню быў надрукаваны ў 1614 г.

У 1812 г. М. Качаноўскі адказаў на крытыку І. Мартоса. Ён выказаў поўнае здзіўленне развагамі свайго апанента пра тое, што польскай мовы не існавала да XIV ст. і што руская мова панавала ў Польшчы. Польская і руская мовы, паводле яго слоў, «выліўшыся са славянскай за некалькі стагоддзяў да таго (XIV ст. — С. 3), пацяклі рознымі шляхамі... Польская мова не склалася з рускіх слоў, а вынікла са славянскай, як і сама руская, магчыма, адначасова з рускай; але яна абагацілася і ўдасканалілася намнога раней (чым у XIV ст. — С. 3)». Паводле М. Качаноўскага, польская мова панавала ва «ўласна так званым Польскім каралеўстве, а другая (руская. — С. 3) — у рускіх княствах... на фоне мовы бязграматных літоўцаў». Пасля далучэння пры Жыгімонце (Сігізмундзе) Аўгусте Літвы да Польшчы ў Літве стала панавать польская мова, і *руская мова* пад польскім уплывам моцна змянілася. Акурат у гэты час слова *баня* ‘шар’ увайшло ва ўжытак у Кіеве і ва Украіне.

Гэту ісціну, згодна з М. Качаноўскім, можна даказаць на аснове шматлікіх прыкладаў: «Маларасіяне гавораць *шукать* замест *искать*, *ставок* замест *прудик*, *млын* замест *мельница*, *жартовать* замест *шутить*, *веселье* замест *свадьба* і г. д. і да т. п. Усе гэтыя словы дакладна ў тых жа значэннях ужывальныя і сярод палякаў; няўжо палякі перанялі іх у маларасіян?» М. Качаноўскі іранічна пажартаваў наконт слоў *крейда* (die Kreide), *папір* (papier, das Papier), *барыло* (‘бочачка’, baril) і падобных — тады трэба было б думаць, што і яны «аналагічным чынам увайшлі ў польскую мову з рускай»?

М. Качаноўскі прызнаў, што яму не даводзілася чытаць працы Т. Чацкага (гэта было значным недахопам) і свае высновы ён публікаваў на віленскім польскамоўным выданні Статута 1780 г. (папраўдзе — 1786 г.). З гэтага выдання, паводле рэдактара «Вестника Европы», вынікала, што ўпершыню Статут быў надрукаваны ў 1588 г. у Кракаве, што кароль Жыгімонт загадаў выдаць яго на польскай і на рускай мовах. М. Качаноўскі не знайшоў звестак пра тое, што Л. Сапега адсылаў чытачоў да старой русчызны; рэдактару «Вестника Европы» няясна было, з рускай на польскую ці з польскай на рускую быў перакладзены Статут. М. Качаноўскаму даводзілася бачыць Статут на *рускай* мове, але, на яго думку, Статут «не мог быць вельмі старажытнага друку ў адносінах да выданага на польскай мове ў шаснаццатым стагоддзі».

Каментарыі М. Качаноўскага наконт мовы (моў) Статута былі недастаткова кампетэнтнымі. Ён нічога не ведаў пра першую і другую рэдакцыі Статута 1529 і 1566 гг., не ведаў і пра тое, што рэдактар Статута Леў Сапега пры яго зацвярджэнні на Варшаўскім сойме гаварыў аб тым, што «не обчым яким языком, але своим власным права списанье маем». М. Качаноўскаму таксама было невядома, што арыгінальным быў беларускамоўны тэкст, што польскі пераклад Статута ўпершыню быў надрукаваны толькі ў 1614 г. (пазнейшыя — у 1619, 1648, 1693, 1744, 1786, 1819 гг.). Калі І. Мартос пісаў пра «вельмі старажытны рускі друк» Статута, то ён хутчэй супастаўляў яго з друкам не польскіх, а іншых кірылічных выданняў. На іх фоне друк Статута сапраўды адрозніваўся.

Частка заўваг М. Качаноўскага да І. Мартоса магла быць абумоўлена двухсэнсоўнасцю ўжываных аўтарамі тэрмінаў. Так, здаецца, што, пішучы пра панаванне *рускай* мовы ў «Польшчы», І. Мартос меў на ўвазе найперш тыя польскія («рускія») правінцыі, якія былі далучаны да Расіі ў XVIII ст. М. Качаноўскі, відаць, успрыняў гэта так, нібыта І. Мартос сцвярджаў, што *руская мова* панавала і ў самой Польшчы.

Апублікаваныя ў рамках працяглай дыскусіі на прыватную тэму аб тлумачэнні выразу *банное строение*, гэтыя, выказаныя мімаходзь, меркаванні «згубіліся» на старонках «Вестника Европы». На жаль, паазнейшыя аўтары на іх ніколі не спасылаліся. Калі ў 1816 г. М. Качаноўскі надрукаваў у часопісе фрагменты рэцэнзіі С. Б. Ліндэ на бібліяграфію В. Сопікава, у якой у тым ліку ішла гаворка пра першую і трэцюю рэдакцыі Статута (гл. раздзел 2), то ў іх не было спасылка на яго спрэчку 1811–1812 гг. з І. Мартосам.

Вялікае значэнне для ўзнiкнення ў Расіі цікавасці да беларускай мовы мела праца Васілія Сопікава «Спроба расійскай бібліяграфіі,

або Поўны слоўнік твораў і перакладаў, надрукаваных на славянскай і расійскай мовах». Падобна да артыкула 1811 г. М. Качаноўскага, В. Сопікаў звярнуў увагу на некаторых аўтараў, якія пісалі на «нячыстай» мове. Такім аўтарам у яго аказаўся Ф. Скарына. У кантэксце гаворкі пра пераклады на «нячыстую славянскую» мову В. Сопікаў напісаў пра пераклады беларускага першадрукара, у сувязі з перакладамі Епіфанія Славінецкага напісаў пра іх «няяснасць». Пра некаторыя са старажытных кніг аўтар «Спробы...» пазначыў, што яны былі надрукаваны на «беларускай мове». У лік такіх кніг трапілі «Гісторыя аб жыцці Варлаама» (Куцейна, 1637), «Лякарства на знясілены розум чалавечы» (Астрог, 1607), «Катэхізіс» П. Магілы (Кіеў, 1645), «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» С. Зізанія (Вільня, 1596), «Гамілія» З. Капысценскага (Кіеў, 1625), «Парэнезіс» М. Смагрыцкага (Кракаў, 1629).

У спецыяльнай зноscopy ў кнізе сустракаецца першае на рускай мове ў XIX ст. вызначэнне беларускай мовы. В. Сопікаў напісаў пра яе як пра «мову шчырых грэчаскай веры людзей, што жылі ў Беларусі і Польшчы. Манахі, якія жылі ў гэтых землях да канца XVII ст., амаль усе свае багаслоўскія і павучальныя творы пісалі на гэтай мове. Яна ёсць сумесь моў: славянскай, рускай, польскай, а часткова і лацінскай».

У сваёй дэфініцыі В. Сопікаў не характарызаваў беларускую мову ў яе сучасным разуменні, а толькі кваліфікаваў пэўны гістарычны пісьмовы стыль (рэгістр), уласцівы помнікам пэўных жанраў. Тэрмін *рускі* ў В. Сопікава меў значэнне, блізкае да «беларуска-ўкраінскі», і не абазначаў сучасную рускую мову. Названае В. Сопікавым спалучэнне моў («славянская», «руская», польская, лацінская) павінна трактавацца не як частка агульнай характарыстыкі беларускай мовы ў яе сучасным значэнні, але як звычайны набор складнікаў, ужывальны пры рэцэпным аналізе старажытных беларускіх і ўкраінскіх пісьмовых помнікаў і ў наш час. Пры такім аналізе звычайна могуць вылучацца царкоўнаславянізмы, беларусізмы (украінізмы), паланізмы, лацінізмы.

Адначасова на старонках «Вестника Европы» быў надрукаваны артыкул Яўгенія Балхавіцінава «Гістарычная звестка пра мітрапаліта Пятра Магілу», аўтар якога сцвердзіў, што пры заснаванні Кіева-Магілянскай акадэміі выкладанне ў ёй вялося на лацінскай, польскай і беларускай мовах. Свой кіеўскі катэхізіс, паводле Я. Балхавіцінава, П. Магіла надрукаваў на польскай і беларускай мовах.

Думка пра тое, што кіеўскі катэхізіс П. Магілы быў надрукаваны ў тым ліку на беларускай мове, бытвала з канца XVII ст. У XIX ст.

яна была ўзноўлена не толькі Я. Балхавіцінавым, але і ў 1822 г. у такой важнай крыніцы, як «Спроба кароткай гісторыі рускай літаратуры» М. Грэча. У больш поўным выглядзе катэхізіс П. Магілы ў 1696 г. быў надрукаваны ў Маскве, у ім была пазнака пра тое, што кіеўскі катэхізіс 1645 г. быў надрукаваны па-беларуску. Пад пяром маскоўскіх аўтараў XVII ст. словы *беларус(ец)*, *беларуская мова* нярэдка азначалі ‘немаскавіт; жыхар Беларусі або Украіны’, ‘пісьмовая мова жыхароў Беларусі ці Украіны’. Думка аб беларускамоўнасці катэхізіса П. Магілы пашырылася і ў заходнія крыніцы. У 1727 г. у Берліне член Прускай акадэміі навук Ёган Леангард Фрыш надрукаваў другую з шасці сваіх славістычных прац, прысвечаную кірыліцы і расійскай мове. У гэтай кнізе была вылучана *беларуская мова*. Ё. Л. Фрыш пазначыў, што перакладзенае ім на нямецкую мову другое маскоўскае выданне 1696 г. «поўнага» катэхізіса было звязана з кіеўскім катэхізісам 1645 г. П. Магілы, які трактаваўся як напісаны на *беларускай мове*.

Ужыванні В. Сопікава і Я. Балхавіцінава былі першымі заўважнымі ў Расіі ў XIX ст. ужываннямі выразу «беларуская мова». Менавіта з гэтых прац тэрмін «беларуская мова» пачаў сваё трыумфальнае шэсце, выцесніўшы пазней усе альтэрнатыўныя назвы.

У 1815–1816 гг. С. Б. Ліндэ апублікаваў вялікі артыкул аб працы В. Сопікава, дзе некалькі разоў закрануў тэмы, датычныя беларускай культуры. Так, С. Б. Ліндэ звярнуў увагу на тое, што мову не ўсіх надрукаваных кірылічнымі літарамі выданняў трэба кваліфікаваць як царкоўнаславянскую, «шмат ёсць напісаных па-маларасійску або па-беларасійску». С. Б. Ліндэ ахарактарызаваў мову першай і трэцяй рэдакцый статутаў ВКЛ, мову Ф. Скарыны, а таксама мову Ягелонаў, якой яны («аж да Жыгімонта Аўгуста») карысталіся «ў Літве», як *рускую* (*język ruski*). У 1816 г. М. Качаноўскі надрукаваў фрагменты гэтага артыкула ў часопісе «Вестник Европы» ў сваім перакладзе, пры гэтым ён сутыкнуўся з вельмі спецыфічнай праблемай. Як трэба было перакласці польскі выраз *język ruski* на тагачасную рускую мову? М. Качаноўскі, «каб не змешваць з нашай *рускай*», ужыў тэрмін *руская мова* (*руської язык*) і патлумачыў, што на *рускай мове* гавораць жыхары Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў.

У манаграфіі 1816 г. «Аб Літоўскім статуце...» С. Б. Ліндэ прысвяціў спецыяльную ўвагу таму, што польскія аўтары часта няправільна ўжывалі тэрмін *język ruski*; напрыклад, Т. Чацкі ў некаторых выпадках змешваў гэта найменне з назвамі *царкоўная мова* і *расійская мова*. Аднак, паводле С. Б. Ліндэ, *руская мова* моцна адрознівалася ад гэтых ідыём.

Звярнуўшыся да вызначэння беларускай мовы В. Сопікава, С. Б. Ліндэ аспрэчыў уклад у яе фарміраванне лацінскай мовы, за-
тое вылучыў абмінуты В. Сопікавым пласт нямецкіх запазычанняў.

Пішучы ў 1818 г. пра страчаны арыгінал «Слова аб паходзе Ігара-
вым», К. Калайдовіч паведаміў, што «Слова...» было напісана *бела-
рускім* почыркам. Меркаванне К. Калайдовіча ў 1821 г. было пад-
трымана Я. Балхавіцінавым. Карыстаючыся такім тэрмінам, абодва
аўтары, відаць, кіраваліся тым, што ў Маскве ў XVII ст. шырока ўжы-
ваўся выраз «беларускае пісьмо».

У 1818 г. у «Гістарычным слоўніку ранейшых пісьменнікаў Расіі...»
Я. Балхавіцінава некаторыя сярэднявекавыя аўтары (А. Радзівілоўскі,
Д. Растоўскі, З. Капысценскі, І. Галятоўскі, П. Магіла, М. Сматрыцкі,
П. Бярында, М. Кавячынскі, С. Будны і Л. Крышкоўскі) былі пазна-
чаны як беларускамоўныя. Пра асобных з іх – напрыклад, А. Радзі-
вілоўскага, І. Галятоўскага, П. Магілу – у сваім славутым ар-
тыкуле пісаў М. Качаноўскі. Аўтар слоўніка лічыў, што да сярэдзіны
XVIII ст. у Маларосіі амаль усе пісалі на мове, «змешанай са славян-
скай, польскай і маларасійскай моў». У іншым месцы Я. Балхавіцінаў
сцвердзіў, што ва ўкраінскіх вучоных у XVIII ст. была ва ўсеагульным
ужытку беларуская мова.

Непрымальныя сёння, для свайго часу думкі Я. Балхавіціна-
ва былі новымі, адпавядалі тагачаснаму ўзроўню развіцця навукі.
У яго артыкуле выкарыстоўвалася дапушчальная для таго часу тэр-
міналогія. Пад «беларускай мовай» Я. Балхавіцінавым разумелася
старажытная кніжная беларуска-ўкраінская мова. Творы некаторых
з названых аўтараў у XVII ст. пры іх узнаўленні ў Маскоўскай Русі
мелі пазнакі аб перакладзе з «беларускай мовы». Выдаўцоў Бібліі,
слоўніка, граматыкі (пад якімі разумеліся Ф. Скарына, П. Бярында,
М. Сматрыцкі) «і іншых твораў» у другой палове XVII ст. Ю. Крыжаніч
назваў «беларусцамі». Выраз «беларускае пісьмо» шырока выкарыс-
тоўваўся ў Пасольскім прыказе ў Маскве ў XVII ст.

У 1822 г. з'явілася першая праца, у якой тэрмін *беларуская мова* фі-
гураваў у назве. У артыкуле «Аб беларускай мове» («О белорусском
наречии») К. Калайдовіч вялікую ўвагу аддаў беларускамоўным
пісьменнікам старога часу. У лік такіх аўтараў ён уключыў не толь-
кі згаданых В. Сопікавым і Я. Балхавіцінавым асоб, але і Ф. Ска-
рыну, Л. Зізанія, К. Транквіліёна-Стаўравецкага, А. Мужылоўскага,
І. Аксенавіча-Старушыча, С. Косава, К. Саковіча, І. Валковіча і інш.
Што да 12 герояў артыкула М. Качаноўскага 1811 г., то ў артыкуле
«Аб беларускай мове» пяцёра з іх (Л. Барановіч, І. Галятоўскі, І. Гі-
зель, П. Магіла, А. Радзівілоўскі) згадваліся, а сем (С. Яворскі,

Ф. Пракаповіч, Г. Бужынскі, Ф. Лапацінскі, Д. Туптала, В. Ляніцкі, Г. Вішнеўскі) — былі абмінуты.

Абапіраючыся на меркаванні і фармулёўкі В. Сопікава, Я. Балхавіцінава і С. Б. Ліндэ, К. Калайдовіч напісаў, што беларуская мова ўяўляе сабой сумесь «славянарускай», польскай, нямецкай і часткова лацінскай моў. К. Калайдовіч лічыў беларускую мову своеасаблівым працягам «чыстай славянскай мовы», сцвердзіў, што яна склалася ў той час, калі пад уплывам польскай культуры «чыстая славянская мова» стала забывацца. Напрыклад, мову Ф. Скарыны ён згадаў у якасці «самага старажытнага прыкладу змянення» гэтай славянскай мовы. К. Калайдовіч выразна аддзяляў беларускую мову ад рускай, сцвярджаючы, што першая ўяўляе сабой «гаворку славянскай мовы, якая далёка адхілілася ад агульнаўжывальнай у Расіі».

Згодна з гістарыёграфам усходнеславянскага мовазнаўства С. Булічам, К. Калайдовіч «першы ў друку прызнаў беларускую мову самастойнай моўнай адзінкай, хоць і змешанага паходжання». Аднак устанаўленне прыярытэту таго або іншага вучонага пачатку XIX ст. у прызнанні беларускай мовы самастойнай сутыкаецца з пэўнымі складанасцямі.

Па-першае, меркаванні некаторых вучоных (В. Сопікава, Я. Балхавіцінава) датычыліся толькі старажытнага пісьмовага стылю і не ўлічвалі жывой вуснай мовы. На «беларускую мову» гэтыя аўтары не глядзелі як на сінтэтычную (гістарычную і сучасную, пісьмовую і вусную) з'яву і разумелі пад дадзенай назвай выключна старажытную пісьмовую мову, прычым вельмі вялікага геаграфічнага (беларуска-ўкраінскага) пашырэння. У такой сітуацыі выклікае сумненне, ці можна ўвогуле разглядаць, напрыклад, працы В. Сопікава і Я. Балхавіцінава ў разрэзе гаворкі пра прыярытэт даследчыкаў у вызначэнні беларускай мовы як самастойнай.

Па-другое, у некаторых выпадках мае значэнне тое, пад якой назвай у канкрэтнай працы выступала беларуская мова і наколькі гэта праца паўплывала на разгортванне вывучэння беларускай мовы. Не прыходзіцца сумнявацца, напрыклад, што ў працы Г. Гасэля 1807 г. «Статыстычны нарыс Расійскай імперыі паводле яе новага палітычнага ўладкавання» ішла гаворка менавіта пра беларускую мову; вядома, што яна была акрэслена як самастойная (гл. раздзел 1). Але беларуская мова была пададзена ў нарысе як мова «літоўцаў», гэта выказанне Г. Гасэля не мела ніякага розгаласу ў пазнейшых беларусістычных працах. Падобным чынам, можна сцвярджаць, што ў другім томе энцыклапедыі Ё. Х. Адэлунга 1809 г. таксама ішла гаворка пра беларускую мову і яе асаблівы характар (гл. раздзел 1). Але,

як і ў Г. Гасэля, у ёй быў ужыты іншы этнонім (*крывічы*), а лінгвонім увогуле не выкарыстоўваўся. Нягледзячы на тое што праца Ё. Х. Адэ-лунга была вельмі прафесійнай для свайго часу і добра вядомай навукоўцам, пазнейшыя даследчыкі беларускай мовы амаль ніколі на яе не спасылаліся. Затое вядома праца К. Ватсана 1822 г., якая ў свой час выклікала вялікую цікавасць, дзе крывічы трактаваліся як літоўскае племя. Бадай, нягледзячы на несучасны лінгвонім, прыярытэт у гэтай справе можна было б аддаць З. Даленгу-Хадакоўскаму, які ў 1819 г. у сваім вядомым артыкуле, што меў шырокі розгалас у Расіі, напісаў: «...паміж Вільняй, Гародняй і Мінскам ёсць спрадвеку *руская* мова. Літоўскія князі не выкаранялі яе, бо ўжывалі самі пры двары, у дагаворах і статутах» (гл. ніжэй у гэтым раздзеле).

Па-трэцяе, часам мела значэнне тое, ці былі пэўныя меркаванні своечасова апублікаваны. Так, напрыклад, у 1820 г. Я. Балхавіцінаў у лісце П. Кёпену выказаў вельмі цікавыя думкі пра беларускую мову, згодна з якімі яе можна было разумець як асаблівую. Аднак гэтыя меркаванні Я. Балхавіцінава былі апублікаваны толькі на зыходзе XIX ст.

У працы 1824 г. «Іаан, экзарх балгарскі» К. Калайдовіч згадаў беларускую мову ў сувязі з характарыстыкай граматыкі Ю. Крыжаніча XVII ст.; ён напісаў, што гэта граматыка была ў тым ліку параўнаная яе аўтарам з беларускай мовай.

У 1825 г. К. Калайдовіч і П. Строеў апублікавалі спіс рукапісаў, якія захоўваліся ў бібліятэцы графа Ф. Талстога. Поруч з шасцю рукапісамі сербскага, балгарскага і «маларасійскага» пісьма аўтары выявілі ў бібліятэцы 15 рукапісаў «беларускага пісьма», ахарактарызаваўшы почыркi канкрэтных рукапісаў як «беларускі паўустаў», «беларускі скорпіс» і пад. Шэраг рукапісаў, паводле К. Калайдовіча і П. Строева, былі напісаны на беларускай мове; *руськай* або *беларускай* яны назвалі таксама мову перакладаў Ф. Скарыны.

У 1820-я гг. меркаванні аб існаванні старажытнай беларускай мовы былі падтрыманы ў «Спробе кароткай гісторыі рускай літаратуры» М. Грэча, а таксама ў яго граматыцы. Паводле аўтара «Спробы...», беларуская мова мела вялікае значэнне ў расійскай гісторыі. У XVI і XVII стст. існавалі тры мовы: *багаслужбовая*, *руская* («...ва ўжытку народа, а таксама ў грамадзянскіх справах і кнігах») і *руская*, або *беларуская* («...у творах, што друкаваліся ў падуладных Польшчы правінцыях, таксама ў творах духоўных асоб, якія атрымалі адукацыю ў Кіеве, Вільні, Празе і інш.»). Разам з тым М. Грэч зазначаў, што гэтыя розныя мовы, «ці, лепш сказаць, гаворкі» («наречія»), не былі выразна аддзелены адна ад адной і часта змешваліся. На адrozenне ад сваіх папярэднікаў, у гэтай працы М. Грэч, аднак, не

карыстаўся ў дачыненні да беларускай мовы выразам «сумесь». Згодна з аўтарам «Спробы...», з прычыны вялікага культурнага значэння беларускамоўных пісьменнікаў іх мова аказвала ўздзеянне на «ўласна рускую» мову. Гэты ўплыў стаў спыняцца ў другой палове XVII ст., калі руская мова пачала вызваляцца ад «польскіх аковаў, накладзеных на яе пісьменнікамі, якія нарадзіліся і атрымалі адукацыю ў Марларосіі, Літве і Польшчы».

Такім чынам, падобна да К. Калайдовіча, М. Грэч звязваў існаванне беларускай мовы з польскім уплывам. Аднак уплыў польскай мовы на ўкраінскую аўтар «Спробы...» лічыў намнога мацнейшым. Ён увёў беларускую мову ў абсяг расійскай гісторыі і акрэсліў яе ў кантактах з рускай і польскай мовамі. У выніку М. Грэч напісаў пра беларускую мову і як пра самастойную з’яву, і як пра складовую частку рускай мовы.

Пад уздзеяннем прац М. Качаноўскага і С. Б. Ліндэ М. Грэч вылучыў у гісторыі рускай літаратуры «польскі» перыяд, што ахопліваў больш за два стагоддзі: 1462–1689 гг. Акурат у рамках «польскага» раздзела кнігі М. Грэч разважаў пра аўтараў, якія пісалі на *беларускай* або *рускай* мове: Ф. Скарыну, П. Бярынду, Ф. Пракаповіча, Л. Зізанія, П. Магілу, І. Гізеля, Л. Барановіча, З. Капысценскага, І. Галятоўскага, С. Полацкага¹. Скончыўшы пісаць пра гэтых аўтараў, М. Грэч зрабіў прамую спасылку на вядомы артыкул М. Качаноўскага 1811 г., сцвердзіўшы, што ў ім апісана мова ўсіх названых пісьменнікаў. Папраўдзе, аднак, у сваім артыкуле Ф. Скарыну, П. Бярынду, Л. Зізанія, З. Капысценскага, С. Полацкага М. Качаноўскі нават не згадваў, і гэта было лёгка праверыць: артыкул М. Качаноўскага быў перадрукаваны ў рамках хрэстаматыйнай часткі кнігі М. Грэча. Гэта, відаць, можа сведчыць аб тым, што артыкул М. Качаноўскага моцна асацыяваўся з іншымі публікацыямі іншых аўтараў, у якіх распрацоўвалася тэма «нячэстай» мовы, называнай гэтымі аўтарамі «беларускай».

Пісьменнікам, які пісаў на беларускай мове, быў для М. Грэча таксама аўтар «Скіфскай гісторыі» 1692 г. Андрэй Лызлоў, які называў мову свайго твора «славяна-польскай».

У кароткай хрэстаматыйнай частцы сваёй кнігі ў асобным раздзеле «Прыклады рускай мовы» М. Грэч прывёў урыўкі з «Лякарства на знясілены розум чалавечы» і аднаго з павучанняў А. Радзіві-

---

¹ Тое, што М. Грэч абазначыў беларускую мову так, «як яна называецца», як *рускую*, у 1823 г. станоўча ацаніў Ф. Булгарын. Аднак супраць выкарыстання такога тэрміна М. Грэчам выказаўся ў 1835 г. К. Касовіч.

лоўскага. Цікава, што мова перакладаў Ф. Скарыны пры гэтым была праілюстравана ў асобным раздзеле.

У выдадзенай у 1827 г. «Рускай граматыцы» М. Грэч папоўніў апісанне старажытнай беларускай мовы фразай аб тым, што яна складалася з царкоўнаславянскіх, польскіх і лацінскіх слоў. Такая ацэнка, відаць, засталася і ў другім выданні граматыкі 1830 г. Цяжка меркаваць, чым у дадзеным выпадку быў абумоўлены пропуск у гэтай фразе эндэмічнага (уласнага) складніка «беларускай мовы»: навуковай пазіцыяй М. Грэча на гэты конт, няўважлівасцю аўтара або нястрогім, публіцыстычным падыходам.

Меркаванні М. Грэча наконт беларускай мовы ў яго граматыках 1827 і 1830 гг. вельмі крытычна ацаніў у 1903 г. пачынальнік беларускай філалогіі Я. Карскі, зазначыўшы, што яны «невывразныя», настолькі, што пра іх «нязручна згадваць». Гэта занадта строгая ацэнка. Папершае, Я. Карскі ацаніў не ўсе меркаванні М. Грэча пра беларускую мову. Па-другое, і іншыя аўтары таго часу (напрыклад, К. Калайдовіч) маглі выказацца падобным чынам – аднак не мелі такога строгага прысуду з боку Я. Карскага. Па-трэцяе, граматыкі М. Грэча ў 1830–50-я гг. былі самымі пашыранымі граматыкамі ў Расіі, на іх нярэдка спасылаліся пазнейшыя аўтары, якія пісалі пра беларускую мову. Значыць, меркаванні М. Грэча былі ўплывовымі з пункту гледжання фарміравання поглядаў на беларускую мову.

У 1938 г. пры перадруку ў «Журнале Міністэрства народнага просвешчання» артыкула І. Даніловіча 1823 г. у дадатку ад рэдакцыі абмяркоўвалася не толькі назва мовы Статута ВКЛ (на думку аўтара дадатка, І. Даніловіч абгрунтавана не ўжываў выраз *беларуская мова*, карыстаючыся тэрмінам *руская мова*), але і адносіны мовы Статута да вуснай беларускай гаворкі. Паводле аўтара, вусная мова жыхароў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў гэтак жа (моцна) адрозніваецца ад мовы Статута, як кніжная руская мова ад рускай народнай мовы; увогуле, мова Статута «намнога бліжэй падыходзіць да велікарускай гаворкі, чым да беларускай». Калі мець на ўвазе выказаныя раней меркаванні І. Мартоса пра тое, што стыль дакументаў «Літоўскай (польскай) метрыкі» адпавядае ў тым ліку летапіснаму стылю (фактычна царкоўнаславянскай мове), то можна зрабіць выснову, што характарыстыка мовы беларускіх пісьмовых помнікаў спачатку сутыкалася з вялікімі цяжкасцямі.

Залежнае ад поглядаў М. Грэча палажэнне аб уплыве беларускай мовы на рускую знаходзім у (спачатку надрукаваным у Парыжы) нарысе былога студэнта Харкаўскага і Пецябургскага ўніверсітэтаў Мікалая Бахціна аб гісторыі расійскай літаратуры. Ён сцвердзіў, што

ад часу царавання Аляксея Міхайлавіча да сярэдзіны XVIII ст. значны ўплыў на расійскую мову аказвала дзейнасць маларасійскага і беларускага духавенства, назваўшы гэты час «выдатным» з пункту гледжання сілы дадзенага ўплыву. Зрэшты, аўтар удакладніў, што ў сферы мовы такое ўздзеянне мела адмоўны характар: чысціня расійскай мовы ў гэты час «была сапсавана мноствам слоў, якія ўвайшлі ў яе з маларасійскага і беларускага дыялектаў».

Вывучэнне вуснай беларускай мовы. У пачатку XIX ст. у навуковым друку сталі з'яўляцца меркаванні і пра вусную беларускую мову.

Пішучы ў 1819 г. на старонках «Вестника Европы» пра мову заключнай нататкі кракаўскага выдаўца «Часаслова» 1491 г., К. Калайдовіч, які ў 1812–1813 гг. сем месяцаў знаходзіўся на тэрыторыі Беларусі, згадаў «беларускае вымаўленне».

Недвухсэнсоўна выказаўся пра існаванне жывой беларускай мовы ў 1819 г. у часопісе «Вестник Европы» Зарыян Даленга-Хадакоўскі. Удакладняючы арэал рассялення *крывічоў* і *літвы*, ён крытычна ацаніў геаграфічныя веды М. Карамзіна і аспрэчыў прыналежнасць да *літвы* Наваградка. Аўтар паведаміў, што «паміж Вільняй, Гародняй і Мінскам ёсць спрадвеку руская мова. Літоўскія князі не выкаранялі яе, бо ўжывалі самі пры двары, у дагаворах і статутах». З. Даленга-Хадакоўскі заўважыў, што ўздоўж ракі Сула і, з другога боку, у Чарнігаве, а таксама на поўначы і на ўсходзе ад яго гавораць на розных дыялектах: на паўднёвым рускім і на беларускім.

Апублікаваныя ў папулярным выданні і выкладзеныя «наступальным чынам» меркаванні З. Даленгі-Хадакоўскага былі выключна важнымі з пункту гледжання прыцягнення ўвагі грамадскасці да той акалічнасці, што на тэрыторыі сучаснай Беларусі існуе нейкая спрадвечная мова. Пра самастойны характар гэтай *рускай мовы* (носьбітамі яе лічыліся *крывічы*) магло сведчыць тое, што яе дрэнна разумеў М. Карамзін. Каментуючы наяўнасць у М. Карамзіна тапоніма *Дедичное село*, З. Даленга-Хадакоўскі звярнуў увагу на тое, што лепшае веданне польскай «і нават *рускай мовы*» не дазволіла б М. Карамзіну трансфармаваць гэты апелятыў са значэннем 'спадчынны' ва ўласную назву.

У «Праекце навуковага падарожжа па Расіі» З. Даленга-Хадакоўскі прывёў шэраг беларускіх тапонімаў, спаслаўся на ўжывальнае «на Белай Русі і пад Мінскам» слова *ветях*. У артыкуле 1822 г. «Паведамленне аб першых поспехах падарожжа ў Расіі» («Донесение о первых успехах путешествия в России») З. Даленга-Хадакоўскі разважаў пра агульнасць мовы Наўгародчыны з мовай жыхароў

Ізборска, Полацка, Вільні, Гародні, Мінска, Пінска, Чарнігава, Смаленска. У мове гэтага вялікага рэгіёна (З. Даленга-Хадакоўскі называў яе «мовай крывічоў», у перапісцы таксама «крывіцкай, або беларускай») фіксаваліся дзеканне-цеканне, фрыкатыўны [г], гук [у] замест [в], частае ўжыванне формаў дзеепраслоўя на *-шы, -ўшы*. Выкарыстаны З. Даленгам-Хадакоўскім метады палявых даследаванняў быў новым у тагачасных гуманітарных навук, яго ўзнікненне было звязана аkurat з ініцыятарам навуковых падарожжаў па Расіі. Артыкулы З. Даленгі-Хадакоўскага былі добра вядомы ў навуковых колах Расіі і Польшчы, яны абмяркоўваліся ў перапісцы і на пасяджэннях Таварыства аматараў расійскай славеснасці.

У 1822 г. пры дапамозе І. Лабойкі З. Даленга-Хадакоўскі ініцыяваў кампанію па зборы матэрыялаў для ўстанаўлення мяжы паміж літоўскай і (бела)рускай мовамі (гл. раздзел 6).

У канцы 1810-х гг. былі апублікаваны першыя ўзоры вуснага маўлення беларусаў. У 1817 г. у польскамоўным «Віленскім дзённіку» была надрукавана праца М. Чарноўскай «Рэшткі славянскай міфалогіі, захаваныя ў звычаях вясковага люду на Белай Русі (Магілёўская губерня)», праз год перадрукаваная ў «Вестнике Европы».

У працы «Аб беларускай мове» 1822 г., акрамя старой кніжнай мовы, К. Калайдовіч таксама разглядаў яе сучасную вусную форму. Паводле аўтара, у пачатку XIX ст. старая кніжная мова захавалася ў казках і тужлівых песнях, а таксама ў народным ужыванні ў дзвюх беларускіх, Магілёўскай і Віцебскай, часткова таксама Смаленскай губерні. К. Калайдовіч сцвердзіў, што беларуская мова «не вельмі прыемная для слыху вялікарасіяніна», і ў якасці яе адрозных рыс назваў «нейкае дзеканне і мяккасць у вымаўленні». Публікацыю завяршаў кароткі слоўнік беларускай мовы, сабраны К. Калайдовічам у Беларусі ў 1813 г. Падаючы словы беларускай народнай мовы, аўтар імкнуўся знайсці ім адпаведнікі ў старажытных пісьмовых помніках (у «Аповесці мінулых часоў», у «Рускай праўдзе», у Бібліі, у творах Ф. Скарыны), а таксама рэкамендаваў звярнуць увагу на гэтакія «важны прадмет» саміх беларусаў.

Вылучаючы ў рускай мове ў 1822 г. «другародныя» гаворкі, найважнейшай сярод іх М. Грэч лічыў украінскую («маларасійскую»). Згодна з ім, яна, аднак, нарадзілася і ўмацавалася «ад працяглага панавання палякаў у паўднёва-заходняй Расіі і можа нават назвацца абласной польскай». М. Грэч сцвердзіў, што на беларускай мове «гаворыць народ у Літве і (часткова) на Валыні». У граматыцы М. Грэча 1827 г. ёсць удакладненне аб тым, што беларуская мова пачынаецца «на захад

ад Маскоўскай губерні, у Смаленскай губерні... пашырана па ўсёй Беларусі і Літве да Нёмана».

У 1837 г. у працы «Расія ў гістарычных, статыстычных, геаграфічных і літаратурных адносінах» («Россия в историческом, статистическом, географическом и литературном отношениях») Ф. Булгарын напісаў, што на Русі здаўна існавалі тры мовы, якія моцна адрозніваліся паміж сабой: *вялікарасійская, маларасійская і беларуская*. Меркаванні М. Грэча, Ф. Булгарына і некаторых іншых аўтараў сведчаць пра тое, што ў расійскіх навуковых працах у гэты час паступова пачынала замацоўвацца ўяўленне пра трыхатамічнае чляненне ўсходнеславянскага моўнага абшару.

Спробы рэвізаваць тэрмін «беларуская мова». Між тым тэрмін «беларуская мова» некаторымі аўтарамі стаў успрымацца адмоўна.

У рэцэнзіі на «Грунтоўнае апісанне славяна-расійскіх рукапісаў, якія захоўваюцца ў бібліятэцы графа Фёдора Андрэевіча Талстога» («Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в библиотеке графа Федора Андреевича Толстого») К. Калайдовіча і П. Строева П. Кёпен адхіліў шматкроць ужываны ў кнізе тэрмін *беларускі*. Маючы на ўвазе мову перакладаў Ф. Скарыны, рэцэнзент сцвердзіў, што выраз *беларускі* пераклад – «няправільны». Ён зыходзіў з таго, як арэал пашырэння беларускай мовы быў вызначаны К. Калайдовічам (гл. раздзел 4), і, трэба думаць, ва ўяўленні П. Кёпена гэты абшар не адпавядаў мове, пра якую ішла гаворка. Рэцэнзент прапанаваў для наймення беларускай мовы лінгвонім *літоўска-руская мова*, кіруючыся тым, што маларасіяне называлі беларускую мову *літоўскай*, і тым, што такі лінгвонім сустракаецца ў катэхізісе XVII ст. Л. Зізанія.

«Грунтоўнае апісанне...» К. Калайдовіча і П. Строева адрэцэнзаваў таксама І. Даніловіч. У другой частцы водгуку, апублікаванага ў «Варшаўскім дзённіку», пры пераказе зместу рэцэнзаванага каталога там, дзе ў ім гаварылася пра «беларускі скорапіс», І. Даніловіч двойчы ўжыў выраз «руска-літоўскі скорапіс». Пры гэтым выразе ў рэцэнзіі была дадзена зноска, у якой ўдакладнялася, што выдаўцы каталога карысталіся тэрмінам *беларускі*, але ён «няправільны». Рэцэнзія І. Даніловіча ў сваю чаргу выклікала водгук І. Лялевеля, надрукаваны ў тым жа выданні.

І. Лялевель неадабральна адрэагаваў на аперыраванне І. Даніловічам выразамі *руска-літоўскі скорапіс* і *беларускі рукапіс*. Пры гэтым ён сцвердзіў, што *рускую* мову Статута *беларускай* назвалі расіяне. І. Лялевель напісаў таксама, што ў дадатак К. Калайдовіч і П. Строеў *беларускім* назвалі яшчэ і *рускі* скорапіс. І. Лялевель лічыў, што І. Даніловіч павінен быў бы супраць назвы *беларускі* катэгарычна пратэставаць. У якасці аргументаў былі прыведзены наступныя.

На велізарнай тэрыторыі, якая ўключала «абшырную літоўска-польскую Русь... усю Казаччыну... славянскія пасяленні на поўначы... сучасную Русь над Клязьмай і Масквой», ужывалася «ўсеагульнае» рускае пісьмо. У аснове гэтага пісьма ляжаў скорапіс ягелонскіх і жыгімонтаўскіх часоў. Акурат каралеўская канцылярыя давала ўзор пісання, які наследваўся паўсюль; *рускі* скорапіс ужывала вялікая маса народу і ў «Рэчы Паспалітай польскай». У сувязі з гэтым І. Лялевель разглядаў абмяркоўваную тэму як непасрэдна датычную польскай гісторыі. Паводле аўтара «Варшаўскага дзённіка», *маскоўскі* або *вялікарасійскі* дыялект, які стварыўся ў колісь угорскім рэгіёне Клязьмы і Масквы, адрозніваўся ад асабліва блізкіх да польскай мовы «рускіх» дыялектаў: «маларасійскага, руска-літоўскага і руска-польскага».

Падобна да П. Кёпена, І. Лялевель не хацеў адмовіцца ад традыцыйных назваў тыпу *руская мова*, *рускае пісьмо* на карысць новай для яго і, у яго ўяўленні, географічна абмежаванай назвы *беларускае пісьмо*. У сувязі з мовай статутаў ВКЛ І. Лялевель сцвярджаў, што іх мова не абавязкова павінна была мець у аснове дыялект нейкага канкрэтнага рэгіёна (падразумявалася: напрыклад, Беларусі), але ўяўляла сабой «дыялект разнароднага злітка, які польшчыўся і нарэшце спольшчыўся».

Некаторыя выказванні І. Лялевеля былі празмерна палемічнымі. Ён двойчы паўтарыў, што нібыта расіяне першымі назвалі мову Статута ВКЛ *беларускай*, супраць чаго нібыта пярэчыў С. Б. Ліндэ. Папраўдзе *беларускай* мову Статута першым назваў С. Б. Ліндэ. З аднаго боку, І. Лялевель настойваў на тым, што «ўсеагульнае» рускае пісьмо ўжывалася на вялікай тэрыторыі. З другога, ён пісаў пра несінхроннасць узнікнення і развіцця скорапісу ў польска-літоўскай і Маскоўскай Русі, разважаў пра ўплыў скорапісу ягелонскіх і жыгімонтаўскіх часоў на пісьмо ў Масковіі, пра канкрэтныя адрозненні «маскоўскага пісьма» ад «іншых рускіх» пісьмаў.

З публікацыяй І. Лялевеля і яго поглядамі звязаны кароткі артыкул М. Качаноўскага 1928 г. аб адной з грамат, надрукаваных у 1826 г. І. Лялевелем. М. Качаноўскі сцвердзіў, што падставай для І. Лялевеля апублікаваць граматы паслужыла памылковая думка І. Даніловіча і яго папярэднікаў пра тое, што нібыта *літоўска-руская мова* статутаў і канцылярыі вялікіх літоўскіх князёў — гэта *беларуская мова*: «Нашы археографы паверылі... Сопікаву, які раней за ўсіх, калі не памыляюся, прыпісаў літоўска-рускай гаворцы беларускае паходжанне, адзіна таму, што доктар Скарына быў родам з Полацка. Беларускай кніжнай мовы няма і не было раней. Ліндэ ўжо гадоў 12 таму абвяргаў гэтую думку, зусім няправільную». У меркаваннях М. Качаноўскага ёсць шэраг непаразуменняў.

З увагі на тое, што ў працэсе друкавання сваёй рэцэнзіі на каталог К. Калайдовіча і П. Строева І. Даніловіч, бадай, «дрэйфаваў» ад назвы *беларускае пісьмо* да наймення *руско-літоўскае пісьмо*, яго нельга лічыць прыхільнікам назвы *беларускае пісьмо*. Хоць пярэчанне супраць тэрміна *беларуская мова* ў артыкуле І. Лявелева сапраўды было вельмі акцэнтаваным, аднак граматы да артыкула былі прыкладзены хутчэй з іншымі мэтамі. Насуперак М. Качаноўскаму, В. Сопікаў не называў мову Ф. Скарыны беларускай, а С. Б. Ліндэ ў сваіх працах 1815–1816 гг. не адмаўляў яе існавання. Парадаксальным чынам М. Качаноўскі ў 1928 г. неадэкватна ўяўляў сабе колішнюю пазіцыю С. Б. Ліндэ на гэты конт, да выкладання якой у 1816 г. на старонках «Вестника Европы» ён меў непасрэднае дачыненне.

Меркаванне, згодна з якім старую мову беларускага і кіеўскага духавенства называлі *беларускай*, крытыкаваў Мікалай Палявой (гл. ніжэй). Адмоўна ставіўся да назвы *беларуская мова* і аўтар адной з гісторый рускай літаратуры сярэдзіны стагоддзя Канстанцін Зелянецкі (гл. ніжэй).

Да поглядаў, згодна з якімі тэрмін *беларуская мова* лічыўся непрымальным, далучыліся таксама Я. Балхавіцінаў і П. Строеў. У 1827 г. у другім выданні свайго слоўніка Я. Балхавіцінаў адмовіўся ад ужывання гэтага тэрміна, замяніўшы яго выразам *польска-руская мова*. У «Грунтоўным апісанні старадрукаваных кніг...» («Обстоятельное описание старопечатных книг...») 1829 г. у дачыненні да некаторых кніг, якія ў папярэднія гады называліся беларускамоўнымі (напрыклад, Біблія Ф. Скарыны, «Казанне пра Антыхрыста», «Лякарства на знясілены розум»), П. Строеў выкарыстаў тэрмін *літоўска-рускі*.

Засведчаныя ў другой палове 1820-х гг. адмаўленні ад тэрміна *беларуская мова* трэба разглядаць як заканамерныя спробы тагачасных навукоўцаў розных нацыянальнасцей знайсці для беларускай мовы адэкватную назву. У пачатку XIX ст. найменне *беларуская мова* было нязвыклым, паняцце *Беларусь* да сярэдзіны XIX ст. разумелася як геаграфічна абмежаванае, руская мова ўсё яшчэ часта называлася *расійскай*. Бадай, назву *беларуская мова* спачатку больш ці менш беспраблемна ўспрымалі тыя расіяне, якія добра не ведалі беларускай і ўкраінскай гісторыі. Тыя ж асобы, якія былі лепш абазнаны ў беларускай і/або ўкраінскай культуры і добра ўсведамлялі культурна-гістарычнае значэнне для беларусаў і ўкраінцаў тэрміна *руская мова*, маглі ў дадзенай сітуацыі адчуваць дыскамфорт. Паказальна, што праблемы з назвай *беларуская мова* ўзніклі ў асоб, якія паходзілі з Украіны (П. Кёпен і М. Качаноўскі), Польшчы (І. Лявель) або польска-беларускага памежжа (І. Даніловіч). Ва ўмовах, калі назва *руская мова* магла выка-

рыстоўвацца для наймення беларускай або ўкраінскай моў, калі ў Расіі «Польшчай» нярэдка называліся ўсе ці амаль усе далучаныя ў 1772–1795 гг. землі, назвы тыпу *літоўска-руская мова* або *польска-руская мова* маглі даволі добра тлумачыць апісваны аб'ект. Гэтыя назвы разумеліся як «тая руская мова, якая ўжывалася (-еца) у Літве», «тая руская мова, якая ўжывалася (-еца) у Польшчы». Зрэшты, некаторым аўтарам тэрмін *беларуская мова* здаваўся прымальным, і часам узнікала палеміка. Напрыклад, рэцэнзуючы віленскі катэхізіс 1835 г., дзе беларуская мова была названа *польска-рускай*, ананімны рэцэнзент «Журнала Міністэрства народнага просвешчання» заўважыў, што правільна гэту мову было б называць *беларускай*.

Выкарыстоўвання назвы беларускай мовы. Як відаць з выкладзенага вышэй, у расійскай літаратуры першай паловы XIX ст. ужываліся розныя назвы беларускай мовы: *беларуская, руская, руськая, літоўска-руская, руска-літоўская, руска-польская, польска-руская, крывіцкая, руска-крывіцкая*. Таксама бытвала назва *польска-славянская мова* (гл. ніжэй). Вялікая колькасць найменняў перашкаджала ўстойлівай ідэнтыфікацыі беларускай мовы, яе «пазнавальнасці» ў навуковай літаратуры і магла спрыяць блытаніне.

Усталяванне значэння тэрміна *руская мова*. З ініцыятывы С. Б. Ліндэ ў 1823 г. адбылося паўторнае абмеркаванне суадносін паміж тэрмінамі *руская мова* і *расійская мова*. У прадмове да перакладзенай ім «Вучэбнай кнігі расійскай літаратуры» М. Грэча С. Б. Ліндэ назваў *рускай* ужо не мову статутаў ВКЛ, Ф. Скарыны і Ягелонаў (гл. вышэй раздзел 2), а мову, якая «была ва ўжытку ў Маскве і аколіцах да часу Пятра Вялікага і трохі пазней». Сучаснай *расійскай* С. Б. Ліндэ назваў мову, «якая ўзнікла пасля Пятра Вялікага», а *беларускай* (услед за М. Грэчам) — мову, «на якой народ размаўляе ў Літве і часткова на Валыні». Развагі С. Б. Ліндэ выклікалі водгук Ф. Булгарына, які выказаў думку, што ў рускамоўным дыскурсе выраз *руская мова* не павінен процістаяць выразу *расійская мова*: «...не можам называць дзвюма рознымі мовамі, а менавіта *рускай* і *расійскай* (тое. — С. 3.), што ў поўным сэнсе складае адно і тое ж». Хоць, на першы погляд, у рэкамендацыі Ф. Булгарына нібыта нічога незвычайнага не было, само яе з'яўленне было сімптоматычным.

Сфармуляванае выразна і проста, прадпісанне Ф. Булгарына «здымала» апазіцыю «руская мова — расійская мова» і, больш шырока, садзейнічала пераразмеркаванню назваў усходнеславянскіх моў у Расіі. З гэтай пары руская мова стала ўсё часцей называцца *рускай*, а назва *расійская мова* пачала занепадаць. У дачыненні да беларускай і ўкраінскай моў з гэтага часу стала складана ці нават немагчыма карыстацца

тэрмінам *руская мова* — прымяняльна не толькі да іх сучаснага стану, але і да іх гісторыі.

Тэндэнцыя праслаўлення беларускай мовы. Першая спроба ўзвысіць беларускую мову да неўласцівага ёй узроўню шляхам указання на яе асаблівую старажытнасць і колішнюю чысціню назіралася ў ацэнках К. Калайдовіча 1822 г. (гл. раздзел 4).

На асаблівую ролю беларускай мовы ў гісторыі вялікарасійскай мовы звярнуў увагу былы выпускнік Мінскага калегіума і Віленскага ўніверсітэта, рэдактар «Библиотеки для чтения» Восіп Сянкоўскі. На яго думку, руская філалогія ў той час яшчэ знаходзілася ў дзіцячым узросце і патрабавала «вельмі цвёрдых ведаў... каранной беларускай гаворкі, з якой, уласна, узнікла вялікарасійская мова».

Больш грунтоўна меркаванне аб старажытным характары беларускай («рускай») мовы было выкладзена ў 1836 г. аўтарам артыкула ў першай рускамоўнай энцыклапедыі «Беларуская або руская мова» Д. Языкавым. Ён сцвердзіў, што беларуская мова — гэта мова, на якой гаварылі ў Пскове і Ноўгарадзе пры варагах. Не трапіўшы пад уплыў «мангалізму», беларуская мова ў многіх адносінах захавала свой старажытны выгляд, у меншай ступені, чым звычайна думаюць, аказалася пад уплывам польскай мовы і з'яўляецца «бацькам вялікарасійскай мовы»¹.

В. Сянкоўскі і Д. Языкаў не толькі не належалі да маргінальнага слою расійскай навуковай інтэлігенцыі, але, наадварот, уваходзілі ў яе элітарную частку. З іх выказванняў вынікае, што ў 1930-я гг. праблема суадносін паміж рускай і беларускай мовамі яшчэ была актуальнай. Пытанне аб тым, на аснове чаго Д. Языкаў лічыў беларускую мову настолькі старажытнай, патрабуе высвятлення. Папярэдне можна выказаць здагадку, што, магчыма, на яго ўплывала меркаванне М. Ламаносава, згодна з якім «беларасійцы» — жыхары Наваградка, Віцебска, Полацка, Мінскага і Мсціслаўскага ваяводстваў — атаясамліваліся з сумежнымі ім «варагамі-руссю».

Уяўленні аб выключна старажытным характары беларускай мовы ў рэшткавым выглядзе захаваліся да сярэдзіны XIX ст. У сваім апісанні Мінскай губерні, апублікаваным у 1953 г. у часопісе «Современник», ураджэнец Беларусі Павел Шпілеўскі выказаў меркаванне, што, раней называная крывіцкай, беларуская мова з'яўляецца колішняй агульнай славянскай мовай.

Адпаведная міфалогія развілася на фоне тагачасных скупых ведаў у галіне параўнальна-гістарычнага мовазнаўства і шырока распаўсю-

---

¹ Падрабязней пра Д. Языкава гл. раздзел 5.

джанага ў першай палове XIX ст. усведамлення таго, што руская літаратурная мова сфарміравалася адносна позна.

Разуменне беларускай мовы як «змешанай». Як было паказана вышэй, у самых першых расійскіх публікацыях аб беларускай мове змяшчаліся заўвагі аб яе «змешаным» характары. Такія заўвагі з’яўляліся вынікам лінгвістычнай рэфлексіі аб пластах запазычанняў у беларускай мове і мелі станоўчае значэнне для разгортвання вывучэння беларускай мовы. У першай чвэрці XIX ст. у працэсе пошуку гістарычных «профіляў» розных моў было звычайным надаваць асаблівую ўвагу ролі і значэнню запазычанняў. Указанні на «змешаны» характар старой беларускай мовы, аднак, з’яўляліся і ў другой чвэрці XIX ст., і, праўдападобна, яны пераважна ўжо мелі іншы характар.

Напрыклад, палемізуючы з М. Бахціным, М. Палявой адмаўляў уплыў беларускіх і ўкраінскіх аўтараў на мову Маскоўскай Русі і не бачыў у мове беларускага і кіеўскага духавенства ўласных рыс, што абумовіла яго ацэнку яе як «сапсаванай *польска-славянскай мовы*, несправядліва названай ад некаторых пісьменнікаў *беларускай*».

У першай частцы свайго артыкула «Беларуская або руськая мова» (гл. ніжэй, раздзел 5) Д. Языкаў тлумачыў разуменне беларускай мовы, пашыранае ў гэты час у Расіі. Паводле аўтара, пад беларускай мовай «сталі ў нядаўні час разумець тую варварскую мову, якой пісалі Скарына, Сімяон Полацкі, Лазар Барановіч і іншыя духоўныя пісьменнікі, якія атрымалі адукацыю пад уплывам Польшчы: гэтая сумесь больш ці менш шчыльная, польскіх выразаў і слоў з рускімі... Гэтая варваршчына няправільна названа беларускай мовай».

У сувязі з літаратурна-ідэйнай барацьбой паміж В. Сянкоўскім, з аднаго боку, і Ф. Булгарыным і М. Грэчам, з другога, у 1837 і 1840 гг. былі выказаны думкі, у кантэксце якіх «беларуская мова» разумелася як агульная назва няўдала апрацаванай мовы. Так, Ф. Булгарын у асуджальным кантэксце заўважыў, што беларуская мова ўжывалася ў Маскоўскай Русі пры цару Аляксею Міхайлавічу. Крытыкуючы стыль рэдагаванай В. Сянкоўскім «Библиотеки для чтения», М. Грэх выказаў свае заўвагі наступным чынам: «Цяжкі, няправільны, нярускі стыль яе пачаў прыкметна збіваць з толку маладых і нават немаладых пісьменнікаў, якія... лічылі, што на ўвядзенне гэтай беларускай гаворкі ёсць ужо агульная згода». Гэтыя выпадкі спасылалі на старую беларускую мову, якая была нейкім фактарам нармавання сучаснай рускай літаратурнай мовы і нібыта магла пагражаць яе паспяховаму фарміраванню, чарговы раз сведчаць пра тое, што некаторыя расійскія дзеячы выразна ўсведамлялі факт выкарыстання беларускай мовы ў старажытнасці ў якасці распаўсюджанай пісьмовай мовы.

Рэзка адмоўны погляд на старую кніжную беларускую мову выказаў у 1846 г. Восіп Бадзянскі. Прызнаючы ў ёй моцны ўплыў царкоўна-славянскай і, асабліва, польскай, ён назваў яе «самай агіднай сумессю, якую толькі можна сабе ўявіць і якая калі-небудзь існавала на Русі».

У 1848 г. з прадмовай В. Бадзянскага быў надрукаваны твор Ю. Крыжаніча «Граматычны трактат аб рускай мове» («Граматычна-ізаказанье об русском языке»), у якім беларускай мове (кніжнай мове ВКЛ) была дадзена выключна негатыўная характарыстыка. Пра твор Ю. Крыжаніча ў 1824 г. пісаў К. Калайдовіч, ён ахарактарызаваў некаторыя меркаванні харвацкага аўтара, а таксама яго жаданне «пераўтварыць чысціню славянскай мовы паводле харвацкай і сербскай моў» як дзіўныя, але ў цэлым ухіліўся ад разбору поглядаў Ю. Крыжаніча. На новым гістарычным этапе меркаванні Ю. Крыжаніча аб беларускай мове аказаліся запатрабаванымі, В. Бадзянскі палічыў іх вельмі трапнымі. Услед за Ю. Крыжанічам аўтар прадмовы пераказаў старую ацэнку харвацкага аўтара «беларускай мовы», паводле якой яна была «горшай, чым сама польская мова: пераймаючы ўсё ў палякаў, норавы, законы і мову, беларусцы чэрпалі з мутнай студні, і таму не ў стане падаць нам чыстага піцця».

Акурат у В. Бадзянскага сустракаем найбольш эмацыянальныя ацэнкі беларускай мовы. Дзіўна бачыць такія пасажы ў навукоўца ў дачыненні да старой, ужо неўжывальнай мовы. Прыходзіцца думаць, што, акцэнтуючы такія ракурсы, В. Бадзянскі праводзіў нейкія праекцыі ў сучаснасць.

Агляд меркаванняў аб беларускай мове першай паловы XIX ст. завершым заўвагай гісторыка літаратуры К. Зелянецкага аб тым, што ў Заходняй Русі раней панавала «сумесь гаворак, якую называюць мовай *руськай* або няправільна *беларускай*».

З выкладзенага вынікае, што выказаныя ў пачатку XIX ст. меркаванні аб «змешаным» характары беларускай мовы з цягам часу маглі пераходзіць з узроўню гісторыка-філалагічных рэфлексій на ўзровень сацыялінгвістычных і грамадскіх абагульненняў і ў некаторых выпадках трансфармаваліся ў агульную пагардлівую ацэнку беларускай мовы.

Аналіз таго, як у першай палове XIX ст. прэзентавалася ў Расіі беларуская мова, не пацвярджае пашыранага ў сучаснай беларускай навуцы меркавання пра тое, што расійскія аўтары звычайна лічылі яе дыялектам рускай мовы. Папраўдзе спачатку яны амаль нічога не ведалі пра беларускую мову. Потым адбылося знаёмства, прычым пад «беларускай мовай» спачатку разумеўся старажытны пісьмовы стыль са стракатымі моўнымі рысамі, а не ўвогуле беларуская мова. Аднак з прычыны старажытнасці гэты стыль ацэньваўся высока. Вывучэн-

не так званай беларускай мовы лічылася патрэбным для пашырэння філалагічнага кругагляду, паляпшэння магчымасцей інтэрпрэтацыі ўласных, расійскіх помнікаў пісьменства. У 1920—50-я гг. мела месца нават праслаўленне беларускай мовы, пэўная яе міфалагізацыя.

На працягу першай паловы XIX ст. вывучэнне беларускай мовы ў Расіі пераадолела вельмі значную дыстанцыю. Спрыяльным момантам цікавасці расійскіх навукоўцаў да беларускай мовы было тое, што з самага пачатку пра яе пісалі найбольш кваліфікаваныя аўтары і яна разглядалася як старажытная пісьмовая мова. Тая акалічнасць, што ў якасці беларускамоўных у поле зроку даследчыкаў трапілі пераважна стракатыя ў моўным плане помнікі, абумовіла ўзнікненне ў навуковым дыскурсе ўжо на раннім яго этапе матыву «змешанасці» беларускай мовы. Аднак у пачатку і ў сярэдзіне стагоддзя гэты матыву інтэрпрэтаваўся па-рознаму. Калі ў пачатку стагоддзя гэта быў элемент філалагічнай рэфлексіі аб сляях запазычанняў у (старой) беларускай мове, то з часам, па меры разбудовы расійскай лінгвістыкі і ўмацавання рускай нацыянальнай свядомасці, гэта «змешанасць» стала набываць ацэначнасць, разглядацца на ўзроўні ідэалагічных абагульненняў, што магло правакаваць агульную пагардлівую ацэнку беларускай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Што характэрна для стану развіцця лінгвістыкі ў Расіі ў пачатку XIX ст.?

2. Чаму артыкул 1811 г. «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя» М. Качаноўскага аказаўся вельмі цікавым для тагачаснай расійскай культурнай публікі? Па якой прычыне гэты артыкул, у якім не згадвалася беларуская мова, паспрыяў узнікненню цікавасці да беларусістыкі?

3. Чаму выказванне В. Сопікава аб тым, што беларуская мова ўяўляла сабой «сумесь», не трэба ўспрымаць літаральна?

4. Якое паходжанне выразу *беларускі почырк*? Якія аўтары ім карысталіся?

5. Як можна растлумачыць выкарыстанне выразу *беларуская мова* Я. Балхавіцінавым прымяняльна да мовы выкладання ў Кіева-Магілянскай акадэміі пры яе заснаванні і мовы кіеўскага катэхізиса П. Магілы 1645 г.?

6. У чым заключаецца ўклад у вывучэнне беларускай мовы М. Грэча? Чаму непрымальна ставіцца да яго спадчыны толькі адмоўна?

7. Якімі былі прычыны непрымання тэрміна *беларуская мова* П. Кёпенам? У чым заключаліся пярэчанні супраць тэрміна *беларускі* з боку І. Лявелея?

8. Чаму тэрміны *літоўска-руская* ці *польска-руская мова* можна лічыць прымальнымі для свайго часу? Якімі былі вынікі аспрэчвання тэрміна *беларуская мова*?

9. Як паступова была знята апазіцыя паміж тэрмінамі *руская мова* і *расійская мова*? Якія аўтары прычыніліся да такога зняцця?

10. У працах якіх аўтараў назіраецца тэндэнцыя праслаўляць беларускую мову ў сувязі з яе выключнай старажытнасцю?

11. Што стаяла ў розныя перыяды за тэндэнцыяй трактаваць беларускую мову як «змешаную»?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Западные окраины Российской империи / Л. А. Бережная [и др.]. – М. : Новое лит. обозрение, 2006.

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з’езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 37–52.

Запрудскі, С. М. Аб філалагічнай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай трэці XIX ст. / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 2011. – № 2. – С. 44–50.

Лантэва, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лантэва. – М. : Индрик, 2005.

КАНСТАНЦІН КАЛАЙДОВІЧ ЯК ДАСЛЕДЧЫК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Расійскі навуковец Канстанцін Калайдовіч (1792–1832) належыць да ліку аўтараў, якія ў 1820-я гг. унеслі найбольш значны ўклад у вывучэнне беларускай мовы.

У 1807 г. — 1810-х гг. К. Калайдовіч вучыўся ў Маскоўскім універсітэце. Не маючы яшчэ і 20 гадоў, з 1811 г. быў членам двух маскоўскіх таварыстваў: аматараў славеснасці, а таксама гісторыі і расійскіх старажытнасцей. У Таварыстве гісторыі і расійскіх старажытнасцей прапанаваў праграму выдання старажытных помнікаў «Рускія старажытнасці» («Русские достопамятности», была адобрана Таварыствам у 1812 г.). У 1815 г. пад рэдакцыяй К. Калайдовіча быў надрукаваны першы том аднайменнага друкаванага органа Таварыства. Быў выбраны памочнікам бібліятэкара М. Качаноўскага. Выкладаў гісторыю ў Высакародным пансіёне і ўніверсітэцкай гімназіі.

У 1812–1813 гг. як апалчэнец удзельнічаў у расійска-французскай вайне. Ёсць звесткі, што нібыта яшчэ да гэтага часу падрыхтаваў нейкую працу пра гісторыю кнігадрукавання ў Расіі. У 1813 г. у часопісе «Вестник Европы» надрукаваў артыкул «Іван Фёдараў, першы маскоўскі друкар» («Иоанн Федоров, первый московский типографшик»).

З сярэдзіны лістапада 1812 г. па сярэдзіну чэрвеня 1813 г. К. Калайдовіч знаходзіўся на тэрыторыі Беларусі, пераважна ў Оршы. Пасябраваў з мясцовым паэтам, прафесарам Аршанскага калегіума, ксяндзом Юсіфам Маралоўскім і прафесарам Полацкай акадэміі, актыўным аўтарам «Полацкага мясечніка», ксяндзом-езуітам Язафатам Залескім. Па абавязках службы ездзіў у Віцебск, Вільню, Мінск,

Горкі, Сянно. Кіраваў шпіталем, быў дэпутатам па следчых справах. Знаходзячыся ў Беларусі, прыйшоў да высновы, што мясцовыя людзі адрозніваюцца ад расіян. У лютым 1813 г. пісаў з Оршы аднаму са сваіх маскоўскіх карэспандэнтаў: «Тут любяць рускіх з-за боязі, а не з душэўнай павагі: ці можна жыць з такімі людзьмі, ці можна быць да іх прывязаным?»

Пасля заканчэння вайны ў Маскве працаваў у архіве замежных спраў. Пэўны час К. Калайдовіч кватараваў у М. Качаноўскага — чалавека, які ў свой час быў вельмі аўтарытэтным славістам. К. Калайдовіч цікавіўся Рагвалодавым каменем, які знаходзіўся пад Оршай. Гэты помнік эпіграфікі XII ст. быў адкрыты ў 1792 г., аднак К. Калайдовіч спачатку пра яго меў няпэўныя звесткі. Па даручэнні Таварыства гісторыі і расійскіх старажытнасцей ён пісаў ксяндзу І. Маралоўскаму пра гэты камень, просячы яго знайсці. Дзеля гэтай справы быў гатовы прыехаць у Оршу яшчэ раз. І. Маралоўскі лічыў, што камень знаходзіцца каля Полацка, відаць блытаючы Рагвалодаў камень з іншым. Такім чынам, рацыю ў гэтай справе меў К. Калайдовіч. Дзякуючы наяўнай інфармацыі аршанскі Рагвалодаў камень у 1819 г. агледзеў і зрысаваў падчас свайго падарожжа П. Кёпен. У 1822 г. К. Калайдовіч выдаў «Спіс рускіх помнікаў» («Список русских памятников») П. Кёпена, у якім быў апісаны Рагвалодаў камень.

У снежні 1814 — студзені 1815 г. здзейсніў сваю першую паездку для збору старажытнасцей (па Уладзімірскай губерні). У 1816 г. у Калуге выявіў экзэмпляр рукапісу старажытных вершаў Кіршы Данілава, апублікаваў іх у 1818 г. У 1817 г. падчас так званай экспедыцыі Строева, прызначанай для вывучэння манастырскіх бібліятэк Маскоўскай епархіі, «у кучы кніг няважных і пакрытых пылам у манастырскім куце» К. Калайдовіч знайшоў рукапіс 1073 г. — «Ізборнік Святаслава». У 1821 г. у складзе «Помнікаў расійскай славеснасці XII ст.» выдаў 15 твораў Кірылы Тураўскага.

Належаў да так званага гуртка Румянцава, у якім генералаў ідэі. Зрабіў найбольш адкрыццяў. Праз К. Калайдовіча былі знойдзены і куплены дзясяткі рукапісаў. Адзін з першых даследчыкаў царкоўна-славянскай мовы, лічыў яе сербскай паводле паходжання.

Для навуковых пошукаў К. Калайдовіча вялікае значэнне мела яго членства ў Таварыстве аматараў расійскай славеснасці. У кастрычніку 1819 г. на пасяджэнні Таварыства абмяркоўвалася неабходнасць збіраць «правінцыйныя словы — спачатку, прынамсі, Маскоўскай вучэбнай акругі». Было пастаноўлена, каб старшыня Таварыства звязаўся з дырэктарамі гімназій. Гэтая спроба аказалася паспяховай.

У выніку ў 1822 г. былі надрукаваны валагодскі, яраслаўскі, кастрамскі, цвярскі, уладзімірскі, разанскі абласныя слоўнікі.

Першыя апублікаваныя беларусістычныя назіранні К. Калайдовіча датуюцца 1818–1819 гг. Спачатку ў «Працах Таварыства аматараў расійскай славеснасці» («Труды Общества любителей российской словесности») ён выказаўся пра почырк, якім быў напісаны страчаны арыгінал «Слова аб паходзе Ігаравым». На яго думку, гэты почырк не быў старэйшы за XVI ст. — насуперак таму, што граф А. І. Мусін-Пушкін адносіў яго да канца XIV або да пачатку XV ст. Гэты почырк К. Калайдовіч назваў *беларускім*.

Пішучы ў 1819 г. у часопісе «Вестник Европы» ў артыкуле, прысвечаным дзейнасці Ш. Фіёля, пра мову заключнай нататкі кракаўскага выдаўца «Часаслова» 1491 г., К. Калайдовіч дыягнаставаў у ёй «рускай язык в простонародном польском, или правильное белорусском выговоре». Мяркуючы па тым, што ў іншай сваёй працы 1820 г. К. Калайдовіч звяртаў увагу на тое, што «простанароднае» вымаўленне ў Сербіі называецца «кмецкім» (уласна, «сялянскім», ад *кмет* — «сялянін»), можна думаць, што тэрмін *беларускі* для яго меў значэнне ў тым ліку «сялянскі».

29 лістапада 1811 г. на пасяджэнні Маскоўскага таварыства аматараў расійскай славеснасці зрабіў даклад «Аб беларускай мове» («О белорусском наречии», прачытаны яго братам П. Калайдовічам). У 1922 г. даклад быў апублікаваны ў «Працах» Таварыства. Такім чынам, выраз *беларуская мова* ўпершыню быў ужыты ў назве лінгвістычнай публікацыі.

Словы *язык* і *наречие* ў тагачаснай рускай мове часта былі ўзаемазамяняльнымі, слова *наречие* яшчэ не абавязкова лічылася больш нізкім, чым слова *язык*. Беларускаю мову К. Калайдовіч лічыў часткай «славянскай мовы» — уласна, адной са славянскіх моў, а не часткай тагачаснай рускай мовы. Таму пры перакладзе назвы яго даклада на беларускую мову не мае сэнсу акцэнтаваць уяўную недаацэнку аўтарам беларускай мовы праз ужыванне слова *гаворка*, якое звычайна выкарыстоўваецца для перакладу рускага слова *наречие*. Такой недаацэнкі не было: беларуская мова для К. Калайдовіча была самастойнай і асобнай.

К. Калайдовіч быў знаёмы з бягучай навуковай прадукцыяй, у тым ліку ён вельмі добра ведаў працы М. Качаноўскага, Я. Балхавіцінава і В. Сопікава. Вядома, што пры падрыхтоўцы сваёй «Спробы расійскай бібліяграфіі» В. Сопікаў карыстаўся дапамогай К. Калайдовіча. Згодна з меркаваннем Я. Карскага, артыкул «Аб беларускай мове» з’явіўся на свет пераважна дзякуючы «Спробе...» В. Сопікава. Працы М. Качаноўскага і Я. Балхавіцінава і С. Б. Ліндэ такса-

ма непасрэдна паўплывалі на фарміраванне поглядаў на беларускую мову К. Калайдовіча. У 1811 г. М. Качаноўскі надрукаваў вядомы артыкул «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя», у якім звярнуў увагу на існаванне ў старажытным пісьменстве культурна значнага гістарычнага пісьмовага стылю (рэгістра), што складаўся з розных моўных стыхій, быў «змешаным» (гл. раздзел 3). Я. Балхавіцінаў у сваіх працах 1813 і 1818 гг. пісаў пра беларускую мову, трактуючы яе ў апошняй працы як «змешаную» (гл. раздзел 3). У 1815—1816 гг. С. Б. Ліндэ надрукаваў дзве працы, у якіх карыстаўся тэрмінам *беларуская мова*; у другой з гэтых прац у суаднясенні з характарыстыкай беларускай мовы В. Сопікава ёсць развагі пра яе «змешаны» характар (гл. раздзел 2).

Беларускую мову разам з украінскай («маларасійскай») К. Калайдовіч лічыў найбольш аддаленай ад агульнаўжывальнай у Расіі рускай мовы гаворкай («наречием») «славянскай мовы». Яна, на яго думку, была зусім невядомай, але яўна заслугоўвала большай увагі.

Пад «беларускай мовай» К. Калайдовіч разумеў «стыль (*слог*) католікаў і ўніятаў, якія жылі раней у Беларусі, Маларосіі, Літве і Польшчы. Гэта мова ёсць сумесь моў славяна-рускай, польскай, нямецкай і часткова лацінскай. Беларуская мова склалася ў той час, калі пад уплывам польскай літаратуры забывалі чыстую славянскую мову. Духоўныя і свецкія пісалі на ёй, называючы яе *языком русьскимъ*, з XVI стагоддзя да канца XVII стагоддзя амаль усе свае багаслоўскія павучальныя творы і дыпламатычныя паперы».

К. Калайдовіч выправіў падобную фармулёўку ўзору 1813 г. В. Сопікава, дзе носьбітамі беларускай мовы лічыліся праваслаўныя, якія жылі ў «Беларусі і Польшчы». К. Калайдовіч пад назвай «беларускай мовы» разумеў старажытную пісьмовую беларуска-ўкраінскую мову, якая ўжывалася на шырокіх абшарах; таму да арэала яе пашырэння ён дадаў Маларосію і Літву. Літва як арэал бытавання беларускай мовы ўжо фігуравала ў ранейшай працы І. Б. Ракавецкага 1820 г. На адрозненне ад В. Сопікава і С. Б. Ліндэ, для якіх беларусы — гэта праваслаўныя людзі, для К. Калайдовіча беларусы былі «чужымі» католікамі і ўніятамі. Але ж, аказалася, сярод вялікай колькасці пералічаных ім аўтараў (гл. ніжэй) значная частка — праваслаўныя. Верагодна, на такую кваліфікацыю паўплывалі яго агульныя ацэнкі канфесійнай сітуацыі ў Беларусі ў 1812—1813 гг. і агульнае стаўленне да беларусаў як да «не вельмі» рускага народа.

Фармулёўка В. Сопікава пра складнікі беларускай мовы выпраўлена К. Калайдовічам згодна з карэктывамі С. Б. Ліндэ: дададзены нямецкі складнік.

Пры інтэрпрэтацыі характарыстыкі К. Калайдовічам беларускай мовы як «сумесі» дзейнічаюць тыя ж аргументы, якія выкладзены вышэй пры інтэрпрэтацыі падобнага выказвання В. Сопікава (гл. раздзел 3). Для К. Калайдовіча «беларуская мова» — гэта найперш выяўлены ў помніках старажытны пісьмовы стыль, у якім добра адчувальныя некалькі моўных стыхій. Такі стыль асабліва выразна фіксаваўся ў аўтараў палемічнай літаратуры. Нядзіўна, што сярод пералічаных К. Калайдовічам беларускамоўных аўтараў значная частка (М. Смятрыцкі, А. Мужылоўскі, П. Магіла, К. Транквіліён-Стаўравецкі, З. Капысценскі, І. Галятоўскі, І. Пізель, Л. Барановіч, К. Саковіч і інш.) — рэлігійныя палемісты. Адным з самых значных твораў праваслаўнай палемікі з’яўляецца выдадзенае ў Вільні ў 1596 г. «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» С. Зізанія; невыпадкова гэты твор у ліку першых трапіў у кола беларускамоўных, разгляданых у працах В. Сопікава і С. Б. Ліндэ. Беларускія і ўкраінскія творы палемічнага характару былі шырока вядомы ў Расіі, яны выдаваліся і перапісваліся. Паколькі палемічная літаратура ў XVII ст. асабліва актыўна развівалася ва Украіне, пастолькі ў спіс беларускамоўных пісьменнікаў К. Калайдовіча трапілі многія ўкраінскія аўтары.

На характарыстыку мовы твораў гэтых аўтараў як беларускую ўплывала тое, што творы прынамсі некаторых з названых аўтараў у XVII ст. пры іх выданні ў Кіеве або Маскве мелі пазнакі тыпу «напісана на беларускай мове», «перакладзена з беларускай мовы». Так, лічылася, што кіеўскі катэхізіс 1645 г. Пятра Магілы, які ў больш поўным выглядзе быў выдадзены ў Маскве ў 1696 г., быў напісаны на беларускай мове. Як перакладзеныя з беларускай мовы ўспрымаліся, напрыклад, маскоўскія выданні кніг «Новае неба» (1665) І. Галятоўскага і «Зерцала багасловія» (1662) К. Транквіліёна-Стаўравецкага. Згодна з вопісам Антоніева-Сійскага манастыра 1692 г., напісаным на беларускай мове лічыўся твор І. Галятоўскага «Месія праўдзівы». Выдаўцоў Бібліі, першага слоўніка і граматыкі (пад якімі, верагодна, разумеліся Ф. Скарына, Л. Зізаній і/або П. Бярында, М. Смятрыцкі) у другой палове XVII ст. Ю. Крыжаніч называў «беларусцамі». Сваім узнікненнем, згодна з К. Калайдовічам, беларуская мова аднак абавязана польскаму ўплыву.

Увогуле, паводле К. Калайдовіча, беларуская мова паходзіць са «славянскай»: «Самы старажытны прыклад змены чыстай славянскай мовы, якая прыняла чужыя словы і выразы, што пазней склалі беларускую мову, знаходзіцца ў перакладах доктара Францыска Скарыны». Мова Ф. Скарыны, згодна з аўтарам артыкула «Аб беларускай мове», мае некаторыя неадпаведныя словы тыпу *праца, выклад, посполитый,*

ухопить, зуполне, посполу, пильне, але, за выключэннем гэтых нешматлікіх паланізмаў, яна яшчэ недалёка адхілілася ад сваёй крыніцы, г. зн. «чыстай славянскай мовы». Толькі к канцу XVI ст. у змене сутнасці беларускай мовы К. Калайдовіч бачыць «істотную розніцу».

У лік беларускамоўных аўтараў у К. Калайдовіча трапілі не толькі згаданыя М. Качаноўскім, В. Сопікавым і Я. Балхавіцінавым І. Галятоўскі, І. Гізель, Л. Барановіч, А. Радзівілоўскі, М. Смятрыцкі, З. Капысценскі, П. Магіла, выдаўцы нясвіжскага катэхізіса 1562 г. М. Кавячынскі, С. Будны і Л. Крышкоўскі, П. Бярында, але і Ф. Скарына, Л. Зізаній, перакладчык кнігі «Лякарства на знясілены розум чалавечы» Даміян (В. Сопікаў называў гэты твор, але не прыводзіў імя перакладчыка), аўтар «Кнігі аб веры» іераманах Азарый (згодна з сучаснымі дадзенымі, яе напісаў З. Капысценскі), К. Транквіліён-Стаўравецкі, пісьменнік-палеміст А. Мужылоўскі (1580 г. – 1640-я гг.), рэктар Кіева-Магілянскай акадэміі, епіскап Ігнацій Аксенавіч-Старушыч (памёр у 1650 г.), епіскап Сільвестр Косаў (памёр у 1657 г.), рэктар Кіеўскага калегіума, архімандрыт Дубенскага манастыра Касьян Саковіч, львоўскі свяшчэннік XVII ст. Іянікій Валковіч, заснавальнік Чарнігаўскага калегіума Іаан Максімовіч (1651–1715) і інш.

Такі шырокі ахоп беларускамоўных аўтараў дазволіў Я. Карскаму ў 1903 г. зрабіць наконт артыкула «Аб беларускай мове» крытычную заўвагу: пачынальнік беларускай філалогіі ахарактарызаваў яго як «вельмі недакладны нарыс ужывання ў пісьменстве ў старажытнасці беларускай гаворкі». Пра «агульнасць» і «павярхоўнасць» прыведзеных К. Калайдовічам звестак гаворыцца і ў падручніку Л. Шакуна па гісторыі беларускага мовазнаўства. Але, як вынікае з вышэйвыкладзенага, у сітуацыі пачатку XIX ст. погляды К. Калайдовіча мелі значную навуковую вартасць.

Для К. Калайдовіча ў яго шырокай трактоўцы «беларускай мовы» важнымі былі самыя розныя пісьменнікі, якія пісалі на непадобнай для аўтараў Масковіі мове. Паняцце беларускай мовы як абмежаванай пэўным строгім наборам яе фанетычных, граматычных і лексічных характарыстык у першай чвэрці XIX ст., на адрозненне ад XX ст., яшчэ не склалася. Для першай чвэрці XIX ст. погляды К. Калайдовіча былі новымі, адпавядалі тагачаснаму ўзроўню навукі.

К. Калайдовіч не бачыў розніцы паміж беларускай і ўкраінскай мовамі і лічыў, што такую, вельмі нязначную, розніцу могуць выявіць толькі выключныя знаўцы. У якасці ўзору беларускай мовы ён прывёў запазычаную ў В. Сопікава вынятку з «Тастамента імператара Васілія сыну Льву Філасафу», далучанага да твора «Лякарства на знясілены розум чалавечы» і надрукаванага ў 1607 г. у Астрогу. Каб паказаць

асаблівасці беларускай мовы праз яе адыход ад «сваёй крыніцы» (г. зн. «славянскай» мовы), К. Калайдовіч без далейшых каментарыяў прывёў адпаведную вынятку на беларускай і на «чыстай славянскай» мове. Калі ў славянскім тэксце было *цело мудрование*, то ў беларускім можна было бачыць *здоровый розум*. Па-славянску *матерь*, па-беларуску — *матка*. Іншыя супастаўленні складаюць: *венец — корона, плотскія родителя — телесные родичи, да почтен будеши — абысь был почтен, должен почитати — повинень шановати, временный живот — дочасный живот* і інш. Падобнае супастаўленне, вядома, з сучаснага пункту гледжання вельмі недасканалае. К. Калайдовіч узяў выпадковы пісьмовы помнік. Але гэта даволі звычайная з’ява для пачатку XIX ст., калі сапраўды навуковая лінгвістыка толькі зараджалася. У гэты час на аснове звестак з пісьмовых крыніц (якія можна было прад’явіць непасрэднаму зрокаваму назіранню), без уліку інфармацыі аб вуснай мове часта маглі рабіцца шырокія абагульненні.

На думку К. Калайдовіча, кніжнай беларускай мовы ў пачатку XIX ст. больш не існавала і ўкраінцы з беларусамі больш не адрозніваліся па мове, як гэта было раней, ад усёй Расіі, калі не браць пад увагу іх казак і журботных песень. Аўтар артыкула суаднёс старую кніжную беларускую мову з вуснай мовай жыхароў Магілёўскай, Віцебскай, часткова Смаленскай губерні — рэгіёнаў, дзе ў пачатку XIX ст., паводле яго, беларуская мова яшчэ ўжывалася. К. Калайдовіч сцвердзіў, што беларуская мова «не вельмі прыемная для слыху вялікарасіяніна». Адрознай рысай беларускага вымаўлення з’яўляецца «нейкае дзеканне і мяккасць у вымаўленні, больш заўважная ў частым ужыванні паўгалоснай *ь* замест цвёрдага вымаўлення». Пад «мяккасцю ў вымаўленні» аўтар артыкула, паводле Я. Карскага, меў на ўвазе дзеяслоўны канчатак *-ць* у формах трэцяй асобы дзеясловаў і мяккасць падоўжаных зычных. Наўрад пад «мяккасцю ў вымаўленні» К. Калайдовіч меў на ўвазе асіміляцыйнае змякчэнне свісцячых перад наступнымі мяккімі зычнымі. Па-першае, асіміляцыйнае змякчэнне свісцячых у нейкай меры характэрна і для рускага бытавога маўлення. Па-другое, звычайна гэта змякчэнне не ўсведамляецца моўцамі, не з’яўляецца рысай, якая адразу ж прыцягвае ўвагу.

Калі гаварыць пра фанетычныя асаблівасці беларускай мовы, то яны раскрыты К. Калайдовічам вельмі абмежавана — хоць, натуральна, вылучэнне дзекання вельмі важнае. Сам тэрмін *дзеканне* ўкараняўся ў лінгвістыцы з пэўнымі складанасцямі. Напрыклад, у «Дарожных нататках з паездкі з Дэрпта ў Беларусь і назад вясной 1835 года» («Путевые заметки на поездке из Дерпта в Белоруссию и обратно весной 1835 года») Ф. Булгарын пісаў, што жыхары Пскоўшчыны «цвякаюць і дзякаюць і скарачаюць многія словы». У 1849 г. у кнізе «Думкі аб гісто-

рыі рускай мовы» («Мысли об истории русского языка») І. Сразнеўскага адрознай рысай беларускай мовы было вызначана... *цвяканне*.

Безумоўнай заслугай К. Калайдовіча з’яўляецца тое, што ён напісаў і пра старажытную пісьмовую, і пра тагачасную жывую вусную мову.

Публікацыя 1822 г. завяршалася слоўнікам з 67 слоў, сабраным, як паведамляў аўтар, у 1813 г. «на месцы». Захавалася і чарнавая версія слоўніка (57 слоў), датаваная студзенем 1813 г. (знаходзіцца ў Расійскай дзяржаўнай бібліятэцы ў калекцыі М. Пагодзіна). Шэсць слоў з чарнавой версіі слоўніка (*буракі* ‘боршч’, *засценак*, *пояс*, *пруд* ‘мельніца’, *слончык* ‘услончык’, *чуйка* ‘шынель, капота’) не ўвайшлі ў пазнейшую публікацыю. Гэта азначае, што пасля стварэння чарнавой версіі слоўнік папоўніўся 16 словамі. Праўдападобна, слова *капуст* ‘капусны суп’ з’явілася ў публікацыі замест слова *буракі*.

У прадмове да чарнавой версіі слоўніка напісана, што беларуская мова – «агульная для сялян Смаленскай, Беларускай і некаторых польскіх губерняў. Яна вельмі важная для тлумачэння некаторых месцаў у старажытнай нашай літаратуры». Як можна бачыць, у публікацыі 1822 г. былі зняты такія рэгіёны ўжывання беларускай мовы, як «некаторыя польскія губерні».

Існуе інфармацыя, што слоўнік К. Калайдовіч рыхтаваў у маёнтку Машчоны на поўначы ад Сянно; у артыкуле *муж* ‘стараста’ ёсць прамая спасылка на гэты населены пункт. Спасылка на Машчоны ёсць і ў чарнавой версіі слоўніка пры артыкуле *атаман*. Зыходзячы з таго што пад прадмовай да чарнавой версіі слоўніка фігуруе Віцебскі кляштар езуітаў, Ю. Пацюпа і В. Мартысюк лічаць, што слоўнік быў створаны ў гэтай установе.

У слоўнік увайшлі пераважна бытавыя словы: *бавіцца*, *балонка* ‘засланка ў акне’, *брыль*, *валёнка* ‘белы капялюш без палёў’, *гвалт*, *глуміца*, *гасцінец* ‘шырокая дарога’, *фальварак*, *грэбля*, *гузік*, *дзяцюк*, *досыць*, *жупан* ‘кафтан’, *забавіцца*, *істопка*, *капялюш*, *кавалак*, *круквы*, *лазня*, *лезці* ‘ўвайсці’, *ліхтар*, *лічыць*, *мост* ‘падлога’ і інш. Пры іх тлумачэнні аўтар часта даваў звесткі пра паходжанне і спасылкі на пісьмовыя крыніцы. Напрыклад, у артыкулах *гасцінец*, *амылка*, *асачыць* К. Калайдовіч згадаў «Рускую праўду», у якой таксама былі аналагічныя (*гостинец*) ці падобныя словы або формы (*промиловался*, *осочать*). Ужытае ў «Рускай праўдзе» слова *гостинец* тагачаснымі каментатарамі няправільна тлумачылася як ‘гасцініца’, такім чынам, бел. *гасцінец* (а таксама пол. *gościniec*) давалі магчымасць належным чынам растлумачыць слова ў «Рускай праўдзе». У артыкулах *грэбля*, *істопка*, *лезці* згадваюцца словы і формы з летапісу *грэбля*, *істопка*, *полезе*, *влезюша*; у артыкуле *ханіць* – пераклад Ф. Скарыны. Пры слове *кавалак* прыведзена польскае слова *kawalek*, пры словах *гвалт*, *ліхтар* – нямецкія *Gewalt*, *Licht*.

На думку К. Калайдовіча, у беларускай мове схаваны «каштоўныя рэшткі старажытнай славянскай мовы». Ён напісаў свой артыкул, у тым ліку каб звярнуць на гэты вельмі важны прадмет увагу саміх беларусаў («беларусцаў»). Акурат беларусы, згодна з К. Калайдовічам, маглі б даследаваць сваю мову лепш і больш дакладна. Тым самым пры яе дапамозе была б растлумачана «старажытная мова нашых помнікаў».

Пра тое, наколькі каштоўным для філалогіі першай чвэрці XIX ст. быў слоўнік К. Калайдовіча, можа сведчыць наступны факт. У 1823 г. нехта Хляндоўскі з Варшавы (магчыма, гэта быў бібліяграф і журналіст Адам Томаш Хляндоўскі) перадаў П. Кёпену нямецкамоўныя заўвагі на першыя 45 слоў слоўніка К. Калайдовіча. У гэтых заўвагах беларускія словы і выразы параўноўваліся з польскімі.

У 1825 г. сумесна з П. Строевым К. Калайдовіч апублікаваў «Грунтоўнае апісанне славяна-расійскіх рукапісаў, якія захоўваюцца ў Маскве ў бібліятэцы графа Ф. А. Талстога». У кнізе былі змешчаны табліцы почыркаў, адным з якіх быў *беларускі*. (Як памятаем, К. Калайдовіч карыстаўся такім тэрмінам з 1818 г.) У гэтай працы сярод іншага быў уведзены ва ўжытак рукапісны зборнік XVI ст. з перакладам Ф. Скарыны шасці кніг Бібліі з пасляслоўямі. Тут была апісана таксама рукапісная копія XVI ст. кнігі «Царствы» і рукапісная копія пяці іншых пражскіх выданняў Ф. Скарыны.

Згодна з аўтарам вядомай працы пачатку XX ст. па гісторыі мовазнаўства С. Булічам, К. Калайдовіч глядзеў на беларускую і ўкраінскую гаворкі як на славянскія, а не «рускія». Аўтар артыкула «Аб беларускай мове» першы ў друку прызнаў беларускую мову самастойнай моўнай адзінкай, няхай і змешанага паходжання.

Артыкул «Аб беларускай мове» 1822 г. К. Калайдовіча стаў важнай вяхой у яе вывучэнні. Яшчэ праз 30 гадоў у сваёй працы «Нататкі датычна беларускай мовы» («Заметки касательно белорусского наречия») 1852 г. Ф. Галатузаў пісаў, што з пункту гледжання прыцягнення ўвагі да даследавання беларускай мовы артыкул К. Калайдовіча разам з далучаным слоўнікам быў выдатнай («замечательнейшей») працай.

Пытанні для самакантролю

1. Пры якіх абставінах і калі К. Калайдовіч знаходзіўся ў Беларусі?
2. З чаго пачаліся беларусістычныя зацікаўленні К. Калайдовіча ў канцы 1810-х гг.? Якім было яго лінгвістычнае «амплуа»? К. Ка-

лайдовіч найперш цікавіўся вуснай ці пісьмовай, старажытнай ці сучаснай беларускай мовай?

3. Якую назву мела найбольш вядомая публікацыя К. Калайдовіча пра беларускую мову? У якім годзе яна была надрукавана?

4. Прывядзіце дэфініцыю беларускай мовы К. Калайдовіча. Чаму К. Калайдовіч лічыць, што беларускай мовай карысталіся католікі і ўніяты? Чаму, пішучы пра беларускамоўных аўтараў, К. Калайдовіч сцвярджае, што яны жылі ў Беларусі, Маларосіі, Літве і Польшчы?

5. Ці было памылковым выказванне К. Калайдовіча, што беларуская мова ўяўляе сабой сумесь са «славянарускай», польскай, нямецкай і часткова лацінскай моў?

6. Якія асаблівасці беларускай мовы вылучыў К. Калайдовіч?

7. З якой мовы, на думку К. Калайдовіча, паходзіць беларуская? Як у інтэрпрэтацыі аўтара артыкула «Аб беларускай мове» выглядаюць суадносіны паміж беларускай і рускай мовамі? Як, згодна з К. Калайдовічам, сярэдневяковыя кніжнікі называлі беларускую мову?

8. З якой мовай К. Калайдовіч збліжае беларускую? Як ён характарызуе мэту сваёй публікацыі? Як К. Калайдовіч ацаніў значэнне даследавання беларускай мовы для расійскай філалогіі?

9. У 1903 г. Я. Карскі ахарактарызаваў працу К. Калайдовіча як «вельмі недакладны нарыс ужывання ў старажытнасці беларускай гаворкі». Як гэта можна пракаменціраваць?

10. У якіх мясцовасцях, паводле К. Калайдовіча, ужывалася ў першай чвэрці XIX ст. беларуская мова?

11. Збіраючы матэрыялы для свайго слоўніка, К. Калайдовіч карыстаўся вуснымі ці пісьмовымі крыніцамі? Як у слоўніку спалучаюцца асаблівасці работы з вусным і пісьмовым матэрыялам? Што можна сказаць пра рэестр слоўніка К. Калайдовіча?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Века, А. Калумб, які адкрыў Беларусь. Канстанцін Федаравіч Калайдовіч (1792–1832) / А. Века // Адукацыя і выхаванне. — 2004. — № 8. — С. 73–75.

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з’езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. — Мінск : Беларус. навука, 2013. — С. 37–52.

Запрудскі, С. М. Аб філалагічнай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай трэці XIX ст. / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія, журналістыка, педагогіка. — 2011. — № 2. — С. 44–50.

Калайдовіч, К. О белорусском наречии / К. Калайдовіч // Беларускае мовазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч. — Мінск : БДУ, 2006. — С. 7–13.

Лантэва, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лантэва. — М. : Индрик, 2005.

Szczawinskaja, Ł. Ля вытокаў беларускай філалогіі: працы К. Ф. Калайдовіча / Ł. Szczawinskaja // Białorutenistyka białostoc. — 2020. — Т. 12. — S. 347–358.

ДЗМІТРЫЙ ЯЗЫКАЎ ЯК БЕЛАРУСІСТ

Дзмітрый Языкаў, аўтар надрукаванага ў 1836 г. у сёмым томе першай расійскай энцыклапедыі А. Плюшара кароткага артыкула «Беларуская або руськая мова» («Белорусский или руський язык»), ніколі не згадваецца ў кантэксце сур’ёзнага вывучэння беларускай мовы. Імя Д. Языкава адсутнічае ў «Гісторыі беларускага мовазнаўства» Л. Шакуна.

І гэта ў нейкім сэнсе справядліва. Артыкул «Беларуская або руськая мова» вельмі кароткі, ён складаецца з двух абзацаў. Выглядае, што нават у 1830–50-я гг. наступнікі мала звярталі ўвагу на гэту публікацыю (але водгалас яе ёсць, напрыклад, у працах П. Шпілеўскага). У артыкуле выказаны шэраг спрэчных з сучаснага пункту гледжання поглядаў, гэта адзіная беларусістычная (і, часткова, выпадковая) лінгвістычная публікацыя аўтара, і г. д. У сучасных беларускіх працах артыкул Д. Языкава ўпамінаецца пераважна пры неабходнасці праілюстраваць пагардлівыя і недарэчныя ўяўленні пра беларускую мову, якія бытавалі ў расійскай навуцы ў XIX ст. Так, напрыклад, у «Гісторыі Беларусі» З. Шыбекі 2003 г. паведамляецца пра тое, што ў артыкуле Д. Языкава беларуская мова характарызувалася як «тарабаршчына» — не руская і не польская. Пры сучасных інтэрпрэтацыях артыкула Д. Языкава часам неналежным чынам узаўяляецца яго назва: замест *руськая* мова могуць пісаць *руская* мова.

Між тым у пачатку XX ст. Я. Карскі ў аглядзе гісторыі беларускай лінгвістыкі ацаніў артыкул Д. Языкава як «цікавы» і вельмі каратка пракаментываў у ім другую частку. Заснавальнік беларускай філалогіі

адзначыў, што ў ёй, «як паказваюць найноўшыя даследаванні, многа праўды».

Варта звярнуць увагу на тое, кім быў аўтар артыкула і ў якой сітуацыі яму давлялося выступіць экспертам у галіне беларускай мовы.

Дзмітрый Іванавіч Языкаў (1773–1844) – рускі гісторык і перакладчык. Вучыўся ў маскоўскім пансіёне Бартолія. У 1785 г., на трынаццатым годзе жыцця, паступіў на службу ў Сямёнаўскі полк сяржантам, у 1797 г. выйшаў у адстаўку прапаршчыкам. З 1802 г. служыў у Пецярбургу ў Міністэрстве народнай асветы. У 1817 г. быў прызначаны начальнікам аддзялення Дэпартаменту народнай асветы, у 1818 г. – кіраўніком друкарні Дэпартаменту. У 1825–1833 гг. – дырэктар Дэпартаменту Міністэрства. З 1803 г. быў членам Вольнага таварыства аматараў славеснасці, навук і мастацтваў, у 1807–1811 гг. з’яўляўся старшынёй гэтага славутага таварыства. У 1829 г. Д. Языкаў стаў ганаровым членам Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. З 1935 г. – неадменны сакратар Расійскай акадэміі навук, з 1841 г. – акадэмік.

У 1804 г. Д. Языкаў надрукаваў крытычны артыкул пра «Развагі аб старым і новым стылі расійскай мовы» («Рассуждение о старом и новом слоге российского языка») А. Шышкова, дзе сярод іншага высмеяў заклік аўтара «Разваг...» да рускіх не чытаць новыя айчынныя і замежныя кнігі, замест гэтага ўзяцца за старыну і выказаць свае думкі на славянскай мове. У 1809–1819 гг. Д. Языкаў апублікаваў у сваім перакладзе з нямецкай мовы славутую працу А. Л. Шлёцэра «Нестар» аб усходнеславянскіх летапісах (прычым першая частка працы была падрыхтавана Д. Языкавым без выкарыстання літары ё). У 1822–1825 гг. выдаў у перакладзе з французскай мовы «Спадарожнік у Царства Польскае і Кракаўскую рэспубліку» («Спутник в Царство Польское и в республику Краковскую»). Пераклаў з нямецкай мовы «Сербскую граматыку» В. Караджыча. Напісаў вялікую колькасць артыкулаў для першай расійскай энцыклапедыі – «Энцыклапедычнага лексікона» А. Плюшара, у тым ліку «Беларусь, Белая Русь» («Белоруссия, Белая Русь») і «Беларуская або руськая мова» («Белорусский или русский язык»). Уклаў 15-ы і 16-ы тамы для гэтай энцыклапедыі. Са «Штодзённых запісаў падарожжа па розных правінцыях Расійскай дзяржавы» («Дневные записки путешествия по разным провинциям Российского государства») І. Ляпёхіна выпісаў 356 назваў жывёл, такім чынам, падрыхтаваў паказальнік. У 1833–1835 гг. пераклаў з нямецкай мовы дзве кнігі па сельскай гаспадарцы і лесаводстве, чым прычыніўся да ўсталявання некаторых расійскіх навуковых тэрмінаў у гэтых сферах.

Сабраў для «Акадэмічнага слоўніка» («Академический словарь») каля 1500 слоў, не ўключаных у ранейшыя лексікаграфічныя працы або пакінутых у слоўніку без прыкладаў і належных тлумачэнняў.

Укладаў «Царкоўны слоўнік» («Церковный словарь»), збіраў матэрыялы для «Слоўніка гісторыі і рускіх старажытнасцей» («Словарь истории и древностей русских»). Друкуючы некаторыя кнігі без літар *ѣ* і *ѵ*, Д. Языкаў першым сярод расійскіх культурных дзеячаў спрабаваў вывесці іх з ужытку. Як відаць з пералічанага, Д. Языкаў актыўна цікавіўся навукай, у тым ліку лінгвістыкай.

Напісанню артыкула «Беларуская або руская мова» папярэднічалі наступныя падзеі. У сакавіку 1834 г. на літаратурнай нарадзе ў М. Грэча, дзе прысутнічалі каля ста «рускіх вялікіх людзей» (А. Пушкін), абмяркоўвалася пытанне аб падрыхтоўцы энцыклапедыі на рускай мове. Да гэтага расійскія інтэлігенты карысталіся франкамоўнымі, нямецкамоўнымі, англамоўнымі і іншымі энцыклапедыямі. Пра ініцыятыву выдання «рускага Conversation's Lexicon» у сваім дзённіку А. Пушкін напісаў, што гэта была «справа небывалая і нечуваная на Русі».

Тым не менш справа часткова была рэалізавана. З 1835 па 1841 г. было надрукавана 17 тамоў «Энцыклапедычнага лексікона», выданне дайшло да літары Д.

Прысутным на нарадзе былі раздадзены аркушы з назвамі некаторых планаваных артыкулаў, можна было прапанаваць сябе ў якасці аўтараў. Як сведчаць мемуарысты, у выніку аказалася, што ніхто з прысутных не выказаў жадання напісаць артыкул «Руский язык». Ubачыўшы гэта, Д. Языкаў вырашыў сам скласці яго. Праз два гады пасля нарады ў М. Грэча ў сёмым томе лексікона былі надрукаваны артыкулы Д. Языкава «Беларусь, Белая Русь» і «Беларуская або руская мова».

Артыкул «Беларусь, Белая Русь» быў напісаны ў значнай ступені як гістарычны. Больш за тры чвэрці плошчы ў ім было аддадзена абмеркаванню таго, што ў розных крыніцах разумелася пад назвай *Беларусь* і адкуль з'явілася такая назва. Аўтар прызнаваў, што ў тагачаснай сітуацыі немагчыма было ўстанавіць, адкуль з'явіліся такія «каляровыя назвы» Русі, як *Белая*, *Чырвоная* і *Чорная*. Згодна з уласнай версіяй Д. Языкава, назва *Белая Русь* з'явілася пад уплывам той акалічнасці, што жыхары Беларусі насілі белыя авечыя шапкі без палёў.

На жаль, не вядома зусім дакладна, пра артыкул з якой назвай – «Руский язык» або «Руський язык» – ішла гаворка на нарадзе ў М. Грэча. На нашу думку, гаворка ішла менавіта пра артыкул «Руський язык». Складана паверыць, што на нарадзе, дзе прысутнічалі каля сотні «вялікіх рускіх людзей» (пазначым: Д. Языкаў уваходзіў у іх лік), не знайшлося ніводнага ахвотніка напісаць пра тагачасную рускую (расійскую) мову.

А вось дапусціць, што ў 1834 г. сярод сотні выдатных расійскіх інтэлектуалаў не знайшлося ахвотных напісаць пра *рускую* (беларускую) мову, цалкам магчыма. Пры тым, што ў папярэднія гады для яе асэнсавання было зроблена нямала, тым не менш яе паходжанне і асноўныя рысы маглі здавацца яшчэ туманнымі, нявызначанымі.

Дадаткова: з прычыны таго, што артыкул «Руская мова» («Русский язык») быў бы ўключаны далёка не ў першы том энцыклапедыі (калі б чарга дайшла да літары Р), напісанне такога артыкула ў 1834 г. не выглядала як першачарговая задача. Хутчэй, спачатку планавалася падрыхтоўка артыкулаў на літары А, Б, В, Г і наступныя — у такім выпадку напісанне артыкула «Белорусский язык» магло выглядаць актуальным.

Як бы там ні было, адсутнасць жадання ў прысутных на нарадзе ў М. Грэча напісаць артыкул пра «русский язык» (беларускую мову) магла сведчыць пра тое, што ў гэты час беларуская мова яшчэ не была дастаткова зразумелай з'явай для расійскай навуковай публікі як аб'ект навуковага даследавання. «Кананічныя» веды пра яе (а якраз яны патрабуюцца для змяшчэння ў энцыклапедыях) яшчэ не былі сфармуляваны. Гэта ў поўнай меры выявілася і ў надрукаваным у энцыклапедыі артыкуле Д. Языкава.

Артыкул «Беларуская або руская мова» складаецца з дзвюх частак. У першай Д. Языкаў піша пра тое, што ў апошні час у Расіі сталі разумець пад «беларускай» мовай. Аўтар артыкула крытычна ацэньваў недасканаласць уласцівага 1820–30-м гг. недыферэнцыяванага разумення *беларускай мовы* як старога пісьмовага, пры гэтым стракатага ў моўным плане, стылю. У другой частцы артыкула Д. Языкаў напісаў пра тое, што трэба было б разумець пад такой назвай замест укараэнага непрымальнага ўжывання. Такім чынам, у першым абзацы артыкула быў прапанаваны своеасаблівы «тэзіс», а ў другім — «антытэзіс», у якім абвяргаліся палажэнні першага абзаца.

Пад назвай «беларуская мова», сцвярджае Д. Языкаў, у Расіі апошнім часам сталі разумець «тую варварскую мову, на якой пісалі Скарына, Сімяон Полацкі, Лазар Барановіч і іншыя духоўныя пісьменнікі, якія атрымалі адукацыю пад уплывам Польшчы: гэта сумесь больш ці менш шчыльная польскіх выказаў і слоў з рускімі». У гэтай мове адны і тыя ж паняцці рознымі аўтарамі выказваліся або папольску, або па-руску — «зыходзячы са ступені сваёй прэтэнзіі на прыгажосць і ўменне патрапляць модзе; скланенні і спражэнні не маюць пастаянных правілаў; царкоўная мова перамешана з польскімі і рускімі формамі». Паводле Д. Языкава, палякі называлі «гэту тарбаршчыну *рускай* мовай, г. зн. ні польскай, ні маскоўскай».

Аўтар сцвярджае, што выхаваныя ў польскіх школах праваслаўныя навукоўцы ў паўднёвай і заходняй Расіі, а таксама «бывалыя маскоўскія людзі... фарсілі польскімі выразамі, зваротамі і словамі, многія з якіх увайшлі ў сапраўдную рускую мову, асабліва ў маскоўскі дыялект». Першы абзац артыкула заканчваецца заўвагай пра тое, што гэтую пісьмовую мову няправільна называць *беларускай*, «тым больш, што ўжывальная ў Белай Русі і Літве сярод простых людзей мова не мае ніякага падабенства з так званай беларускай мовай».

Артыкул Д. Языкава не быў ізаляваны ад іншых прац аб беларускай мове 1920–30-х гг. З назвы артыкула і яго першай часткі відаць, што Д. Языкаў пераймаў, прынамсі, некаторыя меркаванні пра беларускую мову, выказаныя ў сваю пару адным з ініцыятараў падрыхтоўкі энцыклапедыі і рэдактарам яе першых сямі тамоў М. Грэчам (падрабязней пра яго беларусістычныя погляды гл. у раздзеле 3). Д. Языкаў выкарыстаў ужываныя М. Грэчам (але не толькі ім) тэрміны *беларуская* і *руская* мова, у якасці старых беларускамоўных аўтараў называў Ф. Скарыну, С. Полацкага, Л. Барановіча, напісаў пра ўздзеянне ранейшых беларускамоўных пісьменнікаў на рускую (расійскую) мову і інш.

У другой частцы артыкула (падрабязней гл. ніжэй) Д. Языкаў выказаў у тым ліку думкі, якія адрозніваліся ад поглядаў М. Грэча і іншых папярэднікаў. Але гэта натуральна для сітуацыі, калі навуковыя веды пра беларускую мову і яе паходжанне яшчэ не былі сфарміраванымі. Пытанне пра тое, што такое *беларуская мова*, для расійскай навуковай публікі было яшчэ адкрытым. Паколькі Д. Языкаў у першым абзацы артыкула ў цэлым кваліфікаваў не беларускую мову ўвогуле, а пераважна старую пісьмовую мову, прычым перадусім тую яе частку, якая пры першым поглядзе давала магчымасць выявіць у сабе разнастайныя моўныя струмяні, яго выразы тыпу «варварская мова», «сумесь», «тарабаршчына» сучаснага чытача не павінны бянтэжыць.

Відаць, з прычыны таго, што пры апісанні Д. Языкаў часта карыстаўся формамі дзеясловаў цяперашняга, а не прошлага часу («Адно і тое ж слова адзін выказвае па-польску, другі па-руску зыходзячы са ступені сваёй прэтэнзіі на прыгажосць і ўменне патрапляць модзе; скланенні і спражэнні не маюць пастаянных правілаў»), Н. Перавалава палічыла, што нібыта падобныя ацэнкі Д. Языкава датычыліся не старой пісьмовай мовы, а сучаснай яму вуснай мовы адукаванага слою жыхароў Беларусі. Гэта не так. Па-першае, невядома, каб Д. Языкаў бываў у Беларусі і непасрэдна сутыкаўся з маўленчай практыкай яе жыхароў. Па-другое, пры характарыстыцы вуснага маўлення не меў бы значэння царкоўнаславянскі складнік. Па-трэцяе, у Д. Языкава не было прычын спецыяльна кваліфікаваць вуснае маўленне адукаванага

беларускага насельніцтва. Ацэнкі тыпу «сумесь» і «тарабаршчына» былі кваліфікацыямі чалавека, які суадносіў сапраўды стракатую ў моўных адносінах і пазбаўленую відавочных правілаў старую пісьмовую мову (дакладней, мову часткі яе спецыфічных помнікаў) з у значнай ступені ўсталяванай к сярэдзіне 1830-х гг. нарматыўнай рускай мовай.

Несумненна, меркаванне Д. Языкава пра тое, што старая пісьмовая мова не мае ніякага падабенства з народнай мовай Беларусі і Літвы першай паловы XIX ст., было перабольшаннем. Але ў гэтым выпадку трэба мець на ўвазе тую акалічнасць, што старабеларуская мова ў цэлым захоўвала традыцыйны архаічны правапіс, які толькі непаслядоўна і ў нязначнай ступені адлюстроўваў фанетычныя асаблівасці жывой беларускай мовы. Таксама мела значэнне тое, якія тыпы помнікаў (рэлігійныя і палемічныя творы) выступалі ў Д. Языкава ў якасці параўнання. У помнікі гэтых тыпаў асаблівасці вуснай беларускай мовы траплялі спарадычна.

У другой частцы артыкула, «антытэзісе», гаворка ідзе пра адэкватнае разуменне беларускай мовы, прапанаванае самім аўтарам замест непрымальнага, апісанага ў першай частцы артыкула. На думку Д. Языкава, беларуская мова з'яўляецца «бацькам вялікарасійскай мовы», яна многае тлумачыць у «філалогіі» апошняй. Паводле аўтара, на беларускай мове гаварылі ў Пскове і Ноўгарадзе пры варагах (г. зн. яшчэ ў IX ст.). Беларуская мова не зведала ўплываў «мангалізму», таксама аж да апошняга часу яна не мела ўплыву велікарускай мовы. Яна ў многіх адносінах «захавала свой старажытны выгляд і характар і менш зазнала ўплыву формаў польскай мовы, чым думаюць».

На ўзнікненне думкі Д. Языкава аб асабліва старажытным характары беларускай мовы, з якой нарадзілася руская («вялікарасійская») мова, маглі ўплываць розныя акалічнасці. Па-першае, думцы аб атажсамленні беларускай мовы з мовай варагаў Д. Языкаў, відаць, быў абавязаны даўняму выказванню М. Ламаносава, які прыпадабняў «варагаў-русь» да «сумежных беларасійцаў, дзе цяпер Наваградак, ваяводства Мінскае, Мсціслаўскае, Віцебск і Полацк».

Па-другое, меркаванне аб беларускай мове як продку рускай (расійскай) мовы Д. Языкаў мог запазычыць з ранейшага, 1834 г., выказвання былога выпускніка Мінскага калегіума і Віленскага ўніверсітэта, рэдактара «Библиотеки для чтения» В. Сянкоўскага. На думку апошняга, руская філалогія ў той час яшчэ знаходзілася ў дзіцячым узросце і патрабавала «вельмі цвёрдых ведаў... каранной беларускай гаворкі, з якой, уласна, узнікла вялікарасійская мова».

Па-трэцяе, як аўтара артыкула «Беларусь» у той жа энцыклапедыі Д. Языкава ўражвала тая акалічнасць, што назва *Белая Русь* была ста-

ражытнай, у розныя часы яна выкарыстоўвалася для абазначэння розных расійскіх рэгіёнаў. Магчыма, яму здавалася, што было б лагічным, калі б такой жа старажытнай была і мова, якая суадносіцца з назвай *Белая Русь*.

Па-чацвёртае, у 1820–30-я гг. у расійскай лінгвістыцы часам пісалі пра існаванне ў старажытнасці самастойнай наўгародскай мовы або вылучалі асобны наўгародскі дыялект. Магчыма, спробу Д. Языкава пісаць пра наяўнасць у старажытнасці ў Ноўгарадзе асобнай, адрознай ад сучаснай рускай, мовы можна звязваць з гэтай тэндэнцыяй.

У 1839 г. у дзявятым томе «Энцыклапедычнага лексікона» быў надрукаваны артыкул «Вялікая Расія» М. Надзеждзіна, у якім гаворка ішла ў тым ліку пра рускую («вялікарасійскую»), а таксама пра ўкраінскую («маларасійскую») і беларускую мовы. У артыкуле руская, украінская і беларуская мовы былі пададзены як асобныя. М. Надзеждзін сцвярджаў, што рускае маўленне «адрозніваецца ад маларасійскага і беларускага не толькі граматычнымі асаблівасцямі ў словавытворчасці і словазлучэнні, але нават рэзкай своеасаблівасцю ў самой фізіялагічнай арганізацыі гукаў». Але гаворка пра асаблівую старажытнасць беларускай мовы ў артыкуле М. Надзеждзіна не ішла. Наадварот, у ім часам падкрэслівалася (магчыма, у якасці своеасаблівай «кампенсацыі» ранейшых меркаванняў Д. Языкава) старажытнасць рускай мовы.

Калі погляд Д. Языкава, згодна з якім беларуская мова, на адрозненне ад рускай, не мела шматлікіх цюркізмаў, быў даволі пашыраным у тагачаснай навуцы (ён сустракаецца, напрыклад, у З. Даленгі-Хадакоўскага, польскага рэцэнзента кнігі «Беларускі архіў старажытных грамат» і інш.), то, здаецца, ніхто ні раней, ні пазней за Д. Языкава не пастуляваў так рашуча поўную адсутнасць расійскага ўплыву на яе і нязначны ўплыў польскай мовы.

Можна меркаваць, што Я. Карскаму артыкул Д. Языкава здаўся цікавым акурат з-за выказаных апошнім думак аб яе малой залежнасці ад польскай мовы. У чацвёртым раздзеле першага тома «Беларусаў», там, дзе, можна было б чакаць, гаворка ў тым ліку пайшла б пра ўплыў польскай мовы на беларускую, заснавальнік беларускай лінгвістыкі не напісаў не толькі пра моцны, але і ўвогуле пра любы польскі ўплыў на беларускую мову. У пятым раздзеле першага тома «Беларусаў» Я. Карскі ў «заспакойвальным» тоне ацаніў колькасць паланізмаў у сучаснай беларускай мове: «У народным беларускім маўленні, якое дайшло да нас, паланізмаў... не так многа».

Услед за сваімі шматлікімі папярэднікамі Д. Языкаў нагадаў, што беларуская мова была афіцыйнай у ВКЛ. Сярод пісьмовых помнікаў даследчык вылучыў Літоўскі статут, сцвердзіўшы, што ён напісаны

на мове, якая ў дакументах у Вільні была ва ўжытку яшчэ ў канцы XVII ст. Д. Языкаў таксама звярнуў увагу на «Літоўскую метрыку», архіў пісьмовых дакументаў, які мог бы быць вельмі карысны для расійскіх даследчыкаў.

Як ніхто іншы да яго, у гаворцы пра беларускую мову Д. Языкаў абгрунтавана і выразна проціпаставіў дзве групы пісьмовых помнікаў. Да першай групы належалі помнікі рэлігійнага і палемічна-рэлігійнага пісьменства; яны слаба адлюстроўвалі асаблівасці беларускай мовы або рабілі гэта супярэчліва. Да другой групы належалі помнікі афіцыйна-дзелавога пісьменства, якія найлепш зафіксавалі асаблівасці беларускай мовы. Беларускую мову першай групы помнікаў Д. Языкаў назваў «несапраўднай», а другой — «сапраўднай». І гэта было ў пэўным сэнсе абгрунтавана.

У сукупнасці артыкул «Беларуская або руськая мова» Д. Языкава адлюстроўваў супярэчлівы працэс выпрацоўкі расійскімі навукоўцамі 1830-х гг. адэкватнага погляду на беларускую мову і яе паходжанне.

З аднаго боку, у артыкуле назіраецца незадаволенасць той акалічнасцю, што назва *беларуская мова* выкарыстоўвалася ў 1810–30-я гг. для наймення заўважнага ў вялікай колькасці помнікаў і проціпастаўленага расійскім помнікам старажытнага пісьмовага стылю, якому было ўласціва перапляценне розных моўных стыхій. З другога боку, Д. Языкаў імкнуўся вызначыць паходжанне той (гэтым разам «сапраўднай») *беларускай мовы*, якая была засведчана на аснове іншых пісьмовых помнікаў.

Тым самым быў адкрыты шлях, які прадугледжваў магчымасць змены няпоўнага разумення беларускай мовы (беларуская мова — гэта ‘старажытны пісьмовы стыль’) і, адначасова, празмерна шырокага выкарыстання тэрміна *беларуская мова* (‘мова помнікаў з перапляценнем розных моўных стыхій’) больш адэкватным разуменнем беларускай мовы. Такое разуменне прадугледжвала інтэрпрэтацыю беларускай мовы як у пісьмовай, так і ў вуснай форме. Беларуская мова ў гэтым выпадку разумелася як гістарычная і як сучасная. Пры гэтым падразумявалася, што беларуская мова ахоплівае больш вузкі арэал, чым Беларусь і Украіна. Такім чынам, гэта быў крок у напрамку да паступовага ўкаранення больш поўнага, сінтэтычнага і больш строгага выкарыстання тэрміна *беларуская мова*. Такое ўжыванне абапіралася як на больш строгі адбор пісьмовых крыніц для вызначэння асаблівасцей беларускай мовы (помнікі дзелавога пісьменства), так і на ўлік характарыстык жывой беларускай мовы.

Недахопам кваліфікацыі Д. Языкава беларускай мовы аказалася тэндэнцыя пастуляваць яе асаблівую старажытнасць. Але ў кантэксце 1830-х гг., калі глотэгенетычныя даследаванні яшчэ толькі

зараджаліся (і ў іх часам выказваліся вельмі незвычайныя тэорыі), падобная гіпотэза была дапушчальнай. Яе існаванне павінна ўспрымацца як складовая частка пошукава-эксперыментальнага напрамку тагачаснай філалагічнай навукі.

У 1849 г. артыкул «Беларуская або руская мова» Д. Языкава з захаваннем фармулёвак, аднак без подпісу аўтара і з істотнымі скарачэннямі быў перадрукаваны ў другім томе «Даведчнага энцыклапедычнага слоўніка» («Справочный энциклопедический словарь»).

Беларуская мова ў слоўніку трактавалася як афіцыйная мова літоўскага двара і ўраду. Звярталася ўвага на тое, што пад назвай беларускай сучаснікі нядаўна пачалі разумець «варварскую мову, якой пісалі Скарына, Сімяон Полацкі, Лазар Барановіч і іншыя духоўныя пісьменнікі, якія атрымалі адукацыю пад уплывам Польшчы: гэта сумесь польскіх выразаў і слоў з рускімі. Мова, ужываная на Белай Русі і ў Літве сярод простых людзей, не мае ніякага падабенства з тым, што ў гісторыі літаратуры называецца беларускай мовай». У публікацыі энцыклапедыі 1849 г. найбольшыя скарачэнні зазнала другая частка артыкула; у ёй не гаварылася, што руская (велікаруская) мова паходзіць з беларускай. У скарачанай версіі артыкула, аднак, захоўвалася меркаванне пра асаблівую старажытнасць беларускай мовы: лічылася, што яна была афіцыйнай у Літве яшчэ да прыняцця ёй хрысціянства.

Гэта цікава і паказальна, што, будучы выказанымі ў 1836 г., погляды Д. Языкава некаторымі людзьмі ўспрымаліся як вартыя паўтарэння яшчэ ў канцы 1840-х гг. Па-першае, указанні аўтара на спецыфіку ўжывання тэрміна *беларуская мова* ў 1810–30-я гг. былі канстатуючымі, дакладнымі – а такога роду меркаванні і трэба змяшчаць у энцыклапедыях. Па-другое, укладальнікам энцыклапедычнага слоўніка, напэўна, здавалася арыгінальнай і дакладнай думка Д. Языкава аб адрознасці выяўленай у помніках старой пісьмовай мовы ад жывой народнай. Па-трэцяе, ідэя аб асаблівай старажытнасці беларускай мовы, відаць, знаходзіла нейкі водгук сярод тагачаснай расійскай публікі, таму яна магла не толькі выказацца, але і ўзнаўляцца.

Пытанні для самакантролю

1. Як называўся артыкул Д. Языкава пра беларускую мову? Дзе і калі ён быў надрукаваны?

2. Чаму, нягледзячы на наяўнасць у артыкуле Д. Языкава дзіўных з сучаснага пункту гледжання выказванняў пра беларускую мову,

аўтара нельга лічыць прафанам, які нічога не разумеў ні ў беларускай мове, ні ў лінгвістыцы, ні ў гісторыі?

3. Якая падзея прычынілася да таго, што Д. Языкаў вырашыў напісаць артыкул пра беларускую мову?

4. Чаму на нарадзе ў М. Грэча магло адбыцца так, што ніхто з прысутных не выказаў жадання напісаць артыкул пра беларускую мову?

5. Пра што вядзецца гаворка ў першай частцы артыкула Д. Языкава? На якіх падставах Д. Языкаў мог адмаўляць пашыраную ў 1810–30-я гг. практыку ўжывання выразу *беларуская мова* ў значэнні ‘гістарычны пісьмовы стыль, выяўлены ў моўна стракатых помніках беларуска-ўкраінскага арэала’?

6. Чаму прысвечана другая частка артыкула Д. Языкава? Якімі якасцямі Д. Языкава прыцягвала «сапраўдная» беларуская мова?

7. Чаму кваліфікацыі Д. Языкава тыпу «варварская мова», «тарабаршчына», «сумесь» не трэба ўспрымаць як яго агульныя пагардлівыя ацэнкі беларускай мовы?

8. Якія акалічнасці маглі паўплываць на з’яўленне ў Д. Языкава ідэі аб асаблівай старажытнасці беларускай мовы?

9. Якое значэнне мела размежаванне Д. Языкавым дзвюх груп пісьмовых помнікаў беларускай мовы?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з’езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 37–52.

Запрудскі, С. М. Аб філалагічнай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай трэці XIX ст. / С. М. Запрудскі // Весн. БДУ. Сер. 4, Філалогія, журналістыка, педагогіка. – 2011. – № 2. – С. 44–50.

Лантэва, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лантэва. – М. : Индрик, 2005.

Перавалава, Н. «Его можно назвать отцом великороссийского наречия...»: Дзмітрый Языкаў як даследчык беларускай мовы / Н. Перавалава // Род. слова. – 1998. – № 6. – С. 90–93.

АБ «ХАРКАЎСКИМ СЛЕДЗЕ» ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XIX ст.

У першай трэці XIX ст. вывучэнне беларускай мовы знаходзілася на зародкавым этапе. У гэты час яшчэ толькі разгортвалася параўнальна-гістарычнае мовазнаўства, адсутнічалі якія-небудзь больш ці менш доўгія апісанні беларускай мовы, справа часцей абмяжоўвалася нешматлікімі кароткімі выказваннямі адносна яе характару. *Беларуссю* лічылася найперш ці нават толькі Магілёўшчына і Віцебшчына, а сам выраз *беларуская мова* ўяўляў сабой амаль поўную навіну. Вывучэнне беларускай мовы ў гэты час часта было інтуітыўным, «атамарным», паміж рознымі публікацыямі і аўтарамі існавала слабая сувязь або яе ўвогуле не назіралася. Адпаведна ў гэты час яшчэ цяжка было чакаць нейкіх рэгулярных падыходаў да аналізу беларускай мовы, якія давалі б магчымасць гаварыць пра нейкія сфарміраваныя навуковыя школы, разумець у сучасных тэрмінах¹.

Тым не менш і ў гэты пачатковы перыяд у вывучэнні беларускай мовы могуць быць вылучаны пэўныя «канстанты», якія дазваляюць паглядзець на складаны працэс здабывання навуковых ведаў аб беларускай мове больш дыферэнцыявана, убачыць у ім нейкія больш ці менш акрэсленыя тэндэнцыі. Такой канстантай для першай трэці XIX ст. з'яўляецца ўдзел у фарміраванні навуковага дыскурсу аб беларускай мове людзей, якія нарадзіліся на Харкаўшчыне і/або

---

¹ Пра два першыя дзесяцігоддзі XIX ст. вывучэння беларускай мовы гл. раздзел 1.

былі звязаны з харкаўскімі навучальнымі ўстановамі. Такім чынам, вывучэнне беларускай мовы непасрэдна звязана з гісторыяй развіцця адукацыі і навучальных устаноў.

Так, у 1810 г. аб існаванні *беларускай* гаворкі «славяна-рускай» мовы згадвалася ў выдадзенай у Харкаве працы Івана Арнатоўскага «Найноўшы нарыс правілаў расійскай граматыкі» («Новейшее начертание правил российской грамматики»). У 1810-я гг. былы гадаванец Харкаўскага калегіума, тагачасны прафесар Маскоўскага ўніверсітэта Міхаіл Качаноўскі апублікаваў свой прынцыповы для ініцыявання зацікаўлення беларускай мовай артыкул, а таксама ўвёў новы тэрмін для яе абазначэння.

У сваіх надрукаваных у Харкаве ў 1816 г. «Лістах з Маларосіі» («Письма из Малороссии») студэнт заснаванага ў 1805 г. Харкаўскага ўніверсітэта Аляксей Лёўшын зрабіў заўвагі наконт уплыву на ўкраінскую гараднлянскую гаворку тамтэйшых беларусаў. У першай палове 1820-х гг. пытанне адпаведнага лінгвоніма для беларускай мовы абмяркоўваў колішні выпускнік Харкаўскага ўніверсітэта Пётр Кёпен. У пачатку 1820-х гг. у зборы старажытных беларускіх пісьмовых помнікаў, арганізацыйных захадах для ўстанаўлення паўночна-заходняй мяжы беларускай мовы ўдзельнічаў выпускнік Харкаўскага ўніверсітэта 1810 г., прафесар Віленскага ўніверсітэта Іван Лабойка. У другой палове 1820-х гг. свой погляд на кантакты паміж украінскай і беларускай мовамі, з аднаго боку, і рускай, з другога, двойчы выказаў Мікалай Бахцін, выпускнік адной з харкаўскіх гімназій.

У дадзеным раздзеле характарызуецца ўклад І. Арнатоўскага, М. Качаноўскага, А. Лёўшына, П. Кёпена, І. Лабойкі і М. Бахціна ў вывучэнне беларускай мовы, ацэньваюцца сукупныя дасягненні прадстаўнікоў харкаўскай школы ў гэтай галіне.

Іван Арнатоўскі (нар. у 1783 або 1784 г. у Харкаве, дата смерці невядома). Аўтар напісанай у духу ідэі універсальнай граматыкі працы «Найноўшы нарыс правілаў расійскай граматыкі» (Харкаў, 1810), у якой фактычна не аддзяляў расійскую мову (якую называў «славяна-рускай» або «славяна-расійскай») ад царкоўнаславянскай. Зыходзячы з уплываў на «славяна-расійскую» мову моў іншых народаў (сярод якіх на першым месцы аказаліся татары, «літоўцы» і палякі), І. Арнатоўскі вылучыў поруч з *вялікарасійскай*, *маларасійскай*, *нізаўскай* таксама і *беларускую* гаворку. Акрамя таго, І. Арнатоўскі пакінуў цікавае меркаванне пра ўплыў (стара)беларускай мовы на расійскую. Падобна да некаторых іншых украінскіх аўтараў, ён называў беларусаў «літоўцамі» і сцвярджаў, што «паўночна-заходняя частка Расіі запазычыла многа слоў, а яшчэ больш канчаткаў, уласцівых мове літоў-

цаў». У пачатку мінулага стагоддзя тэрміналогія І. Арнатоўскага змусіла Сяргея Буліча выказаць сумненне адносна таго, каго аўтар «Найноўшага нарыса...» называў «літоўцамі»; цытуючы працу І. Арнатоўскага, пасля слова «літоўцаў» С. Буліч дадаў рэмарку ад сябе: «беларусаў?».

Міхаіл Качаноўскі (1775, Харкаў – 1842, Масква). Гісторык, перакладчык, літаратурны крытык, родапачынальнік скептычнай школы ў расійскай гістарыяграфіі. Выхаванец Харкаўскага калегіума (скончыў у 1788 г.). Служыў ураднікам у Кацярынаслаўскім казачым апалчэнні, канцылярыстам у Харкаўскім губернскім магістраце. З 1805 г. – доктар філасофіі і свабодных навук. Рэдактар-выдавец маскоўскага часопіса «Вестник Европы», з 1810 г. прафесар Маскоўскага ўніверсітэта. З 1835 г. першы загадчык кафедры гісторыі і літаратуры славянскіх моў («наречий») у Маскоўскім універсітэце. Выдатная фігура расійскай славістыкі першай трэці XIX ст.

Як рэдактар «Вестника Европы» М. Качаноўскі бачыў сваю задачу ў тым, каб накіроўваць увагу чытачоў на «гісторыю расійскай і роднасных ёй моў, на дзеі і звычаі народаў славянскага паходжання». Асабліва рознабаковымі ведаў М. Качаноўскага былі ў галіне гісторыі помнікаў старажытнага пісьменства. Звесткі пра славян, якія прыводзіліся на старонках «Вестника Европы», цалкам або амаль цалкам належалі яго рэдактару. Бадай, пад пяром гэтага аўтара ўпершыню на старонках часопіса «Вестник Европы» ў 1809 г. была згадана назва *Белая Русь*, а таксама крывічы, дрыгавічы, радзімічы.

У 1811 г. быў апублікаваны артыкул М. Качаноўскага «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя» («Взгляд на успехи российского витийства в первой половине истекшего столетия»), у якім былі выказаны вельмі важныя думкі для тагачаснага культурнага расійскага чытача. Маючы на мэце «распаўсюджваць звесткі аб правілах і ўзорах апрацаванай (“здравой”) славеснасці» і ілюструючы змены, якія адбываліся са «славянскай» і «рускай» мовамі ў «Малой Расіі» і ў «задняпроўскім баку», аўтар у сваім артыкуле прывёў звесткі пра дзейнасць шэрагу ўкраінскіх і расійскіх царкоўных дзеячаў XVII–XVIII стст., якія здабылі славу на ніве прапаведніцкага красамоўства і рэлігійнай палемікі. Героямі яго артыкула сталі Іянікій Галятоўскі, Лазар Барановіч, Антоній Радзівілоўскі, Пётр Магіла, Інакенцій Гізель, Стафан Яворскі, Фёфан Пракаповіч, Гаўрыла Бужынскі і інш.

М. Качаноўскі даў шэраг характарыстык мовы, на якой друкаваліся творы названых аўтараў. Так, напрыклад, мову аднаго з павучальных слоў І. Галятоўскага М. Качаноўскі ацаніў як «амаль незразумелую». Стыль («слог») твораў Ф. Пракаповіча аўтар вызначыў

як «нячысты і нягладкі». Паводле М. Качаноўскага, узяўшы за аснову кніжную славянскую мову, Ф. Пракаповіч «пярэсціў яе проста-народнымі рускімі, маларасійскімі і чужаземнымі словамі»; увогуле амаль усе адукаваныя сучаснікі Ф. Пракаповіча ўжывалі «нячыстую мову па неабходнасці». Гэтая нячыстасць мовы тагачаснымі аўтарамі, сярод якіх пераважалі выхадцы з Украіны, не ўсведамлялася: «...нельга было заўважаць уражлівай неадпаведнасці простанародных рускіх слоў паміж славянскімі і асцерагацца маларасійскіх і польскіх зваротаў такім людзям, якія сваю маладосць правялі сярод маларасіян і палякаў».

З другога боку, М. Качаноўскі асабліваю ўвагу звярнуў на тых аўтараў, якія пакінулі па сабе спецыяльныя дапаможнікі па красамоўстве або граматыкі (напрыклад, Іянікій Галятоўскі, Міхаіл Ламаносаў) і якія паслядоўна вызваліліся ад уплыву польскай мовы (Феафілакт Лапацінскі, Варлаам Ляніцкі, Гаўрыла Бужынскі, Гедэон Вішнеўскі). Мастацтва рыторыкі, заўважыў аўтар артыкула, у пачатку XVIII ст. было прынесена ў Маскву з Кіева. Прапаведнікі, якімі звычайна былі ўкраінцы, укладалі свае павучанні на царкоўнаславянскай мове, аднак яна была для іх недастатковай. З гэтай прычыны яны запазычвалі замежныя, украінскія і мясцовыя простанародныя словы, але «вялікарасійскаму слыху гэтая сумесь не магла быць прыемнай». У той час у Кіеве і іншых навучальных установах выкладанне рыторыкі адбывалася па лацінскіх навучальных дапаможніках, але «расійская грамадзянская мова, якая тады не мела ні правілаў, ні прыкладаў, ужывалася прамоўцамі без крытычнай разборлівасці».

Для расійскага мовазнаўства пачатку XIX ст., якое, паводле аднаго з сучаснікаў, у працэсе нармавання рускай мовы хацела абаперціцца на «ўзорныя творы красамоўства» і мела патрэбу ў «судзе разважлівай крытыкі, каб умець славянскае маўленне злучыць з рускім», артыкул рэдактара «Вестника Европы» быў важны тым, што ён змяшчаў элементы адпаведнай рэфлексіі¹.

У гэты час для даследчыкаў гісторыі рускай літаратурнай мовы былі вядомы найперш помнікі, напісаныя на царкоўнаславянскай мове або са значным выкарыстаннем царкоўнаславянскіх элементаў. М. Качаноўскі ўказаў на прэцэдэнт існавання ў гісторыі ўсходнеславянскага пісьменства пэўнага адносна аўтаномнага стылю, які, трохі парадаксальна, уключаў у сябе розныя моўныя стыхіі (царкоўнаславянскую, украінскую, польскую). Украінская і польская

---

¹ Падрабязней пра значэнне гэтага артыкула для тагачаснага расійскага чытача гл. у раздзеле 3.

стыхіі былі элементам фіксацыі на пісьме жывых моў, што было вельмі незвычайна для тагачаснай расійскай філалогіі, арыентаванай на вывучэнне гісторыі рускай пісьмовай мовы. Гэты стыль, у фарміраванне якога выдатны ўклад унеслі ўкраінскія аўтары, выразна адрозніваўся ад іншых з прычыны моўнай адметнасці і культурнай значнасці помнікаў, створаных на ім. На фоне тагачасных мінімальна ведаў у галіне класіфікацыі ўсходнеславянскіх моў і гісторыі рускай літаратурнай мовы, адсутнасці тэорыі фарміравання літаратурных моў і ўласцівай таму часу тэндэнцыі «выдабываць» мовы з пісьмовых крыніц, гэты гістарычна і культурна значны стыль успрымаўся як самастойнае адгалінаванне ў рамках усходняй групы славянскіх моў.

С. Буліч у сваім нарысе гісторыі мовазнаўства сцвярджаў, што ў артыкуле М. Качаноўскі апісаў «узнікненне маларускай гаворкі», што яго прадметам быў «паўднёва-заходні тып царкоўнаславянскай мовы». Цікава, аднак, тое, што артыкул М. Качаноўскага, бадай, не пакінуў ніякага следу ў напісанай гісторыі вывучэння ўкраінскай мовы, затое парадаксальным чынам меў немалое значэнне для ініцыявання зацікаўлення мовай беларускай.

Нягледзячы на тое што *беларуская мова* зусім не згадвалася ў артыкуле М. Качаноўскага, феномен пэўнай «змешанай» гістарычнай усходнеславянскай мовы стаў прыцягваць увагу і іншых даследчыкаў. Гэта мова часта называлася «беларускай», яна ўяўляла сабой пераважна мову (стыль) украінскіх і беларускіх помнікаў рэлігійнай (папемічнай і богаслужэбнай) і іншай літаратуры.

Так, у 1813 г. з нагоды твораў Ф. Скарыны В. Сопікаў падобна да М. Качаноўскага напісаў пра пераклады на «нячыстую» і «няясную» мову, а *беларускую мову* выпадкова адабраных ім помнікаў назваў «сумессю» «славянскай», «рускай», польскай і лацінскай моў (гл. раздзел 3). Разбіраючы ацэнку В. Сопікава, С. Б. Ліндэ ў 1816 г. не запырэчыў супраць ацэнкі беларускай мовы як «сумесі», аднак аспрэчыў наяўнасць у беларускай мове лацінскага кампанента, а таксама неўключэнне В. Сопікавым нямецкага складніка (гл. раздзел 2). У 1818 г. Я. Балхавіцінаў сцвярджаў, што ва Украіне да сярэдзіны XVIII ст. амаль усе пісалі на сумесі «славянскай», польскай і «маларасійскай» моў (гл. раздзел 3). У 1822 г. як сумесь «славяна-рускай», польскай, нямецкай і часткова лацінскай моў ахарактарызаваў «беларускую мову» К. Калайдовіч (гл. раздзел 4).

У працы «Спроба кароткай гісторыі рускай літаратуры» («Опыт краткой истории русской литературы») 1822 г. пасля разваг пра аўтараў, якія пісалі на *беларускай* або *рускай* мове (Ф. Скарына, П. Бярында,

Ф. Пракаповіч, Л. Зізаній, П. Магіла, І. Гізель, Л. Барановіч, З. Капысценскі, І. Галятоўскі, С. Полацкі), М. Грэч зрабіў прамую спасылку на артыкул М. Качаноўскага 1811 г., сцвердзіўшы, што ў гэтай працы апісана мова ўсіх разгледжаных ім пісьменнікаў.

У 1816 г. М. Качаноўскі апублікаваў у «Вестнике Европы» пераклад фрагментаў артыкула «Аб славянска-расійскай літаратуры» (О literaturze słowiańsko-rosyjskiej) польскага даследчыка С. Б. Ліндэ. У гэтым артыкуле, здаецца, упершыню ў польскай навуковай літаратуры XIX ст. услед за ўжываннем В. Сопікава фіксаваўся выраз *беларуская мова*. Так, С. Б. Ліндэ звярнуў увагу на тое, што мову не ўсіх прадстаўленых у каталогу В. Сопікава кірылічных выданняў трэба кваліфікаваць як царкоўнаславянскую: «...шмат ёсць напісаных на *маларасійскай* або *беларасійскай мове*».

Аднак у цэлым С. Б. Ліндэ ў сваёй працы карыстаўся традыцыйным тэрмінам *руская мова* (język ruski). Так, ён ахарактарызаваў мову першай і трэцяй рэдакцый статутаў Вялікага Княства Літоўскага і Ф. Скарыны як *рускую*, суадносячы яе з *рускай* мовай Ягелонаў, на якой «усе яны аж да Жыгімонта Аўгуста пісалі ў Літве». Пры перакладзе гэтага месца М. Качаноўскі сутыкнуўся з вельмі спецыфічнай праблемай: як трэба было адэкватна перадаць польскі выраз *język ruski* на тагачаснай расійскай мове? У гэты час у Польшчы ім абазначалі беларускую і ўкраінскую мовы (звычайна іх не адрозніваючы). У Расіі ў навуковым ужытку *рускай мовай* (*руским языком*) найперш абазначалі мову расійцаў на ранніх этапах яе існавання і сучасную жывую народную мову, у той час як літаратурную мову звычайна называлі *расійскай*. У навуковых працах у Расіі ў гэты час *рускай мовай* маглі называць таксама беларускую і/або ўкраінскую мовы, але працы з такім ужываннем былі мала вядомы шырокай аўдыторыі. Быў знойдзены наступны выхад. Перакладаючы сказ пра тое, што першая і трэцяя рэдакцыі статутаў ВКЛ былі напісаны на *рускай* мове, М. Качаноўскі, «каб не змешваць з нашай *рускай*» («чтоб не смешивать с нашим *руским*»), увёў тэрмін *руская мова* (*руской язык*). Свой падыход ён патлумачыў у спецыяльнай зносцы, у якой заўважыў таксама, што пад *рускай* палякі разумеюць мову, на якой гавораць жыхары Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў. У сваім ужыванні падобна да іншых тагачасных аўтараў, напрыклад Гуга Калантая, М. Качаноўскі не адрозніваў украінскай і беларускай моў. Ці не першы ў расійскай літаратуры XIX ст. ён суаднёс ужываную ў старажытным беларускім пісьменстве мову з маўленнем людзей пачатку XIX ст.

Згодна з аўтарам чацвёртага тома «Гісторыі рускай этнаграфіі» («История русской этнографии»), прывечанага Беларусі і Сібіры, Аляксандрам Пыпіным, насуперак недарэчнасці («нелепости») адрознення *руської мовы* ад *рускай* тэрмін *руська мов* для наймення беларускай на пэўны час увайшоў ва ўжытак і выкарыстоўваўся да 1850-х гг. уключна.

Кіруючыся ўласцівымі класіцызму меркаваннямі ў дачыненні да маладой украінскай літаратурнай мовы, М. Качаноўскі не верыў у яе развіццё і запярэчваў яе будучай эмансipaцыі. Што да беларускай мовы, то стаўленне да яе рэдактара «Вестника Европы» было менш строгае.

Падобна, у адносінах да беларускай мовы М. Качаноўскаму стварала дыскамфорт тэрміналагічная сфера, а канкрэтна выкарыстанне тэрміна *беларускі*. Ён не прызнаваў «беларускага» (у тагачасным вузкім значэнні, магілёўска-віцебскага) паходжання старажытнай пісьмовай мовы беларусаў і ўкраінцаў, называнай ім, згодна з новымі тэндэнцыямі ў яе найменаванні (гл. ніжэй), *літоўска-рускай*. Як наступства, М. Качаноўскі не прызнаваў і самога існавання «беларускай кніжнай мовы» ўвогуле, пра што напісаў у кароткай нататцы 1828 г.: «Нашы археографы паверылі... Сопікаву, які раней за ўсіх, калі не памыляюся, прыпісаў літоўска-рускай гаворцы беларускае паходжанне, адзіна таму, што доктар Скарына быў родам з Полацка. *Беларускай* кніжнай мовы няма і не было раней. Ліндэ ўжо гадоў 12 таму абвяргаў гэтую думку, зусім няправільную»¹.

М. Качаноўскі не прызнаваў «беларускай кніжнай мовы» — тым не менш ён яе прызнаваў у яе «літоўска-рускай» іпастасі. *Літоўска-руская мова* ўяўляла сабой пэўны працяг пастуляванай ім самім у 1816 г. *руської мовы*. Паколькі беларуская літаратура ў гэты час амаль не развівалася, беларуская («літоўска-руская») мова магла здавацца М. Качаноўскаму найперш «гістарычнай» і, як такая, не падрывала ягонага класіцысцкага светапогляду.

Аляксей Лёўшын (1797/1799 (?), в. Пажыліна Тульскай губерні — 1879, в. Хамутоўка Курскай губерні). А. Лёўшын паступіў у Харкаўскі ўніверсітэт пасля заканчэння Варонежскай гімназіі. У кнізе «Лісты з Маларосіі» выказаны нешматлікія, але важныя меркаванні пра ўкраінскую мову; трохі больш падрабязна, паводле С. Буліча, А. Лёўшын

---

¹ У працытаваным выказванні ёсць дзве недакладнасці. Па-першае, В. Сопікаў не кваліфікаваў мову Ф. Скарыны як беларускую. Па-другое, у сваіх працах 1815—1816 гг. С. Б. Ліндэ хутчэй даводзіў існаванне беларускай мовы, чым адмаўляў яе існаванне, у тым ліку ён першым назваў мову Статута Вялікага Княства Літоўскага *беларускай*.

напісаў пра чарнігаўскую гаворку. Яе адрознай рысай ён лічыў «цвёрдасць», якая адчувалася «і ў тых, хто адвык ад маларасійскай мовы, але не мог змяніць вымаўлення». Аўтар зазначыў, што «большая частка мясцовых жыхароў змешана з літоўцамі, а таму іх і называюць іншыя маларасіяне літвінамі». Я. Карскі і С. Буліч указалі на тое, што ў адпаведным фрагменце кнігі меліся на ўвазе гарадзянскія беларусы. Я. Карскі выказаў меркаванне, што для ўкраінца А. Лёўшына (папраўдзе расійца) тут прыцягнула ўвагу цвёрдае вымаўленне *p* і адсутнасць «сціснутых» галосных на месцы *o* і *e*. С. Буліч зазначыў таксама, што далей А. Лёўшын без тлумачэнняў залічыў гарадзянскіх беларусаў да «маларосаў».

Пётр Кёпен (1793, Харкаў — 1864, Крым). Бібліёграф, статыстык, акадэмік Расійскай акадэміі навук (1839). Нарадзіўся ў сям’і загадчыка медыцынскай часткі Харкаўскай губерні. У 1809—1814 гг. вучыўся ў Харкаўскім універсітэце. Цікаваць да развіцця «айчыннай мовы» выпрацавалася ў П. Кёпена пад уплывам прафесараў Харкаўскага ўніверсітэта Гаўрылы Успенскага і Івана Рыжскага. Пасля заканчэння ўніверсітэта П. Кёпен перасяліўся ў Санкт-Пецярбург, быў адным з заснавальнікаў Таварыства аматараў расійскай славеснасці (1816). Укладўшы ў 1818 г. вынятку з нямецкамоўнай працы Арона Хрысціяна Лерберга «Даследаванні аб старажытнай рускай гісторыі» (*Untersuchungen zur älteren Geschichte Rußlands*), П. Кёпен звярнуў на сябе ўвагу графа Мікалая Румянцава. Уваходзіў у так званы румянцаўскі гурток. У 1819 г. П. Кёпен зрабіў першую вялікую публікацыю «Агляд крыніц для ўкладання гісторыі расійскай славеснасці» («Обозрение источников для составления истории российской словесности»). У 1825—1826 гг. выдаваў часопіс «Библиографические листы».

Паводле сведчання самога П. Кёпена, ён стаў цікавіцца дыялекталогіяй з 1818 г. У 1820 г. у лісце Я. Балхавіцінаву П. Кёпен разважаў аб патрэбе «вызначыць колькасць розных расійскіх гаворак». Здаецца, аднак, пры падрыхтоўцы «Агляду крыніц...» аўтар яшчэ не адчуваў сябе гатовым для абмеркавання гэтай праблематыкі. У аглядзе П. Кёпена былі прадстаўлены і «Спраба расійскай бібліяграфіі...» В. Сопікава, і «Слоўнік гістарычны...» Я. Балхавіцінава 1818 г., і берлінская праграма Ё. Л. Фрыша 1727 г. (ва ўсіх гэтых працах згадвалася *беларуская мова*), аднак у аглядзе не знаходзім ніякіх заўваг на гэты конт.

У 1819 г. П. Кёпен здзейсніў рэвізію паштовых станцый, размешчаных на Беларускай дзяржаўнай трасе. Яго шлях пралягаў праз Нарву, Гдоў, Ізборск, Пскоў, Полацк, Віцебск, Гомель, Чарнігаў, Нежын, Кіеў, Харкаў, Таганрог. Наведваючы Ізборск, вёску ў сучасным Пячорскім раёне Пскоўскай губерні, старажытны горад Русі, зга-

даны ў летапісе як адзін з цэнтраў крывіцкага насельніцтва, П. Кёпен пабачыў там «літоўскія магілы». У Полацку ён наведаў езуіцкую акадэмію і яе бібліятэку. Пад Оршай 29 мая 1819 г. агледзеў і зрысаваў Рагвалодаў камень. Гэты камень быў апісаны ў «Спісе рускіх помнікаў» П. Кёпена, выдадзеным у 1822 г. У Гомелі сустрэўся з графам М. Румянцавым, пайнфармаваў яго пра вынікі свайго азнаямлення са сховішчамі Пскова, Полацка, Віцебска, Магілёва, у прыватнасці паведаміў, што ў магілёўскім магістрацкім архіве знаходзяцца акты пачынаючы з 1577 г. і розныя пергаментныя граматы.

Падчас свайго падарожжа ў 1821 г. П. Кёпен другі раз наведаў Полацк. З другой паездкі засталіся яго ненадрукаваныя запісы «аб рускіх гаворках». Відаць, акурат з нагоды гэтых запісаў у адной з прац па гісторыі статыстыкі паведамяецца, што П. Кёпен перадаў у Акадэмію навук «вялікія сістэматызаваныя матэрыялы, датычныя рускай, беларускай і ўкраінскай моў». У гэтых матэрыялах знаходзяцца сярод іншага засведчаныя ў кастрычніку 1820 г. у лісце П. Кёпену ўгрунтаваныя на гістарычных крытэрыях развагі Я. Балхавіцінава адносна падзелу ўсходнеславянскай моўнай прасторы. Меркаванні Я. Балхавіцінава былі такія: «*Беларуская*, з XIV стагоддзя ўтварылася ў Полацку і Смаленску са змяшэння *славянарускай* мовы з *польскай* і *літоўскай*... *Беларуская* была мовай дваякай, кніжнай і народнай. Кніжная перайшла і ў Кіеў, для кніг жа; але там народная мова і дагэтуль *польска-славянская*. Але *беларуская* (г. зн. пачынаючы ад Смаленска к Мінску і наогул у беларускіх губернях — Віцебскай і Магілёўскай) — народная мова была і ёсць *маскоўска-польская* з *літоўскім* вымаўленнем». Паводле С. Буліча, П. Кёпену вельмі спадабаліся гэтыя меркаванні Я. Балхавіцінава.

У 1820 г. П. Кёпен надрукаваў рэцэнзію на апублікаваны ў Санкт-Пецярбургу нямецкамоўны каталог Фрыдрыха (Фёдара) Адэлунга «Агляд усіх вядомых моў і іх дыялектаў» (Uebersicht aller bekannten Sprachen und ihrer Dialekte). З нагоды таго што Ф. Адэлунг вылучыў у арэале ўсходніх славян толькі дзве, *суздальскую* і *ўкраінскую*, гаворкі (пры гэтым украінская іначай была названа *крывіцкай*), П. Кёпен паразважаў пра неаднастайнасць гаворак на тэрыторыі Расіі. Што да вылучэння Ф. Адэлунгам у агульным дыялектным абшары дзвюх «уласна рускіх гаворак», то П. Кёпен запярэчыў супраць атаясамлення ўкраінскай і крывіцкай гаворкі: «...*крывіцкую*, думаю, трэба аднесці да гаворкі, якая ўжываецца ў Беларусі і якая, здаецца, ёсць нешта сярэдняе паміж *маларасійскай* і *польскай*». З перспектывы развіцця беларусістыкі, у якой для назвы беларускай мовы пэўны час рознымі

аўтарамі выкарыстоўвалася назва *крывіцкая мова*, гэта было важнае ўдакладненне.

У 1821 г. П. Кёпен падрыхтаваў этнаграфічную карту, на якой вылучыў «літоўска-рускі або чарнарускі», а таксама «чырванарускі», іначай «карпата-рускі», арэалы. Такія складаныя тэрміны ён ужыў з-за неадназначнасці выразу *рускі*. Літоўска- або чарнарускі арэал П. Кёпена можна суаднесці з сучасным абшарам беларускай мовы.

Яшчэ два разы П. Кёпен закрануў у друку беларусістычныя праблемы ў 1825 г. у сваіх «Библиографических листах». У «Храналагічным роспісе першадрукаваных славянскіх кніг» («Хронологическая роспись первопечатным славянским книгам») П. Кёпен апісаў выданні Ф. Скарыны і назваў бібліятэкі, у якіх яны захоўваліся, увёў у навуковы ўжытак «Шасцідневец» і «Саборнік». У графе «Мова і шрыфт» («Язык и письменна») роспісу поруч з пазнакай *ц-сл(ав)*. («царкоўнаславянскі») у шэрагу выпадкаў П. Кёпен паставіў і пазнаку *літ(оўска)-руск*.

У рэцэнзіі на «Грунтоўнае апісанне славяна-расійскіх рукапісаў, якія захоўваюцца ў бібліятэцы графа Фёдара Андрэевіча Талстога» К. Калайдовіча і П. Строева П. Кёпен адхіліў тэрмін *беларускі*, які ў рэцэнзаванай кнізе ўжываўся пры характарыстыках мовы некаторых рукапісаў і тыпаў пісьма. Маючы на ўвазе мову перакладаў Ф. Скарыны (якую К. Калайдовіч і П. Строеў назвалі *руськай* або *беларускай*), П. Кёпен сцвердзіў, што выраз *беларускі* пераклад — «няправільны». Замест яго ён выкарыстаў тэрмін *літоўска-рускі*. Тлумачэнне гэтаму П. Кёпен даў такое: «Калайдовіч паказаў некаторыя адрозныя прыкметы і вызначыў геаграфічныя межы *беларускай мовы* ад іншых. Грунтуючыся на яго словах, мы смеем думаць, што калі не ўсе, то прынамсі большая частка кніг, названых рэцэнзаваным каталогам *беларускімі*, не ёсць такія, але павінны быць пісаны *літоўска-рускай* гаворкай, пра якую мы дадзім больш падрабязныя тлумачэнні ў свой час. Тут мы заўважым толькі, што гэтая гаворка, якую маларасіяне называюць *літоўскай* мовай, пад гэтай жа назвай сустракаецца і ў самой бібліятэцы графа Ф. А. Талстога, а менавіта ў «Катехизисе» — *па-літоўску* «Оглашении» Лаўрэнція Зізанія». Прыводзячы ўжыванне Лаўрэнція Зізанія, П. Кёпен спаслаўся на ўказаны ў «Грунтоўным апісанні...» рукапіс канца XVII ст., скапіяваны з выдадзенага ў Маскве ў 1627 г. катэхізіса Л. Зізанія.

Прыведзеная аргументацыя П. Кёпена сапраўды выглядае як папярэдняя. Тое, што кампанент *літоўскі* новай назвы быў узуальным прынамсі для часткі ўсходнеславянскага насельніцтва і пацвярджаўся ў старажытнай крыніцы, несумненна, было вартасцямі новага тэрміна. Але з іншых прычын ён, здаецца, мог падлягаць крытыцы.

Новы тэрмін нібыта быў складзены з двух іншых, вельмі нераўназначных лінгвонімаў: *літоўская мова* і *руская мова*. У той час як найменне *руская мова* з’яўлялася традыцыйнай назвай беларускай мовы, яе назва *літоўская мова* была менш пашыранай. Калі назва *руская мова* ўжо фактычна прыпісвалася толькі (адной або некалькім) славянскім мовам, то за межамі Расіі назва *літоўская мова* выкарыстоўвалася ў першую чаргу для наймення адной з балтыйскіх моў. Калі найменне *руская мова* было эндалінгвонімам (назва мовы, якая нарадзілася ў рамках геаграфічных меж яе ўжывання), то назва *літоўская мова* была экзалінгвонімам (назва мовы, якая прыйшла з па-за меж яе ўжывання). У выпадку з назвай катэхізіса Л. Зізія, якая змяшчала слова *літоўскі*, варта мець на ўвазе, што азначэнне «па-літоўску» ў назве яго кнігі належала, верагодна, не самому аўтару, а маскоўскім выдаўцам яго твора.

Калі б новы тэрмін папраўдзе абазначаў ‘літоўская мова + руская мова’, то ён быў бы невыразным паводле свайго значэння. Нічога такога пра тэрмін *літоўска-руская мова* сказаць нельга. Пэўны час ён выступаў як «нармальны» адпаведнік сучаснага паняцця (*стара*)*беларуская мова*. Услед за П. Кёпенам назвай *літоўска-рускі* карысталіся Міхаіл Качаноўскі, Міхаіл Максімовіч, Павел Ёзаф Шафарык, Іван Грыгаровіч, Іван Лабойка, Адам Міцкевіч, архіепіскап Філарэт, Іван Сахараў, Іван Каратаеў і інш. Значыць, у кампанент *літоўскі* тэрміна *літоўска-руская мова* П. Кёпенам не ўкладалася лінгвістычнае значэнне.

Пры адхіленні тэрміна *беларускі* і стварэнні тэрміна *літоўска-руская мова* пры дапамозе часткі *літоўскі*, напэўна, мелі вагу геаграфічныя меркаванні. У пачатку XIX ст. назва *Беларусь* мела больш вузкае значэнне, чым цяпер, яна была яшчэ пераважна «абласной», не ўключала, напрыклад, тэрыторыі Чорнай Русі (Наваградчына і Міншчына) і «літоўскай» Гродзеншчыны або Віленшчыны. П. Кёпен аддаў належнае той акалічнасці, што арэалам пашырэння *беларускай мовы* К. Калайдовіч вызначыў толькі дзве беларускія губерні, Магілёўскую і Віцебскую, таму назва *беларуская мова* для абзначэння мовы, якая ўжывалася на вялікіх тэрыторыях, была для П. Кёпена непрымальнай. Ён шукаў для беларускай мовы іншага, больш шырокага наймення.

З гэтай нагоды варта адзначыць, што ў К. Калайдовіча былі дзве характарыстыкі арэала выкарыстання беларускай мовы: 1813 і 1822 гг. Першапачаткова К. Калайдовіч арэалам выкарыстання беларускай мовы называў Смаленскую, Беларускаю і «некаторыя польскія губерні» — г. зн. не толькі Смаленшчыну, Віцебшчыну і Магілёў-

шчыну (гл. раздзел 4). Такім чынам, празмерна цесная прывязка П. Кёпена да пазнейшай, больш вузкай, абнародаванай геаграфічнай характарыстыкі К. Калайдовічам арэала ўжывання беларускай мовы паўплывала на адмаўленне П. Кёпенам тэрміна *беларускі*.

П. Кёпен быў не адзіны, хто ў пачатку XIX ст. звяртаў увагу на геаграфічную абмежаванасць тэрміна *беларускі*. Апелуючы да ўжыванняў тэрміна *беларуская мова* В. Сопікавым і С. Б. Ліндэ, у сваёй працы 1821 г. «Мова старажытных прусаў» (*Die Sprache der alten Preussen*) Ёган Севярын Фатэр таксама ўказваў, што гэты тэрмін датычыцца толькі мовы Смаленшчыны і Полаччыны. Як паказана вышэй, падобнага роду меркаванні мелі значэнне і для М. Качаноўскага.

Кампанент *літоўскі* тэрміна *літоўска-руская мова*, як і сам тэрмін увогуле, змяшчаў у сабе таксама і выразныя гістарычныя канатацыі. Што датычыць адкрыцця ў пачатку XIX ст. «забытых» моў, то яно ў значнай ступені пачыналася як іх гістарычнае вывучэнне. Найўнасць гістарычнага ракурсу ў філалагічных інтарэсах П. Кёпена відавочная. Як было сказана вышэй, П. Кёпен быў знаёмы з выказваннямі наконт члянэння ўсходнеславянскай моўнай прасторы і характарыстыкі канкрэтных ідыём Я. Балхавіцінава. Старажытным месцам лакалізацыі «сфарміраванай у XIV ст. у Полацку і ў Смаленску» беларускай мовы Я. Балхавіцінаў лічыў *Літву*, і дадзенае меркаванне магло ўплываць на П. Кёпена.

Нарэшце, у кампаненце *літоўскі* тэрміна *літоўска-рускі* магло мясціцца таксама адміністратыўна-дзяржаўнае значэнне. Тэрмін *літоўска-руская мова* быў у нейкай меры сінанімічны выкарыстоўванаму ў 1820–40-я гг. іншымі аўтарамі такому ж складанаму выразу *польска-руская мова*, якому яны прыпісвалі значэнне ‘(тая) руская мова, якая ўжываецца (-лася) у (шырока разуметай) Польшчы’. Тэрмін *літоўска-руская мова* быў таксама суадносны з сумежным тэрмінам *карпата-руская мова*. Згадваючы дзве напісанія, паводле К. Калайдовіча — П. Строева, *беларускім паўуставам* хронікі XVII ст. і ўлічваючы, відаць, тое, што адна з іх, падобна, мела ўкраінскае паходжанне, П. Кёпен заўважыў, што папраўдзе гэтыя хронікі неаднолькавыя: адна напісана *русьскай (карпата-рускай) мовай*, а другая — *літоўска-рускай мовай*. Кампанент *літоўскі* тут, магчыма, у нейкай ступені звязаны з адміністратыўна-дзяржаўным паняццем, з Вялікім Княствам Літоўскім. Як відаць, насуперак, здавалася б, катэгарычнаму адмаўленню П. Кёпенам тэрміна *беларускі* тэрмін *літоўска-рускі* процістаяў выразу *беларускі* пераважна толькі ў тэрміналагічным плане: змястоўна тэрмін *літоўска-рускі* ўключаў у сябе тэрмін *беларускі*.

Да названых пераваг новага тэрміна можна дадаць і тое, што дзякуючы адзеленай злучком другой частцы гэтага выразу ў параўнанні з тэрмінам *беларуская мова* ў дадзеным выпадку больш акцэнтавана захоўвалася суаднясенне з традыцыйным тэрмінам *руская мова*. Вартасцю яго было і тое, што ён добра суадносіўся з этнонімам *літоўскія рускія*.

Абагульняючы вышэйсказанае, можна адзначыць, што ў паняцце *літоўска-руская мова* П. Кёпен, верагодна, укладаў змест 'тая руская мова, якая ўжываецца (-лася) ў Літве', а зусім не 'сумесь літоўскай і рускай моў' у іх сучасным разуменні¹. Для сучаснікаў прапанаваны П. Кёпенам тэрмін быў «гаворачым», ён даволі ўдала вылучаў беларускую мову сярод іншых «рускіх» моў. Яго выкарыстоўвалі не толькі сучаснікі П. Кёпена. Згодна з Н. Непарожняй, канцылярскую мову ВКЛ у яе стане ад 1360 да 1480 г. у сваёй працы 1935 г. нарвежскі славіст Х. Станг называў «*літоўска-рускай* літаратурнай мовай». У першай палове XIX ст. складаныя «двайныя» тэрміны яшчэ былі ў шырокім ужытку. Насуперак нашаму іх сучаснаму негатыўнаму ўспрыняццю гэтыя двайныя тэрміны адлюстроўвалі складаны (і пазітыўны) пошук рэпертуару збалансаваных назваў моў, прыдатнага для ўзнікаючага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

Наступны раз П. Кёпен коратка вярнуўся да беларускай праблематыкі, пішучы ў сваёй працы «Аб паходжанні, мове і літаратуры літоўскіх народаў» («О происхождении, языке и литературе литовских народов») 1827 г. аб крывічах. Разглядаючы артыкул Карла Фрыдрыха Ватсана, які залічыў крывічоў – продкаў «літвіна-русаў і беларусаў» – да «літоўскіх народаў», П. Кёпен запырэчыў гэтаму. Паводле аўтара працы «Аб паходжанні...», ужо Нестар адрозніваў племя літоўцаў ад славянскіх крывічоў. У часы Нестара, сцвердзіў П. Кёпен, крывічы жылі «паміж вярхоўямі Волгі, Дзвіны і Дняпра, у Валконскіх лясах, у Смаленскай губерні». Спаслаўшыся на прускую хроніку Пятра з Дусбурга 1324 г., П. Кёпен напісаў, што крывічы жылі на Гродзеншчыне, дзе ў 1314 г. быў разбураны іх горад Навагрудак: «Гэта былі славяне або, як мы цяпер гаворым, *рускія*, і менавіта продкі *літоўска-рускіх*, тых самых, для якіх Скарына ў пачатку XVI стагоддзя

---

¹ Сёння выраз пачатку XIX ст. *літоўска-руская мова* неабгрунтавана інтэрпрэтуецца толькі з апорай на сучаснае разуменне тэрмінаў *літоўская мова* і *руская мова*. У адной з сучасных газетных публікацый сцвярджаецца, што ў старажытныя часы беларускую мову называлі «літоўска-рускай, што адлюстроўвала яе сутнасць» (*Корбут В.* Как всем угодить и никому не навредить // Совет. Белоруссия. 2003. 16 мая).

стаў выдаваць духоўныя кнігі і перакладзенае на іх мову Свяшчэннае Пісанне. Іх і цяпер яшчэ маларасіяне імянуюць *літоўцамі*, назва, якая давалася ім часам як у рукапісах, так і ў друкаваных кнігах».

Дадзеныя развагі, верагодна, уяўляюць сабой выкананае абяцанне 1825 г. больш падрабязна напісаць пра *літоўска-рускую мову*. У гэтай працы П. Кёпен другі раз суаднёс беларусаў (*літоўска-рускіх*) з крывічамі. Што да важнасці пры найменаванні беларускай мовы кампанента *літоўскі*, то П. Кёпен зрабіў спасылку на тры працы: на прыведзенае вышэй сваё меркаванне 1825 г., а таксама на дзве канкрэтныя пазіцыі з каталогаў В. Сопікава і К. Калайдовіча – П. Строева. За ўсімі гэтымі спасылкамі стаяла фактычна толькі адна крыніца: трактоўка «па-літоўску» выразу *катэхізіс* у маскоўскай працы Л. Зізання.

Зыходзячы з таго што пра перададзеныя П. Кёпенам у Акадэмію навук запісы ў адной працы канца 1970-х гг. сцвярджаецца, што ў іх ёсць матэрыялы пра беларускія, «у тым ліку літоўска-рускія», гаворкі, можна меркаваць, што ў момант перадачы запісаў П. Кёпен працягваў называць беларускую мову *літоўска-рускай*, прынамсі, што ў гэтых запісах была выдзелена асобная адпаведная рубрыка. Пазнейшая гісторыя паказала, што тэрмін *літоўска-руская мова* не быў эфемерным, пацвердзіла значную яго жывучасць, што сведчыць пра яго прыдатнасць для свайго часу.

Застаецца адкрытым пытанне, ці самастойна П. Кёпен прыйшоў да высновы аб патрэбе выкарыстоўваць тэрмін *літоўска-руская мова*. Магчыма, на яго нехта паўплываў? Здаецца, сярод суайчыннікаў П. Кёпена, якія пісалі на расійскай мове, аўтараў, якія выкарыстоўвалі б выраз *літоўска-руская мова* ці нейкі падобны да П. Кёпена, не было. Зрэшты, у 1823 г. Ігнат Даніловіч у назве адной са сваіх польскамоўных прац карыстаўся тэрмінам «руска-літоўская гісторыя» і пазней, у 1826 г., рэцэнзуючы каталог К. Калайдовіча і П. Строева, ужываў выраз «руска-літоўскі почырк». Але ці П. Кёпен паўплываў на пазіцыю І. Даніловіча, адназначна сказаць цяжка з увагі на тое, што І. Даніловіч карыстаўся выразам *руска-літоўскі* раней, чым П. Кёпен апублікаваў свае меркаванні пра тэрмін *літоўска-рускі*. З пункту гледжання наяўнасці нейкіх прэцэдэнтаў звяртае ўвагу таксама выкарыстанне Ё. С. Фатэрам у адной з прац выразу «руская мова літоўцаў Вялікага Княства», а таксама развагі Адэлунга-старэйшага пра мову крывічоў, якія пазней сталі называцца *літоўскімі рускімі*. Увогуле сумяшчэнне ў пачатку XIX ст. у розных кантэкстах у працах розных аўтараў, у тым ліку ў загаловах, выказаў *літоўскі* і *рускі* было даволі звычайнай практыкай. У гэтым сэнсе канструяванне тэрміна *літоўска-рускі* П. Кёпенам не павінна выклікаць здзіўлення.

Як паказвае практыка, на сучаснае ўспрыняцце тых або іншых герояў гісторыі беларускага мовазнаўства моцна ўплываюць ацэнкі заснавальніка беларускай філалогіі Я. Карскага. На жаль, апісваючы чыны пачатку XIX ст., Я. Карскі часам не звяртаўся да крыніц, а абпіраўся на іх пазнейшыя інтэрпрэтацыі. У 1903 г. ён прывёў меркаванне пра П. Кёпена, дадзенае П. Уладзіміравым (П. Кёпен, паводле П. Уладзімірава, «паўстаў супраць назвы мовы кнігі і рукапісаў XVI–XVII стагоддзяў *беларускай*»). Сваю ацэнку тэрміна *літоўска-руская мова* Я. Карскі даў у сувязі з пазнейшым (1840–70-я гг.) яго выкарыстаннем іншымі аўтарамі: «Назва *літоўска-руская мова*, яшчэ больш *літоўская мова*, вядома, не можа лічыцца зручнай для старой заходняруускай гаворкі, бо з паняццем *літоўскай мовы* ў нас асацыіруецца зусім іншае ўяўленне: можна б падумаць, што беларуская гаворка прыняла ў сябе элементы літоўскай мовы, чаго з ёй насамрэч не адбылося».

Такое меркаванне Я. Карскага не можа прымацца без агавораў: як бачым, тэрмін *літоўска-руская мова* паспяхова ўжываўся на працягу даволі доўгага часу.

Іван Лабойка (1786, г. Золачаў Харкаўскай губерні – 1861, Адэса). Гісторык, філалаг, педагог. З 1804 па 1810 г. вучыўся ў Харкаўскім універсітэце. Выкладаў у Харкаўскай і Ноўгарад-Северскай гімназіях, рэдагаваў часопіс «Харьковский еженедельник». У другой палове 1815 г. займаў пасаду чыноўніка па асаблівых даручэннях у Варшаве, дзе сярод іншага пад кіраўніцтвам С. Б. Ліндэ вывучаў славянскія мовы. З 1816 г. жыў у Пецярбургу, член Таварыства аматараў расійскай славеснасці, з 1818 г. – рэдактар часопіса Таварыства. У Пецярбургу кантактаваў з П. Кёпенам¹, З. Даленгам-Хадакоўскім, В. Сопікавым, В. Каразіным, завёў прыяцельскія адносіны з дацкім лінгвістам Р. Раскам, вывучыў дацкую мову. Першыя публікацыі І. Лабойкі датаваны 1818–1819 гг. У 1821 г. апублікаваў працу «Погляд на старажытную літаратуру скандынаўскай поўначы» («Взгляд на древнюю словесность скандинавского севера»). Са студзеня 1822 г. – прафесар расійскай мовы і літаратуры Віленскага ўніверсітэта. Аўтар двухмоўнага «Нарыса граматыкі расійскай мовы» (Розчаткі gramatyki języka rosyjskiego / «Начертание грамматики российского языка») (Вільня, 1827). І. Лабойка пакінуў па сабе мала апублікаваных прац, у тым ліку ён не напісаў запланаванай ім гісторыі расійскай мовы.

---

¹ П. Кёпен і І. Лабойка былі знаёмы яшчэ ў Харкаве, ва ўспамінах І. Лабойка называў П. Кёпена сваім універсітэцкім прыяцелем.

З-за нешматлікасі публікацый яго ўклад у навуку часам можа ацэньвацца як вельмі сціплы. Папраўдзе яго лінгвістычная кваліфікацыя выглядае вышэйшай за кваліфікацыю многіх іншых яго сучаснікаў. Навуковыя погляды І. Лабойкі ў значнай ступені ўтрымліваюцца ў яго часткова апублікаванай перапісцы, якую ў 1820–30-я гг. ён вёў з М. Румянцавым, Я. Балхавіцінавым, П. Кёпенам, П. Строевым, І. Даніловічам, З. Даленгам-Хадакоўскім, М. Качаноўскім, С. Б. Ліндэ, І. Лялевелем, Р. Раскам, А. Вастокавым, К. Калайдовічам.

Узнікненне беларусістычных інтарэсаў І. Лабойкі было непасрэдна звязана з яго пераездам у Вільню і атрыманым у сувязі з гэтым даручэннем ад графа М. Румянцава купляць у месцы новага знаходжання старыя кнігі і рукапісы, а таксама новыя выданні па гісторыі Польшчы і Літвы. У самым пачатку віленскай кар’еры І. Лабойкі да яго звярнуўся з просьбай З. Даленга-Хадакоўскі, які хацеў ведаць, як далёка па дарозе з Друі ў Вільню заходзіць «руская» (беларуская) мова. 30 мая 1822 г. І. Лабойка быў уключаны ў камітэт для зверкі зробленага ў 1811 г. расійскага перакладу Літоўскага статута са старым арыгіналам. Калі мець на ўвазе, што ў сваёй перапісцы з І. Лабойкам М. Румянцаў часта ставіў пытанні, адказваць на якія, па словах І. Лабойкі, «азначала тое ж, што напісаць дысертацыю», што дарога ад Друі да Вільні праходзіла прыблізна па этнаграфічнай мяжы паміж Беларуссю, Латвіяй і Літвой, што пытанне ўстанаўлення арыгінальнай версіі Статута яшчэ стаяла на парадку дня, што існавала значная колькасць польскамоўных перакладаў, прытым расійскі пераклад 1811 г. быў зроблены з няўдалага польскага перакладу 1786 г., то трэба прызнаць, што ўсе гэтыя задачы былі вельмі спецыяльнымі.

І. Лабойка выдатным чынам прычыніўся да кампаніі па зборы матэрыялаў для З. Даленгі-Хадакоўскага, у гэтай справе ён зрабіў найбольшы ўклад. І. Лабойка надрукаваў у часопісе «Віленскі дзённік» урывак з ліста яму З. Даленгі-Хадакоўскага ад 29 студзеня 1922 г., у якім той пісаў пра сваё падарожжа і прасіў указаць межы пашырэння «рускай» мовы ў Літве. І. Лабойка паабяцаў сваю дапамогу, спадзеючыся выкарыстаць паслугі студэнтаў, якія летам мелі паехаць дадому, а таксама збіраўся надрукаваць заклік пра збор матэрыялаў. Надрукаваны ў часопісе «Літоўскі кур’ер» 30 чэрвеня 1822 г. у інтарэсах З. Даленгі-Хадакоўскага тэкст закліку да духавенства і шляхты, а таксама вучоных з ліку «знатных літоўцаў» даслаць адпаведныя звесткі быў падрыхтаваны, відавочна, І. Лабойкам. І. Лабойка звярнуўся па дапамогу да літоўскага ваеннага губернатара, і такая дапамога была аказана.

І. Лабойка распрацаваў апытальнікі, у якіх, напрыклад, ксяндзам прапаноўвалася пазначыць назвы парафій, назвы вёсак, колькасць жыхароў у кожнай вёсцы, колькасць дамоў у кожнай вёсцы, у якіх «проты народ гаворыць на асаблівым дыялекце», веравызнанне, назвы рэк і азёр, пры якіх стаяць вёскі, наяўнасць у паселішчах старажытных помнікаў, кніг і г. д. Дзякуючы старанням І. Лабойкі першапачаткова канкрэтнае і вузкае пытанне З. Даленгі-Хадакоўскага пра межы пашырэння «рускай» мовы ў Літве пераўтварылася ў шырокае прадпрыемства па зборы этнаграфічных, статыстычных, тапанімічных і іншых звестак аб Літве, а таксама часткова аб Беларусі і Латвіі.

Да студзеня 1822 г. былі атрыманы адказы з 10 дэканій. І. Лабойка паведаміў З. Даленгу-Хадакоўскаму, што вырашыў быць у пытаннях «больш шырокім, чым больш вузкім», таму пашырыў кола пытанняў. З парафій было сабрана 238 адказаў, і ўсе яны былі высланы З. Даленгу-Хадакоўскаму. На жаль, гэтыя адказы не захаваліся, прынамсі, яны не знойдзены сучаснымі даследчыкамі.

Яшчэ ў пецябургскі перыяд І. Лабойка планаваў заняцца вывучэннем на матэрыяле летапісаў і рукапісаў «назваў асоб, рэк, гор, урочышчаў і інш., падзяліўшы іх на словы славянскага і неславянскага паходжання». У Вільні ён рыхтаваўся да напісання працы «аб літоўскім народзе, яго мове, гісторыі». Раасланая для З. Даленгі-Хадакоўскага анкета павінна была паслужыць і яго мэтам. Сярод папер І. Лабойкі нібыта існаваў вялікі рукапіс «аб Літве», аднак ён, на жаль, не знойдзены.

Меркаванні І. Лабойкі наконт беларускай мовы адлюстраваны ў яго летапісы з З. Даленгам-Хадакоўскім. 5 лістапада 1822 г. І. Лабойка паведаміў З. Даленгу-Хадакоўскаму, што выказаная апошнім гіпотэза аб літоўска(латышка)-беларускай этнаграфічнай мяжы (паводле ініцыятара даследавання, яна павінна была ісці «ад Друі праз азёры Дрысвяты, Дзісну, раку Жэймяну да яе ўпадзення ў Вілію, далей па Віліі да Коўна») пацвердзілася: «...з гэтым усе згаджаюцца, і я не сустрэў ніякага прэрэчання». З ліста таксама вынікае, што І. Лабойка пераняў і пашырыў інтарэсы З. Даленгі-Хадакоўскага: у гэты час віленскага прафесара вельмі цікавіла этнічна-моўнае размеркаванне насельніцтва, якое пражывала на правым беразе Дзвіны: у Курляндзі, Лівоніі, Гродзенскай губерні і Беластоцкай вобласці.

З апублікаваных у выбраным З. Даленгі-Хадакоўскага шасці лістоў І. Лабойкі З. Даленгу-Хадакоўскаму найбольш разгорнутыя меркаванні пра беларускую мову знаходзім у апошнім лісце ад 22 кастрычніка 1823 г. Часам гэта была інфармацыя аб уражаннях

ад выкладзеных З. Даленгам-Хадакоўскім думак. Так, І. Лабойка здзівіўся з нагоды меркавання свайго карэспандэнта аб тым, што беларуская мова сягае ў Валынскую губерню. Думкі аб тым, што «крывіцкая мова» (з якой, паводле З. Даленгі-Хадакоўскага, утварылася беларуская) сягае ў Калужскую, Маскоўскую і Яраслаўскую губерні, што мова жыхароў Пскоўскай, Наўгародскай і Цвярской губерняў — беларуская, І. Лабойка назваў «важнымі», аднак запытаўся, чаму да крывіцкай не залічана мова жыхароў Архангельскай губерні, якая, паводле яго звестак, была цесна звязана з мовай наўгародцаў. У сувязі з меркаваннямі З. Даленгі-Хадакоўскага аб тым, што існуе некалькі беларускіх моў («наречій»), І. Лабойка напісаў: «Пад імем *беларускай* мы разумеем рускую, змешаную з польскай. Гэтая прымесь у Беларусі сцверджана на грунце велікарускай мовы; але гэтая ж прымесь у губернях Віленскай, Гродзенскай і Беластоцкай вобласці заснавана на грунце маларасійскай. Гэты дыялект не мае пастаяннай назвы, але ён заўважаны ўжо даўно».

У якасці пацвярджэння таго, што беларуская мова зафіксавана даўно, са спасылкай на В. Сопікава І. Лабойка прывёў разглядае вышэй тлумачэнне слова *катэхізіс* у назве твора Л. Зізанія. Цікава, што ў назве працы Л. Зізанія няма тэрміна *беларускі*, тым не менш І. Лабойка без праблем на гэту назву спасылаецца. З працытаванага выказвання аб тым, што *беларуская* мова — гэта руская мова, змешаная з польскай, пры гэтым яна сцверджана на грунце велікарускай або маларускай моў, відаць, што аўтары пачатку XIX ст. пытанні глотэгенезу (паходжання моў) вырашалі часам вельмі спрощана. Аднак і такія памылковыя трактоўкі ў той час былі карысныя. Тут жа ў гэтым лісце І. Лабойка прызнаў, што пра «дыялект маскоўскі, наўгародскі, беларускі і маларасійскі» ён ведае яшчэ вельмі мала.

І. Лабойка паведаміў свайму карэспандэнту, што ён спрабаваў правяраць спецыфіку слоў са Статута Вялікага Княства Літоўскага на прадмет іх наяўнасці ў наўгародскім дыялекце і пераканаўся, што супадзенні ёсць. І. Лабойка сцвердзіў, што ва ўсіх далучаных ад Польшчы землях караннымі жыхарамі былі «рускія», якія знаходзіліся да палякаў у такіх жа адносінах, як латышы, корсь, лівы і эсты да немцаў або фіны да шведаў.

Развагі І. Лабойкі наконт жывой беларускай мовы — у сувязі з мовай Статута ВКЛ — знаходзім таксама ў яго сакавіцкім (1824 г.) лісце М. Румянцаву. У гэтым лісце ён пісаў, што беларуская мова яшчэ не знікла, паведамляў, што на ёй да гэтай пары гавораць казанні ў вясковых цэрквах: «Магілёў лічыцца цэнтрам Беларусі, дзе падград-

няя мяшчане па той бок Дняпра і цяпер яшчэ вельмі добра гавораць на гэтай мове».

Як было сказана вышэй, у маі 1822 г. І. Лабойка ўвайшоў у створаны ў Вільні камітэт для зверкі расійскага перакладу Літоўскага статута са старым арыгіналам. У гэты час Статут захоўваў сваю сілу на тэрыторыі Беларусі, Літвы і часткова Украіны, ва ўжытку былі польскі і расійскі пераклады 1786 і 1811 гг. адпаведна. Як успамінаў пазней І. Лабойка, удзельнікі судовых працэсаў нібыта апелывалі да «арыгінальнага рускага тэксту Літоўскага статута, даказвалі недакладнасць або няправільнасць перакладаў і рабілі пярэчэнні супраць пастановаў Сената», што і змусіла Сенат даручыць камісіі ўкладання законаў заняцця праверкай перакладаў. Верагодна, аднак, папраўдзе супярэчнасці ўзніклі без сувязі з маладаступным арыгінальным тэкстам. Навуковы аспект дзейнасці камітэта падтрымліваўся ў тым ліку наяўнасцю працы С. Б. Ліндэ 1816 г. «Аб Літоўскім статуце, рускай мовай і друкам выдадзеным, паведамленне», у якой пытанням тэксталагіі розных рэдакцый была ўдзелена вялікая ўвага. Зрэшты, камітэт не абмяжоўваўся простаю зверкай, яму сярод іншага было даручана знайсці «ў арыгінале самыя старажытныя спісы і друкаваныя экзэмпляры», а таксама «паправіць новыя пераклады (расійскі і польскі), прынятыя Сенатам». Згодна з адной газетнай публікацыяй 1822 г., у гэты час арганізаваць выданне Статута на трох мовах («рускай», польскай і «сучаснай расійскай») мела пецяярбургская камісія, якая займалася зборам краёвых законаў. Сцвярджалася, што ў неабходнасці такога выдання камісію пераканала манаграфія С. Б. Ліндэ. Вядома, што І. Лабойка пераклаў на расійскую мову, прынамсі, першы раздзел Статута. У размове з А. Шышковым І. Лабойка абяцаў, што вынікам працы камітэта стане ў тым ліку «слоўнік цёмных і сумніўных слоў, які мог бы аказаць вельмі важную паслугу пры тлумачэнні старых дакументаў і нават рускіх нашых летапісаў, напісаных у самой Расіі». Работа ў камітэце спрыяла пашырэнню крыніцазнаўчай актыўнасці І. Лабойкі, яго адукацыі ў галіне старабеларускай пісьмовай мовы, а таксама дазволіла прыйсці да пэўных канкрэтных высноў адносна кваліфікацыі мовы Статута.

У снежаньскім лісце 1822 г. у рамках адказу на пытанне З. Даленгі-Хадакоўскага аб тым, які дакумент самы старажытны ў Радзівілаўскім архіве, І. Лабойка паведаміў, што ён наведаў гэты архіў, які займаў чатыры пакоі, і «амаль трэцяя частка яго актаў пісаны *па-руску*». Далей ён пісаў, што ў Вільні ёсць «добрыя літоўскія кнігі», прытым «мова іх тая ж, што і Літоўскага статута».

10 красавіка 1823 г. І. Лабойка паведаміў М. Румянцаву, што канкрэтная праца са Статутам яшчэ больш пераканала яго ў тым, што «польская і беларуская мовы гэтага Статута нічым не адрозніваюцца, акрамя граматычных формаў і літар». Напэўна, тут знайшла пацвярджэнне аналагічная думка С. Б. Ліндэ, выказаная ў 1816 г. Відавочна, гэтыя меркаванні І. Лабойкі былі вядомы І. Лялевелю, які ў 1826 г. са спасылкай на І. Лабойку разважаў наконт лексічнай блізкасці «літоўска-рускага» дыялекту і, шырэй, «рускіх» дыялектаў (на адрозненне ад расійскай мовы) да польскай мовы.

У 1824 г. перапіска паміж І. Лабойкам і М. Румянцавым, а таксама І. Грыгаровічам у значнай ступені датычылася падрыхтоўкі выдання «Беларускага архіва старажытных грамат», здзейсненага І. Грыгаровічам. Вядома, што для гэтай працы 28 сакавіка 1824 г. І. Лабойка паслаў І. Грыгаровічу копіі 17 грамат, якія захоўваліся ў Вільні, заўважаўшы пры гэтым, што «падобных грамат у Літве... вялікае мноства». З нагоды навіны аб бліжнім выданні «Беларускага архіва...» І. Лабойка ў лісце М. Румянцаву ад 30 сакавіка 1824 г. так пракаментываў наяўнасць дакументаў, падобных да змешчаных у дадзеным зборніку: «Гэтымі помнікамі напоўнены яшчэ і цяпер большая частка грамадскіх і прыватных архіваў ва ўсіх губернях, ад Польшчы далучаных да Расіі. Не можа быць, каб гісторыя і філалогія не здабылі з гэтай, дагэтуль недатычнай, але багатай, крыніцы адчувальнай карысці. З першага погляду можна бачыць, што гісторыя расійскай мовы, пра якую мы толькі яшчэ пачынаем думаць, знойдзе ў гэтай крыніцы вельмі важную падпору».

У сувязі з выданнем у 1820 г. П. Строевым «Сафійскага летапісу, або Рускага летапісу з 862 па 1534 год» («Софийский временник, или Русская летопись с 862 по 1534 год») І. Лабойка выказаў меркаванне, што гэтаму выданню дарэчы прыдаўся б слоўнік. На думку І. Лабойкі, самую вялікую частку слоў у ім можна было б растлумачыць зыходзячы з польскай або беларускай моў. У сувязі з гэтым І. Лабойка ў 1824 г. выказаў моцнае жаданне, каб пры рыхтаваным выданні І. Грыгаровіча быў змешчаны слоўнік з тлумачэннем незразумелых для расіян слоў. Думка пра перакладны слоўнік была даволі рэдкай для таго часу, прапанова І. Лабойкі была выказана настолькі гарача, што ёй было наканавана ўвайсці ў гісторыю лінгвістыкі ў выглядзе абмяркоўванага ў рамках гуртка М. Румянцава «праекта складання беларускага гласарыя». Перавагай пры падрыхтоўцы такога слоўніка было б, паводле ліста І. Лабойкі М. Румянцаву, знаходжанне ў Беларусі І. Грыгаровіча: «Пры гэтых, настолькі жывых і дакладных, дапаможніках (маецца на ўвазе І. Грыгаровіч. — С. З.) тлумачэн-

не слоў можна зрабіць з поўнай дакладнасцю. Тады гэты слоўнік можа аказаць важную паслугу не толькі пры чытанні Беларускіх грамат, але і пры чытанні Дзяржаўных грамат, выдадзеных Вашэцем у Маскве; не толькі пры чытанні беларускіх кніг і іншых помнікаў гэтай літаратуры, але і пры чытанні рускіх летапісаў».

У доказ свайго меркавання І. Лабойка прывёў тую акалічнасць, што падчас абмеркавання беларускіх слоў у Санкт-Пецярбургу на пасяджэнні Таварыства саборнікаў асветы насуперак яго жаданню засведчыць асаблівую блізкасць беларускай і польскай моў гэтага не атрымалася. Народжаны на Наўгародчыне К. Рылееў сцвердзіў, што ўсе названыя І. Лабойкам польскімі словы дагэтуль захаваліся і ў наўгародскай гаворцы. Гэта, на думку І. Лабойкі, стварала самастойную даследчую праблему, бо можна было сумнявацца, ці правільнай была яго ранейшая думка наконт таго, што многія незразумелыя з рускіх летапісаў і актаў словы трэба кваліфікаваць як беларускія або польскія. Складанасць сітуацыі давала і тая акалічнасць, што, згодна з З. Даленгам-Хадакоўскім, аднародны з беларускім крывіцкі дыялект ахопліваў Пскоўскую, Наўгародскую і Цвярскую губерні.

Паводле С. Буліча, гэты ліст І. Лабойкі «прабудзіў цікавасць» графа М. Румянцава да беларускай мовы. М. Румянцаў пераслаў меркаванні І. Лабойкі І. Грыгаровічу і назваў іх вельмі цікавымі. У красавіку і ў маі 1824 г. М. Румянцаў двойчы пісаў І. Грыгаровічу з гэтай нагоды, рэкамендуючы да выдання грамат далучыць слоўнік беларускіх слоў і выказваючы задавальненне, што І. Грыгаровіч згадзіўся гэтым займацца. З той прычыны, відаць, што ўкладанне гласарыя запатрабавала б нямала часу, а «Беларускі архіў...» ужо фактычна быў падрыхтаваны да друку, слоўнік да гэтай працы прыкладзены не быў.

На жаль, мала вядома пра кантакты паміж П. Кёпенам і І. Лабойкам гэтага часу. Вядома, аднак, што ў канцы студзеня 1822 г. П. Кёпен паслаў І. Лабойку ліст, які апошні тут жа апублікаваў, прыклаўшы ад сябе даведкі пра аўтара ліста, а таксама пра рунічнае пісьмо, К. Калайдовіча і І. Фёдарова, пра якіх ішла гаворка ў лісце. Вядома таксама, што ў канцы 1822 г. І. Лабойка з І. Лявелем у Вільні прачыталі нейкі артыкул П. Кёпена і што ў 1823 г. апошні праз І. Лабойку даслаў у Віленскі ўніверсітэт свае працы. У снежні 1824 – студзені 1825 г. І. Лабойка паслаў П. Кёпену два лісты ў справе дапамогі звольненаму з Віленскага ўніверсітэта М. Баброўскаму. Інфармацыя аб такіх кантактах магла б быць карыснай таму, што ў матэрыялах «пра рускія гаворкі» П. Кёпена захоўваецца аркуш з 30 беларускімі словамі, напісаны, як сцвярджае С. Буліч, І. Лабойкам па ўказанні П. Кёпена.

Паглыбленне ў беларускую старыну, супрацоўніцтва з віленскімі калегамі, а таксама М. Румянцавым і І. Грыгаровічам у выніку пры-
вялі І. Лабойку да пэўных фундаментальных высноў. У сваім лісце
І. Грыгаровічу ад 3 лістапада 1824 г. І. Лабойка прыпомніў, як ён быў
здзіўлены ў 1822 г., убачыўшы, што ў віленскіх архівах знаходзіцца
многа пісьмовых помнікаў на беларускай мове, што акрамя таго існуе
і значная колькасць друкаваных беларускамоўных кніг. У сувязі з гэ-
тым І. Лабойка напісаў І. Грыгаровічу з Вільні ў Гомель, што ён «займеў
жаданне, каб усё гэта было выдзелена пад імем *беларускай літаратуры*,
будучы цяпер перакананым, што яе сфера вельмі вялікая (“чрезмер-
на и обширна”) і што толькі тады прывядзе яна да важных высноў
і адкрыццяў, калі будзе разглядацца ў сваіх уласных межах і дзяку-
ючы гэтаму выявіцца ўзаемная сувязь паміж часткамі». І. Лабойка
выказаў вялікае задавальненне тым, што яшчэ пры яго жыцці «бела-
руская літаратура з такой годнасцю выступае на свет з цемры забыцця».

Захаваўся датаваны 1833 г. рукапіс І. Лабойкі «Курс гісторыі расій-
скай літаратуры» («Курс истории российской литературы»). У ім аўтар
сцвярджаў, што беларуская гаворка называецца таксама *літоўска-
рускай*, яна «яшчэ захоўваецца ў Магілёўскай, Мінскай і ў Віленскай
губерні; у апошняй набліжаецца яна да чарнарускай або маларускай,
а ў Смаленскай, Пскоўскай і частцы Цвярской — да велікарускай».
Згодна з рукапісам, беларуская мова з XIV да канца XVII ст. панавала
ў Вялікім Княстве Літоўскім: «Яна зрабілася пісьмовай мовай, якая
ў сярэдзіне гэтага перыяду ўжывалася і ў самім Кіеве. На гэтай мове
надрукавана мноства кніг, якія могуць скласці асобную літаратуру».
У рукапісе зазначана таксама, што кніжная беларуская мова пазней
моцна наблізілася да польскай, настолькі, што нічым ад яе не адроз-
нівалася, а вось мова простага народа бліжэйшая да велікарускай.

Праўдападобна, адзін з першых у XIX ст., І. Лабойка разважаў пра
старажытнае беларускае пісьменства як пра нешта цэлае і самастой-
нае. Для параўнання: яшчэ ў 1844 г. пачынальнік беларускага літара-
туразнаўства Рамуальд Падбярэзскі разглядаў беларускую літаратуру
амаль выключна ў сінхранічным зрэзе, усяго толькі як літаратуру
пэўнай правінцыі (Магілёўшчыны і Віцебшчыны), пісаную на польс-
кай і беларускай мовах.

Уклад у славістычную навуку І. Лабойкі, задэманстраваны ў яго
нешматлікіх публікацыях, можа блякнуць на фоне яго вялікіх арга-
нізацыйных здзяйсненняў, у якіх ён часта выконваў ролю пасрэдніка,
бескарыслівага памочніка, кансультанта. У дадатак да ўжо напісанага
вышэй на гэты конт можна пазначыць, што дзякуючы кантактам

з ім у Вільні пошукам рукапісаў стаў займацца І. Даніловіч, а І. Лялель зацікавіўся кірылічнай палеаграфіяй. І. Лабойка інфармаваў Я. Балхавіцінава аб усіх цікавых апошняму кнігах, праз І. Лабойку І. Снегіроў хацеў атрымаць ад І. Лялелья водзыў на свае артыкулы, і г. д. Несумненна, неспрыяльным для лёсу І. Лабойкі як беларусіста стала выгнанне з Вільні І. Даніловіча і І. Лялелья і пазнейшае закрыццё Віленскага ўніверсітэта. У 1840 г. І. Лабойка перадаў свае працы (22 тамы) у Расійскую акадэмію, але яны не былі надрукаваны. Як неаднойчы заўважалася, часам І. Лабойку не хапала засяроджанасці, на працягу жыцця ён цікавіўся вельмі рознымі рэчамі.

Тым не менш і на фоне гэтых неспрыяльных акалічнасцей можна сказаць, што некаторыя прыватныя назіранні І. Лабойкі над беларускай мовай пачатку XIX ст., этна- і глогагенезам, арганізацыйная актыўнасць у напрамку вывучэння беларускай мовы, яго сцвярджэнні аб карысці вывучэння беларускай мовы, а таксама абагульненні адносна цэласнага характару старабеларускага пісьменства заслугоўваюць увагі і далейшай распрацоўкі ў кантэксце іншых прац таго часу.

Мікалай Бахцін (1796–1869). Расійскі дзяржаўны дзеяч. У 1812 г. скончыў Харкаўскую гімназію, у 1822 г. — Санкт-Пецярбургскі ўніверсітэт. З 1821 па 1828 г. надрукаваў шэраг артыкулаў па гісторыі ў часопісах «Сын Отчества», «Вестник Европы» і «Атеней». Знаходзіўся за мяжой у якасці сакратара пры канцлеру ордэнаў А. Куракіне. З 1825 г. быў у правіяўнцкім дэпартаменце ваеннага міністэрства.

У 1826 г. у складзе першага тома «Этнаграфічнага атласа зямнога шара, або Класіфікацыя старажытных і новых народаў паводле іх моў» (*Atlas Ethnographique du Globe, ou Classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues*) (Парыж, 1826) напісаў раздзел «Погляд на гісторыю славянскай мовы і паступовы ход цывілізацыі і літаратуры ў Расіі» (*Coup d'oeil sur l'histoire de la langue slave, et sur la marche progressive de la civilisation et de la littérature en Russie*), які ў 1928 г. быў надрукаваны ў перакладзе на рускую мову ў часопісе «Сын Отчества». У працы пад уплывам поглядаў М. Грэча было выказана палажэнне аб уздзеянні беларускай мовы на рускую. Аўтар сцвердзіў, што ад часу царавання Аляксея Міхайлавіча да сярэдзіны XVIII ст. значны ўплыў на расійскую мову аказвала дзейнасць маларасійскага і беларускага духавенства, назваўшы гэты час «выдатным» з пункту гледжання сілы дадзенага ўздзеяння. Зрэшты, аўтар удакладніў, што ў сферы мовы яно мела адмоўны характар. Чысціня расійскай мовы ў гэты час «была сапсавана мноствам слоў, якія ўвайшлі ў яе з маларасійскага і беларускага дыялектаў». Думку аб шкоднасці

ўкраінскага і беларускага ўплыву аспрэчыў М. Палявой, сцвердзіўшы, што папраўдзе старая пісьмовая беларуска-ўкраінская мова не паўдзейнічала на рускую.

Разгледжаныя ў дадзеным раздзеле асобы не маглі, накшталт пазнейшай славутай харкаўскай школы рамантыкаў, сфарміраваць самастойны навуковы напрамак, які б мог трактавацца як навуковая школа. Найбольш перашкаджаў гэтаму тагачасны стан лінгвістычнай навукі, яшчэ вельмі аморфны, а таксама тая акалічнасць, што галоўныя персоны дадзенага раздзела пакінулі Харкаў або пасля заканчэння ўніверсітэта (І. Лабойка, П. Кёпен), або яшчэ да здабыцця ўніверсітэцкай кваліфікацыі (М. Качаноўскі, М. Бахцін). Тым не менш можна меркаваць, што паходжанне з Харкаўшчыны і/або знаходжанне на ёй, вучоба ў харкаўскіх навучальных установах і як вынік далучанасць да ўкраінскай мовы для ўсіх разгледжаных персон былі спрыяльнымі фактарамі для таго, каб яны ўдзельнічалі ў фарміраванні навуковага абмеркавання беларускай мовы, тады яшчэ вельмі беднага. У гісторыю беларускага мовазнаўства М. Качаноўскі і П. Кёпен увайшлі ў значнай ступені як ініцыятары ўжывання для беларускай мовы новых тэрмінаў *руская мова* і *літоўска-руская мова*, але іх уклад у беларусістыку гэтым не абмяжоўваецца. Два разгледжаныя ў раздзеле аўтары, П. Кёпен і І. Лабойка, належалі да румынцаўскага гуртка. Лёс І. Лабойкі склаўся такім чынам, што ён меў непасрэднае дачыненне да арганізацыі палявых даследаванняў беларускай мовы і займаўся старымі беларускімі помнікамі, гэта падштурхнула яго да пэўных важных высноў. Істотна і тое, што ў 1823 г. І. Лабойка абмяркоўваў свае погляды на беларускую мову на пасяджэннях Таварыства аматараў расійскай славеснасці ў Пецяргбургу. Звяртае на сябе ўвагу адносна прыхільнасць навукоўцаў, звязаных з Харкаўшчынай (Украінай), да выкарыстання для наймення беларускай мовы лінгвоніма з кампанентам *літоўскі* (П. Кёпен, М. Качаноўскі) або да выкарыстання для наймення беларусаў этноніма *літоўцы* (І. Арнатоўскі, А. Лёўшын). У выпадку з П. Кёпенам, які пазней напісаў спецыяльную літуаністычную працу, дзе тэрмінам *літоўская мова* абазначаў сучасную балтыйскую, гэта можа выглядаць даволі dziўна. Публікацыі М. Бахціна нагадвалі аб уплыве ўкраінскай і беларускай моў на рускую ў старажытнасці.

Парадаксальным чынам артыкул М. Качаноўскага «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя», у якім нават не выкарыстоўваўся выраз *беларуская мова*, стымуляваў з'яўленне публікацый іншых аўтараў. У сваіх развагах пры

абмеркаванні прадмета, падобнага да абмяркоўванага М. Качаноўскім, яны ўжо карысталіся тэрмінам «беларуская мова», што мела вялікае значэнне для далейшай навуковай распрацоўкі беларускай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Чаму значэнне артыкула 1811 г. «Погляд на поспехі расійскага красамоўства ў першай палове мінулага стагоддзя» М. Качаноўскага было такім вялікім для расійскай культурнай публікі? Па якой прычыне гэты артыкул, у якім, паводле аўтара, ішла гаворка пра змены ў «славянскай» і «рускай» мовах у «Малой Расіі» і ў «задняпроўскай старане», але не згадвалася беларуская мова, паспрыяў разгортванню цікавасці да беларусістыкі?

2. Чаму выказванне М. Качаноўскага аб неіснаванні «беларускай кніжнай мовы» не трэба ўспрымаць як яго сапраўднае адмаўленне беларускай мовы?

3. Якую заўвагу зрабіў П. Кёпен на адрас апублікаванага ў 1820 г. у Санкт-Пецярбургу нямецкамоўнага каталога Ф. Адэлунга «Агляд усіх вядомых моў і іх дыялектаў»?

4. У якім годзе П. Кёпен упершыню выкарыстаў тэрмін *літоўска-рускі*? У якой працы гэта было зроблена?

5. Па якой прычыне П. Кёпен адхіліў тэрмін *беларускі* ў дачыненні да мовы твораў Ф. Скарыны? Якому тэрміну ён аддаў перавагу і па якіх прычынах?

6. Чаму тэрмін *літоўска-руская мова* не трэба разумець як камбінацыю літоўскай і рускай моў у іх сучасным разуменні? Якія яго перавагі можна адшукаць у параўнанні з тэрмінам *беларуская мова*?

7. Якія акалічнасці прычыніліся да ўзнікнення беларусістычных інтарэсаў І. Лабойкі? У чым праявілася дапамога І. Лабойкі ў зборы матэрыялаў для З. Даленгі-Хадакоўскага?

8. Як І. Лабойка вызначаў паходжанне беларускай мовы? Як ён выказваўся пра жывую беларускую мову?

9. Што І. Лабойка думаў пра мову Статута Вялікага Княства Літоўскага? Чым быў выкліканы яго інтарэс да гэтага помніка?

10. Як у І. Лабойкі з'явілася ідэя аб неабходнасці падрыхтаваць для археаграфічнага выдання І. Грыгаровіча слоўнік незразумелых для расіян слоў? Ці была рэалізавана гэта яго ідэя?

11. Якія з'явы беларускай гісторыі І. Лабойка быў гатовы аб'яднаць пад назвай *беларуская літаратура*?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. Аб «харкаўскім следзе» вывучэння беларускай мовы ў першай чвэрці XIX стагоддзя / С. Запрудскі // Studien zu Sprache, Literatur und Kultur bei den Slaven. Gedenkschrift für George Y. Shevelov aus Anlass seines 100. Geburtstages und 10. Todestages / Hrsg.: A. Danylenko, S. Vakulenko. — München ; Berlin : Verlag Otto Sagner, 2012. — S. 274–294.

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з'езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. — Мінск : Беларус. навука, 2013. — С. 37–52.

Каупуж, А. З. Доленга Ходаковский и И. Н. Лобойко / А. Каупуж // Совет. славяноведение. — 1968. — № 5. — С. 55–57.

Лаптева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. — М. : Индрик, 2005.

ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў ПРАЦАХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ 1820-х гг.

На працягу двух першых дзесяцігоддзяў XIX ст. вывучэнне беларускай мовы пераважна зводзілася да паведамленняў пра яе існаванне ў нейкай гістарычнай форме. Усяго ў межах гэтага перыяду можна назваць каля 20, кароткіх або вельмі кароткіх, прац 16 аўтараў, у якіх так ці інакш закраналіся нейкія пытанні беларускай мовы. Толькі ў адной з гэтых прац (А. Лёўшына) называліся асобныя прыватныя фанетычныя рысы мовы беларусаў (гл. раздзел 1).

Сітуацыя істотна змянілася ў 1820-я гг., калі на працягу аднаго дзесяцігоддзя было надрукавана больш за 40 прац 30 аўтараў. Акрамя таго, вядомы яшчэ некалькі меркаванняў гэтага часу пра беларускую мову, якія былі апублікаваны пазней. З 1820-х гг. у працах часцей сталі сустракацца спасылкі аўтараў на сваіх папярэднікаў, што спрыяла выпрацоўцы сістэматычных ведаў. З 1820-х гг. беларуская мова зрабілася аб'ектам пастаяннай увагі навукоўцаў. Калі раней гэта часта былі проста згадкі пра існаванне беларускай мовы з указаннем на яе гісторыю, то цяпер ужо паступова стала вызначацца яе моўная спецыфіка і асэнсоўвацца яе месца як адной са славянскіх моў.

З'явіліся першыя некароткія публікацыі пра беларускую мову Ігната Даніловіча і Івана Грыгаровіча, прысвечаныя археаграфічнаму апісанню пісьмовых помнікаў. Вялікі ўклад у разгортванне даследавання беларускай мовы ў гэты час унеслі Ігнацы Бенедыкт Ракавецкі, Зарыян Даленга-Хадакоўскі, Канстанцін Калайдовіч, Мікалай Грэч, Ігнат Даніловіч, Іван Грыгаровіч, Пётр Кёпен і інш. У межах разглядамага перыяду з'явілася праца (яе аўтарам быў К. Калайдовіч), у назве

якой упершыню быў выкарыстаны выраз *беларуская мова*. У 1822 г. некаторыя спасылкі на беларускую мову зрабіў у сваёй фундаментальнай працы пра стараславянскую мову заснавальнік славянскай лінгвістыкі Ёзаф Добраўскі.

Працы 1820-х гг. некаторых іншых навукоўцаў (Г. Гасэль, Я. Балхавіцінаў, А. Глябовіч, Ё. С. Фатэр, С. Б. Ліндэ і інш.) – насуперак таму, што ў асобных з іх арыгінальным чынам трактавалася беларуская мова – на жаль, да самага апошняга часу фактычна не звярнулі на сябе ўвагу даследчыкаў і пераважна засталіся ў аналах гісторыі.

У другой палове 1820-х гг. сталі з’яўляцца водгукі на некаторыя працы аб беларускай мове. На змену несістэматычнаму, «атамарнаму» стану беларусістыкі, калі аўтары часта не ведалі прац папярэднікаў (прынамсі, не спасылаліся на іх), паступова зараджалася калектыўнае асэнсаванне праблем беларускай мовы, у рамках якога ўлічваліся думкі іншых аўтараў і адбываўся дыялог паміж рознымі даследчыкамі.

У канцы першай трэці XIX ст. у даведачных працах паляка Станіслава Плятэра, італьянца Адрыяна Бальбі, чэха Паўла Ёзафа Шафарыка, француза Конрада Мальтэ Бруна беларуская мова трапіла ў поле зроку навукоўцаў у рамках славістычных ці яшчэ шырэйшых прац. У гэты час вялікай папулярнасцю ў даследчыкаў карыстаўся Статут Вялікага Княства Літоўскага, у спецыяльнай публікацыі Адам Паўстаньскі ацаніў стан даследаванняў на гэты конт.

У 1820-я гг. у якасці даследчыкаў-беларусістаў упершыню выступілі некалькі чалавек, якія паходзілі з Беларусі: Зарыян Даленга-Хадакоўскі, Фадзей Булгарын, Ігнат Даніловіч, Іван Грыгаровіч, Міхал Баброўскі. У рамках гэтага перыяду, падобна да папярэдняга, працягвалі з’яўляцца працы, аўтары якіх фактычна не адрознівалі беларускую мову ад украінскай (К. Калайдовіч, І. Лялевель, К. Магілеўскі).

Дасягненні Ігната Даніловіча і Івана Грыгаровіча на ніве вывучэння беларускай мовы ў 1820-я гг. канцэнтраваліся ў значнай меры на археграфіі.

Ігнат Даніловіч – адзін з першых даследчыкаў летапісных і заканадаўчых помнікаў Вялікага Княства Літоўскага. Скончыў Віленскі ўніверсітэт (1812), у гэтай установе ў 1814–1824 гг. выкладаў права. У 1825–1829 гг. быў прафесарам Харкаўскага ўніверсітэта, у 1830–1835 гг. працаваў у Санкт-Пецярбургу ў камісіі па падрыхтоўцы збору мясцовых законаў для заходніх губерняў. У 1835–1842 гг. выкладаў права ў Кіеўскім і Маскоўскім універсітэтах. Займаўся зборам, вывучэннем і публікацыяй пісьмовых крыніц па гісторыі беларуска-літоўскіх губерняў.

У 1823 г. у вялікай публікацыі з чатырох частак у польскамоўным часопісе «Віленскі дзённік» (*Dziennik Wileński*) І. Даніловіч апісаў

усе вядомыя на той час рукапісныя і друкаваныя беларускамоўныя («рускамоўныя») і польскамоўныя экзэмпляры Статута ВКЛ. У гэты час яму былі вядомы 14 экзэмпляраў друкаванага Статута 1588 г. У духу сярэдневяковых фармулёвак і падобна да Т. Чацкага, для наймення беларускай мовы І. Даніловіч карыстаўся ў тым ліку выразам «варварская рушчына», таксама: «старая рушчына», «старасвецкая рушчына». Згадваючы пецяярбургскае выданне Статута на рускай мове 1811 г., І. Даніловіч спаслаўся на наяўнасць пад Кіевам невядомага тагачасным перакладчыкам старога рукапіснага перакладу Статута на «расійска-ўкраінскі дыялект». Па словах І. Даніловіча, у гэтым рукапісе можна было назіраць «працяглую беларускую мову, уключаную ў больш звязную расійскую мову» (przewlekły język białoruski w zwięzlejszej mowie rosyjskiej zawarty). Праўдападобна, І. Даніловіч лічыў, што гэты рукапіс варта было выкарыстаць пры падрыхтоўцы перакладу Статута на рускую мову. Аўтар дадаў, што бібліятэка Віленскага ўніверсітэта нядаўна набыла падобны рукапіс, напісаны «даволі невыразным расійскім почыркам».

Можна сумнявацца, што гэты рукапіс папраўдзе быў перакладам. Верагодна, тут меўся на ўвазе нейкі ўкраінскі («руска-ўкраінскі») спіс Статута. Але найбольш сучаснага чытача можа збянтэжыць пасаж пра «працяглую беларускую мову, уключаную ў больш звязную расійскую мову». Кантэкст дазваляе меркаваць, што тут няма характарыстыкі фанетычных асаблівасцей беларускай ці рускай моў, а гаворка ідзе ў рамках асэнсавання палеаграфіі помніка, а канкрэтна вызначэння асаблівасцей почыркаў, якімі быў напісаны рукапіс. У ім, відавочна, нейкія часткі былі напісаны почыркам з наяўнасцю шматлікіх гарызантальных доўгіх ліній – у гэтых частках І. Даніловіч дыягнаставаў «беларускую мову». Часткі, напісаныя больш сціслым почыркам, І. Даніловіч трактаваў як «расійскамоўныя».

Навуковае вивучэнне розных моў у пачатку XIX ст. часта пачыналася найперш як вивучэнне іх пісьмовай формы. Адпаведна, фармулёўкі аўтараў гэтага часу трэба ў першую чаргу правяраць на прадмет таго, пра што ў іх ідзе гаворка – пра палеаграфію, знешнія прыкметы рукапіснага помніка або ўвогуле пра мову, на якой ён напісаны. Сучаснікі не заўсёды могуць належным чынам зразумець, што два стагоддзі назад выраз «беларуская мова» многа часцей, чым сёння, ужываўся даследчыкамі з нагоды палеаграфіі тых або іншых помнікаў. Але памылкі падобнага роду маглі рабіць і людзі пачатку XIX ст. Так, у цытаваным вышэй выказванні І. Даніловіча А. Паўстаньскі ўбачыў (зыходзячы яўна з таго, што гэты фрагмент змяшчаў выраз «беларуская мова») тое, што І. Даніловіч нібыта

падтрымаў меркаванне С. Б. Ліндэ аб тым, што Статут быў напісаны на беларускай мове. Папраўдзе ў сваім артыкуле І. Даніловіч зусім не турбаваўся з нагоды таго, ці на беларускай мове напісаны Статут, гэта для яго было відавочна. Аднак пішучы пра мову Статута, у сваіх працах ён па традыцыі карыстаўся назвай *руская мова*.

У 1823 г. у часопісе «Віленскі дзённік» І. Даніловіч апублікаваў працу «Літоўскі летапіс, укладзены ў пачатку XV стагоддзя невядомым аўтарам на рускай мове, узяты з рукапісу 1520 года, які ахоплівае руска-літоўскую гісторыю» (*Latopisiec litewski na początku XV wieku przez bezimiennego pisarza w Ruskim języku ułożony, wyjęty z rękopisu r. 1520, obejmującego dzieje Rusko-litewskie*). У артыкуле ён выказаў сумненне ў тым, што шматлікія літоўскія летапісы маглі складацца на літоўскай мове, паколькі літоўцы ў гэты час не мелі ўласнага алфавіту. Мова гэтых летапісаў, паводле аўтара, была «руская». І. Даніловіч пайнфармаваў, што вядомыя з часоў Міндоўга трактаты і публічныя дамовы найчасцей былі напісаны на *рускай* мове. Услед за Т. Чацкім ён напісаў, што ў ВКЛ *руская мова* была мовай «дыпламатыі і двара, на ёй звярталіся да суда і ўлады; кароль, чыноўнік і суддзя адказвалі на ёй».

Будучы прафесарам Харкаўскага ўніверсітэта, у 1826 г. у Вільні І. Даніловіч выдаў «Судзебнік караля Казіміра» (*Statut Kazimierza Jagiellończyka*) 1468 г. У каментарыях ён абмеркаваў некаторыя ўжытыя ў помніку словы, напрыклад *прасока*, *лежань* ‘гультай’, *намеснік*, *дзе-ла* ‘крыўда, шкода’, *бонда*, *сок* ‘назіральнік; той, хто сочыць’, *пасошчына* ‘пазямельны падатак (за адзінку абкладання пры якім бралася *саха*)’ і інш. Пра двойчы паўторанае ў «Судзебніку караля Казіміра» слова *прасока* ён напісаў, што яго сэнс вельмі складаны. І. Даніловіч дапусціў, што лексема *прасока* магла б азначаць: 1) ‘грашовая сплата’; 2) ‘заклад, пакінуты ў судзе’; 3) ‘нешта, звязанае са спосабам шукання *сокамі*’; 4) ‘нешта, звязанае з неаднойчы ўжытым у трэцяй рэдакцыі Статута ВКЛ словам *соченье*’. Два першыя прыведзеныя значэнні фактычна адпавядаюць правільнаму значэнню гэтага слова ‘плата за вышук’, змешчанаму ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы». І. Даніловіч прыводзіў фрагменты з іншых помнікаў, дзе ўжывалася гэта слова, і звяртаўся да чытачоў з просьбай аб дапамозе ў яго тлумачэнні. Інтэрпрэтацыя І. Даніловічам слова *бонда* як ‘адзін з відаў сплаты за шкоду, узяты з начыння і вопраткі парабка’ выклікала пярэчанне Леана Рагальскага, якому прыведзенае І. Даніловічам значэнне зда-лося вельмі дзіўным. Папраўдзе слова *бонда*, згодна з Л. Рагальскім, мела тлумачыцца як ‘участак зямлі, дадзены парабку панам для пасеву збожжа; бохан хлеба’. Зыходзячы з таго, што ў «простай рушчыне» значыла слова *сачыць*, публікатар «Судзебніка» меркаваў, што *сок* можа

азначаць ‘той, хто схапіў злодзея пры ўчыненні злачынства’. Сёння словы *прасока* і *сок* даволі добра вядомыя не толькі спецыялістам, але нават і звычайным чытачам. Слова *прасока* сустракаецца, напрыклад, у хрэстаматыйным творы беларускай літаратуры «Пінская шляхта» В. Дуніна-Марцінкевіча ў значэнні ‘следства’. Слова *сок* сучасным чытачам знаёма з твораў У. Караткевіча. Між тым у 1820-я гг., нягледзячы на наяўнасць кантэкстаў іх ужывання, яны яшчэ не былі добра зразумелы нават такому кваліфікаванаму даследчыку, як Ігнат Даніловіч.

У 1822 г. разам з М. Баброўскім І. Даніловіч выявіў Супрасльскі летапіс (выдаў у 1827 г. лацінскімі літарамі пад назвай «Летапісец Літвы і руская хроніка» (*Latopisiec Litwy i Kronika ruska*)). Характарызуючы рукапіс 1520 г., у назве публікацыі аўтар, як і раней, карыстаўся выразам *руская мова*. Услед за Т. Чацкім ён зноў напісаў, што *руская мова* была мовай «дыпламаты і двара, на ёй звярталіся да суда і ўлады; кароль, чыноўнік і суддзя адказвалі на ёй».

Публікацыі І. Даніловіча рабілі даступнымі беларускія старажытныя пісьмовыя помнікі і ў выніку спрыялі больш глыбокаму разуменню адносна шырокімі коламі інтэлігенцыі спецыфікі беларускай мовы і яе гісторыі.

Пад патранатам графа М. Румянцава **Іван Грыгаровіч** падрыхтаваў першы археаграфічны зборнік па гісторыі беларускіх земляў – «Беларускі архіў старажытных граматаў» («Белорусский архив древних грамот») (М., 1824)¹.

Ігнацы Бенедзікт Ракавецкі, аўтар варшаўскай працы «Руская праўда, або Законы вялікага князя Яраслава Уладзіміравіча» (*Prawda ruska, czyli Prawa wielkiego księcia Jarosława Władymirowicza*) 1822 г., у якой быў змешчаны асобны раздзел пра «рускі» дыялект, увайшоў у гісторыю вывучэння беларускай мовы, паколькі ён адным з першых вылучыў ва ўсходнеславянскім арэале тры мовы. Яшчэ ў 1825 г., рэцэнзуючы працу Ё. Юнгмана «Гісторыя чэшскай літаратуры» (*Historie literatury české*), з нагоды дыялектнага падзелу ўсходніх славян Л. Рагальскі заўважаў, што ад аўтара не трэба вымагаць «ведаў пра тое, чаго мы самі яшчэ не ведаем».

Згодна з І. Б. Ракавецкім, поруч з расійскім і маларасійскім беларускі дыялект з’яўляўся адным з трох дыялектаў «рускай» мовы. На ім напісаны «Літоўскі статут», метрыкі і «ўсе літоўскія акты». Ф. Скарына і некаторыя праваслаўныя святары, паводле І. Б. Ракавецкага, пісалі на ім свае працы. Беларуская мова пачала стварацца ад часу злучэння Літвы з Польшчай, таму мае шмат польскіх і «на-

---

¹ Пра дыскусію, выкліканую з нагоды выдання ім зборніка, гл. ніжэй у гэтым раздзеле. Пра ўклад І. Грыгаровіча ў беларусістыку падрабязней гл. у раздзеле 8.

ват» лацінскіх выразаў. Праца І. Б. Ракавецкага пазней паслужыла крыніцай інфармацыі пра беларускую (і ўкраінскую) мову для некаторых іншых даследчыкаў (напрыклад, П. Шафарыка).

Галоўным дасягненнем **Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага** было ўкараненне ў лінгвістыку метаду палявых даследаванняў, звязаных з пошукам моўнага матэрыялу не ў пісьмовых крыніцах, а ў непасрэдных зносінах з носьбітамі, у «палявых» умовах. Зарыян з дзяцінства чуў беларускую мову (нарадзіўся каля вёскі Гайна ў цяперашнім Лагойскім раёне), у 1801 г. ён скончыў Слуцкае павятовае вучылішча, у 1801–1804 гг. працаваў у Наваградку.

Даследчык шмат зрабіў для высвятлення абшару пашырэння беларускай мовы і моўнай мяжы паміж беларускай і літоўскай мовамі. Ён адзначыў некаторыя важныя фанетычныя і марфалагічныя асаблівасці беларускай мовы. Адукаванаму выхадцу з Беларусі, З. Даленгу-Хадакоўскаму было адносна лёгка прыняць некаторыя важныя назвы беларускай мовы (напрыклад, *крывіцкая, беларуская*), што было няпроста людзям, якія будавалі свае веды пра беларускую мову толькі на аснове кніжных ведаў. Апісваючы сваё падарожжа і кіруючыся да Ноўгарада, ужо ў 1820 г. З. Даленга-Хадакоўскі ўжыў як варыянтныя назвы *крывіцкі і беларускі*, напісаўшы, што мясцовы дыялект «вельмі блізкі да *крывіцкага, або беларускага*». У гэты самы час у Пецярбургу была апублікавана праца Ф. Адэлунга «Агляд усіх вядомых моў і іх дыялектаў», у якой у арэале ўсходніх славян былі вылучаны толькі дзве, *суздальская і маларуская*, гаворкі (пры гэтым маларуская іначай была названа *крывіцкай*).

З. Даленга-Хадакоўскі належыць да ліку навукоўцаў, якія рабілі шмат арганізацыйных захадаў для забеспячэння сваёй навуковай дзейнасці. Дзякуючы яго старанням у канцы чэрвеня 1822 г. у віленскім «Літоўскім кур'еры» была надрукавана адозва ваеннага губернатара А. М. Рымскага-Корсакава з заклікам да духавенства і шляхты дапамагчы З. Даленгу-Хадакоўскаму ўстанавіць мяжу паміж літоўскай і «рускай» мовамі. Спасылаючыся на гэту адозву, у канцы жніўня 1822 г. у адным са сваіх лістоў сам З. Даленга-Хадакоўскі пісаў пра «руска-крывіцкую мову»¹.

У 1822 г. **Канстанцін Калайдовіч** адным з першых напісаў пра беларускую мову як пра нешта самастойнае, з улікам як пісьмовай, так і вуснай яе формы. Ён судніў яе з тагачаснымі расійскай і ўкраінскай мовамі, указаў дзве асаблівасці беларускай мовы і апублікаваў першую кароткую слоўнікавую падборку. Незалежна ад таго, што, апісваючы пісьмовыя помнікі, К. Калайдовіч згодна з традыцыяй свайго часу выходзіў далёка за межы беларускай мовы і прывёў шмат украінскіх

---

¹ Пра З. Даленгу-Хадакоўскага гл. таксама раздзелы 1, 3 і 5.

крыніц, яго праца знаменавала сабой важнае дасягненне ў вывучэнні беларускай мовы¹.

Значэнне поглядаў на беларускую мову **Мікалая Грэча** было абу-моўлена арыгінальнасцю яго падыходу і важнасцю гэтай фігуры для гісторыі рускай культуры і журналістыкі. Ён спрыяў з'яўленню ў рэдагаваным ім часопісе «Сын Отечества» адной з першых публікацый аб папярэдніх выніках палявых даследаванняў З. Даленгі-Хадакоўскага. Погляды М. Грэча на беларускую мову былі выкладзены ў добра вядомым падручніку па рускай літаратуры, а таксама ў папулярных граматыках рускай мовы, якія выкарыстоўваліся на працягу доўгага часу. У значнай ступені дзякуючы М. Грэчу для наймення паралельнай назвы беларускай мовы сцвердзіўся тэрмін *руская мова*².

У сувязі з перакладам на польскую мову «Вучэбнай кнігі расійскай літаратуры» М. Грэча ў 1823 г. коратка вярнуўся да пытанняў беларускай мовы **Самуіл Багуміл Ліндэ**³.

Дасягненні **Пятра Кёпена** ў беларусістыцы звязаны з яго зацікаўленнем старажытнымі беларускімі помнікамі. У 1825 г. у «Храналагічным роспісе першадрукаваных славянскіх кніг» ён апісаў выданні **Ф. Скарыны**, увёў у навуковы ўжытак «Шасцідневец» і «Саборнік».

У рэцэнзіі на «Грунтоўнае апісанне славяна-расійскіх рукапісаў, якія захоўваюцца ў бібліятэцы графа Фёдара Андрэевіча Талстога» **К. Калайдовіча** і **П. Строева** П. Кёпен адхіліў тэрмін *беларускі*, які ў рэцэнзаванай кнізе ўжываўся пры характарыстыках мовы некаторых рукапісаў і тыпаў пісьма. Маючы на ўвазе мову перакладаў **Ф. Скарыны** (якую **К. Калайдовіч** і **П. Строеў** назвалі *руская* або *беларускай*), **П. Кёпен** сцвердзіў, што выраз *беларускі* пераклад – «няправільны». Замест яго ён выкарыстаў тэрмін *літоўска-рускі*. Ва ўмовах, калі ў першай палове XIX ст. пад *Беларуссю* разумеліся пераважна толькі **Магілёўшчына** і **Віцебшчына**, выкарыстанне для назвы старой пісьмовай беларуска-ўкраінскай мовы тэрміна *літоўска-руская мова* мела свае перавагі. Тэрмін *літоўска-руская мова* разумеўся як «тая руская мова, якая выкарыстоўвалася ў (шырока разуметай) Літве». Гэта думка аб непрымальнасці тэрміна *беларуская мова* стала даволі папулярнай, у выніку на доўгі час да замацавання тэрміна *беларуская мова* ўжываўся выраз *літоўска-руская мова*⁴.

¹ Пра ўклад **К. Калайдовіча** ў беларусістыку падрабязней гл. у раздзеле 4.

² Аб меркаваннях **М. Грэча** пра беларускую мову падрабязней гл. у раздзеле 3.

³ Погляды **С. Б. Ліндэ** гэтага часу асветлены ў раздзеле 2.

⁴ Пра меркаванні **П. Кёпена** аб беларускай мове падрабязней гл. у раздзеле 6.

Нягледзячы на тое што ў працы нямецкага географа **Георга Гасэля** 1821 г. «Поўнае і найноўшае землеапісанне Расійскай імперыі ў Еўропе і Польшчы» (Vollständige und neuste Erdbeschreibung des Russische Reichs in Europa nebst Polen) былі выказаны вельмі цікавыя погляды на пашырэнне ў тагачаснай Беларусі і за яе межамі беларускай мовы, яго думкі пазней ніколі не прыцягвалі ўвагі даследчыкаў беларускай мовы (за выключэннем П. Шафарыка). Раздзел пра Беларусь займаў у кнізе 102 старонкі, раздзел пра Украіну (Маларосію) – 59 старонак. Беларусь ва ўяўленні Г. Гасэля ўключала таксама Беластоцкую вобласць, Віленскую, Валынскую і Падольскую губерні. Паводле аўтара «Поўнага і найноўшага землеапісання...», напрыклад, жыхары Гродзенскай губерні складаліся часткова з «літоўцаў», а часткова з «руснякоў», шырока распаўсюджаных і ва ўсіх іншых паветах. У Віцебскай і Магілёўскай губернях, згодна з меркаваннем Г. Гасэля, жылі пераважна «руснякі» або «рускія» (якія, аднак, не былі тэсненыя нешматлікім «велікарусам»). Пры гэтым, паведамляў аўтар, «руснякі» вельмі пlynна гаварылі на «жаргонне з польскіх і рускіх слоў». У Мінскай губерні жылі «руснякі», іначай «маларусы». Падобна да віцебскіх і магілёўскіх, мінскія «руснякі», паводле Г. Гасэля, таксама гаварылі на дыялекце, змешаным з «рускай» і польскай моў. У Валынскай губерні сярод жыхароў таксама ў першую чаргу былі названы «руснякі», іх мова была чымсьці «сярэдным паміж польскай і велікарускай». У гэтай працы Г. Гасэля ўпершыню сутыкаемся з выкарыстаннем у дачыненні да беларусаў тэрміна «руснякі», які звычайна ўжываўся пры апісанні ўкраінцаў Галіцыі і Букавіны. Тут таксама ўпершыню канстатуем спробу акрэсліць арэал ужывання апісванай мовы праз указанне на канкрэтныя губерні – Гродзенскую, Віцебскую, Магілёўскую, Мінскую, Валынскую, Падольскую.

Таксама амаль не мелі ўплыву на пазнейшае вывучэнне беларускай мовы думкі пра яе 1820-х гг. такога кваліфікаванага аўтара, як **Яўгеній Балхавіцінаў**. Вядома наступнае яго меркаванне 1820 г. пра беларускую мову: «Беларуская, з XIV стагоддзя ўтварылася ў Полацку і Смаленску са змяшэння славянарускай мовы з польскай і літоўскай... Беларуска была мовай дваякай, кніжнай і народнай. Кніжная перайшла і ў Кіеў, для кніг жа; але там народная мова і дагэтуль польска-славянская. Але беларуская (г. зн. пачынаючы ад Смаленска к Мінску і наогул у беларускіх губернях – Віцебскай і Магілёўскай) – народная мова была і ёсць маскоўска-польская з літоўскім вымаўленнем». Гэта меркаванне было апублікавана толькі ў канцы XIX ст. і не было вядома сучаснікам. Яно было адрасавана П. Кёпену, і, можна думаць, адрасат добра разумеў сэнс напісанага Я. Балхавіцінавым. Між тым для сучаснага чытача гэта выказванне можа выглядаць зусім няясным. Што тут разумелася

пад *літоўскай, маскоўска-польскай, польска-славянскай* мовамі і выразам «літоўскае вымаўленне»? Верагодна, Я. Балхавіцінаў нейкім чынам адрозніваў беларускую мову Беларусі «ў вузкім значэнні» (Віцебшчыны і Магілёўшчыны) і «літоўскую» (беларускую) мову «Літвы»? Я. Карскі ў пачатку ХХ ст. не стаў разбіраць гэтых нюансаў і проста інтэрпрэтаваў слова *літоўскі* ў выказванні Я. Балхавіцінава як *беларускі*.

Меркаванне Я. Балхавіцінава адносна таго, што кніжная беларуская мова перайшла ў Кіеў, знайшло адлюстраванне ў яго некаторых ранейшых публікацыях. Так, у 1813 г. ён пісаў пра тое, што пры заснаванні Кіева-Магілянскай акадэміі выкладанне ў ёй вялося на лацінскай, польскай і беларускай мовах. У 1818 г. у сваім «Гістарычным слоўніку ранейшых пісьменнікаў Расіі духоўнага чыну, грэкарасійскай царквы» Я. Балхавіцінаў сцвярджаў, што ва ўкраінскіх вучоных у ХVII ст. «ва ўсеагульным ужытку» была беларуская мова.

У 1821 г. услед за К. Калайдовічам Я. Балхавіцінаў выказаўся пра почырк страчанага арыгінала «Слова аб паходзе Ігаравым». Перавыдаючы ў 1827 г. свой «Гістарычны слоўнік ранейшых пісьменнікаў Расіі...», Я. Балхавіцінаў усюды паслядоўна замяніў тэрмін *беларуская мова* на *польска-руская мова*. Відавочна, на яго паўплывала дыскусія сярэдзіны 1920-х гг. аб непрыдатнасці тэрміна *беларуская мова*. Гэты яго крок пазней нікім не каментавалася.

Натхнёны публікацыяй у 1818 г. у Санкт-Пецярбургу «Гістарычнага слоўніка ранейшых пісьменнікаў Расіі...» Я. Балхавіцінава, у 1822 г. у часопісе «Віленскі дзённік» **Антоній Балаяслаў Глябовіч** звярнуў увагу на некаторых «польскіх пісьменнікаў і польскія творы», прыведзеныя Я. Балхавіцінавым. Уласна, у невялікім матэрыяле гаворка ішла пра двух аўтараў: Грыгорыя Цамблака і праваслаўнага і грамадска-палітычнага дзеяча, тэарэтыка красамоўства, выкладчыка і рэктара Кіева-Магілянскай духоўнай акадэміі, ігумена Кіева-Брацкага манастыра ў 1658–1668 гг. Іянікія Галятоўскага. Услед за Я. Балхавіцінавым аўтар пералічыў творы І. Галятоўскага, сярод якіх пяць – «Ключ разумення», «Новае неба», «Месія праўдзівы», «Паганскія багі» і «Душы памерлых людзей» – былі пададзены як напісаныя на *беларускай* мове. Свае творы І. Галятоўскі пісаў на Піншчыне, у Кіеве, у Чарнігаве, яны былі надрукаваны ў Кіеве, Львове, Чарнігаве, Магілёве. У артыкуле цікава выглядае суседства ўказання на *беларускую* мову з назвамі ўкраінскіх мясцовасцей, як напрыклад: «напісаны на беларускай мове, надрукаваны ў Кіева-Пячэрскім манастыры ў 1659 г.» (пра «Ключ разумення»), «напісаны на польскай і беларускай мовах у Львове ў 1665 г.» (пра «Новае неба»), «на беларускай мове з гравюрамі ў Кіеве ў 1669 г.» (пра твор «Месія праўдзівы»), «на беларускай мове, надрукавана ў Чарнігаве ў 1686 г.» (пра твор «Паганскія

багі»). Пад пяром А. Глябовіча (і, натуральна, Я. Балхавіцінава, К. Калайдовіча і іншых аўтараў) выраз *беларуская мова* яшчэ не меў яго сучаснага значэння.

У кантэксце разваг аб заняпадзе старажытнай славянскай мовы ў Літве ў 1826 г. на старонках «Віленскага дзённіка» свае меркаванні аб беларускай мове выказаў адзін з першых беларускіх славістаў **Міхал Баброўскі**. Ён адзначыў высокі статус беларускай мовы ў старажытнасці, што паўплывала на замену мовы, якая ўжывалася са старажытных часоў. Так, аўтар вылучыў увядзенне ў Літве «для дыпламатычных спраў і трыбуналаў... *беларускага* дыялекту», пераклад Скарынам «на той жа дыялект» Бібліі, стварэнне палемічных кніг, казанняў, катэхізісаў і іншых духоўных твораў «на беларускім, мала-рускім і чырванарускім дыялектах з дамешкай польскага».

Асобныя пытанні беларускай мовы былі закрануты ў кнігах **Ёгана Севярына Фатэра** «Спроба кароткіх уводзінаў у агляд узнікнення і лёсу рускай мовы» (*Versuch einer kurzen Einleitung zur Uebersicht der Entstehung und Schicksale der Russischen Sprache*, Лейпцыг, 1821) і «Мова старажытных прусаў» (*Die Sprache der alten Preussen*, Браўншвэйг, 1821). У першай кнізе аўтар мімаходзь закрануў пытанне роднасці крывічоў са славянамі, што было важна ў сувязі з пазнейшай папулярнай працай К. Ф. Ватсана, у якой крывічы неабгрунтавана кваліфікаваліся як складовая частка «літоўскіх народаў».

Цікавае значэнне для беларусістыкі працы аб прускай мове, якая прысвечана адной з балтыйскіх моў і, такім чынам, нібыта не павінна мець ніякага дачынення да беларусістыкі. Але, як вядома, аж да сярэдзіны XIX ст. многія літуаністы і балтысты пісалі аб асаблівай блізкасці балтыйскіх і славянскіх моў, і такое меркаванне магло падтрымлівацца славістамі. На падставе сугучча паміж словамі *Прусія* і *Русь* многія аўтары сцвярджалі, што гэтыя народы роднасныя. Ва ўводзінах да працы «Мова старажытных прусаў» аўтар пастуляваў блізкую роднасць *земландскай* (ад *Земланд*, тэрыторыя на сучасным Калінінградскім паўвостраве) і *прускай* моў з ужыванай у ВКЛ *рускай* мовай. Падставай для такога сцверджання была добра вядомая некаторым навукоўцам пачатку XIX ст. (і прыведзеная Ё. С. Фатэрам) цытата з «Хронікі Прускай зямлі» XIV ст. Пятра з Дусбурга, у якой паведамлялася пра тое, што ў Вялікім Княстве Літоўскім усе юрыдычныя пастановы і публічныя акты пісаліся на *рускай* мове (*decreta in iudiciis et alia acta publica Russice scribuntur*). З працы 1731 г. пра старапрускую мову М. Прэторыуса Ё. С. Фатэр працываў наступныя словы на конт блізкасці літоўскай і рускай моў: «Літоўская і цяперашняя надраўская (ад слова *надравы*, адно са старажытнапрускіх плямёнаў),

судаўская (ад *судавы*, варыянтнай назвы балцкага племені яцвягаў) і славянская мовы з'яўляюцца адной мовай. Яны ў дыялекце трохі разыходзяцца, аднак вельмі мала; яны ўвесь час былі ўзаемнаразумелыя. Літоўская мова настолькі звычайная ў Русі, што можа называцца *літоўска-рускай* і *руска-літоўскай*. Як было даказана вышэй, *Літва* і *Жамойць* спачатку былі вядомы як *Русь*, таму літоўская і руская мова павінны моцна змешвацца між сабой і застаюцца падобнымі... Старажытнапруская мова значна пашырылася ў Еўропе, найперш у Прусіі, частцы Мазураў, ва ўсёй Курляндыі, Земгаліі, Ліфляндыі, ва ўсёй Літве і залежных ад яе правінцыях, таксама ў частцы Масковіі, што была пад уладай Крыве, — паўсюль ужывалі яе». Крыве — гэта міфічны вярхоўны паганскі жрэц. Несумненна, прыведзенае і іншыя падобныя старыя меркаванні не з'яўляюцца навуковымі. Але навукоўцы пачатку XIX ст. калі і не прымалі іх цалкам, усё ж успрымалі іх як сур'ёзныя крыніцы ведаў. Яны бралі пад увагу падобныя выказванні як пэўныя гістарычныя сведчання, што выявілася ў іх частым узнаўленні ў XIX ст. Параўнаем у гэтых адносінах зробленае ў зусім нейтральным кантэксце ў артыкуле «Праект навуковага падарожжа...» 1820 г. са спасылкай на М. Карамзіна меркаванне З. Даленгі-Хадакоўскага, што ва ўсходняй Прусіі ўжывалася *руская мова*.

Ё. С. Фатэру была вядома праца С. Б. Ліндэ «Аб Літоўскім статуце...» 1816 г., у якой мова гэтага помніка была названа беларускай. З нагоды неўжывальнасці ў друку літоўскай мовы і неўсталяванасці яе граматыкі ў спецыяльнай падстаронкавай заўвазе Ё. С. Фатэр згадаў пра тое, што тры рэдакцыі Статута ВКЛ 1529, 1564 і 1588 гг. былі напісаны на *рускай мове*, а менавіта на тых дыялектах, якія тады былі ва ўжытку ў рэгіёне. Ё. С. Фатэр паведаміў, што В. Сопікаў і С. Б. Ліндэ назвалі гэту мову *беларускай*, і звярнуў увагу на тое, што звычайна тэрмін *беларускі* стасуецца толькі да Смаленшчыны і Полаччыны. Гэта мова была, працягнуў аўтар працы «Мова старажытных прусаў», моцна набліжанай да польскай, а пасля ўсталявання цеснай сувязі з Польшчай яе вымаўленне зрабілася яшчэ больш польскім. Паводле Ё. С. Фатэра, яна блізкая таксама да заснаванай на маскоўскім дыялекце сучаснай расійскай мовы, аднак дастаткова адрозніваецца ад маларускай, чырванарускай і іншых менш важных дыялектаў.

У кнізе пра старапрускую мову Ё. С. Фатэра беларуская мова цікавіла пастолькі, паколькі яна мела высокі статус у ВКЛ, на што ён двойчы — сам ці шляхам спасылак на іншых аўтараў — указаў. Таксама ў духу тагачасных паняццяў аб блізкасці балтыйскіх і славянскіх моў ён адзначыў блізкасць адной з разнавіднасцей прускай мовы і літоўскай мовы да «рускай» (беларускай) мовы ВКЛ. Параўнальна-гістарычнае

(уласна: навуковае) мовазнаўства ў гэты час яшчэ толькі пачынала выпрацоўвацца. Для балтыйскай групы моў нават яшчэ не была прапанавана яе сучасная назва. Таму на такія ненавуковыя збліжэнні ў той час беларускай мовы з прускай ці літоўскай трэба глядзець з разуменнем. Аднак захавала сваю навуковую сілу ўказанне на высокі сацыяльны статус беларускай мовы. Каментуючы падстаронкавую заўвагу Ё. С. Фатэра, у якой ён згадваў статуты ВКЛ, назву іх мовы як *беларускую* і інш., С. Б. Ліндэ адзначыў, што гэта зноскі была б у кнізе Ё. С. Фатэра дарэчы многа раней, з іншай нагоды: там, дзе ішла гаворка пра афіцыйны статус *рускай мовы* ў ВКЛ.

Заснавальнік славянскай лінгвістыкі чэшскі навуковец **Ёзаф Добраўскі** (1753–1829) пакінуў след у славістыцы і як беларусіст. Першы ў чэшскай навуцы даследчык жыцця і дзейнасці Ф. Скарыны. У 1792–1793 гг. наведаў Расію, працаваў у бібліятэках і архівах Пецярбурга і Масквы. У 1796 г. увёў у навуковы ўжытак «Малую падарожную кніжыцу», апісаў вывучаны ім у бібліятэцы Пецярбурга экзэмпляр «Пяцікніжжа» Ф. Скарыны. Ахарактарызаваў выгляд Скарынавых кніг, іх склад і шрыфт. Выказаў правільную здагадку, што ўзорам для беларускага першадрукара магло быць нейкае славянскае выданне ў Венецыі. У 1818 г. ён пазнаёміўся ў Празе з прафесарам Віленскага ўніверсітэта Міхалам Баброўскім.

У 1822 г. Ё. Добраўскі на лацінскай мове надрукаваў «Асновы старажытнай славянскай мовы» (*Institutiones linguae slavicae dialecti veteri*). У прадмове да кнігі згадваўся Ф. Скарына. На шэрагу старонак выдання пададзены беларускі матэрыял. У 1820-я гг. праца была маладаступнай для расійскага чытача, яна была перакладзена на расійскую мову ў 1833 г.

Пішучы пра пераклады Францыска Скарыны, у адным з лістоў П. Кёпену ў чэрвені 1823 г. Ё. Добраўскі карыстаўся выразам «польска-рускі пераклад». На гэта варта звярнуць увагу ў святле той акалічнасці, што, трактуючы ў 1815 г. пераклад Ф. Скарынам «Плачу Ераміі», Ё. Добраўскі ўжываў выраз «пераклад на рускую мову». Дарэчы, выразам «польска-рускі дыялект» прымяняльна да перакладаў Ф. Скарыны карыстаўся таксама аўтар апублікаванай у Лондане ў 1826 г. працы «Біблейскія даследаванні і падарожжы ў Расію» (*Biblical Researches and Travels in Russia*) Эбэнэзер Гэндэрсан.

У 1826 г. беларуская мова была каратка ахарактарызавана ў нямецкамоўнай працы **Паўла Ёзафа Шафарыка** «Гісторыя славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*, Будапешт, 1826). Абапіраючыся ў тым ліку на веймарскую працу 1821 г. географа Г. Гасэля, прысвечаную

геаграфічнаму апісанню еўрапейскай Расіі і Польшчы (аднак не зрабіўшы спасылкі на яе), П. Шафарык падаў вельмі шырокі арэал бытавання беларускай мовы, які ўключаў не толькі Літву, Белую Русь і Чорную Русь, але і Валынь, а таксама Падолле¹.

З'яўленне ў друку звестак пра беларускую мову стварала магчымасці для таго, каб інфармацыя пра яе трапляла не толькі ў працы філолагаў, але і ў даведнікі географаў, статыстыкаў і інш. Аўтары гэтых кніг былі зусім не знаёмы з беларускай мовай, але, абапіраючыся на друкаваныя крыніцы, таксама імкнуліся знайсці ёй месца ў рамках сваіх навуковых дысцыплін. Часам іх інфармацыя пра беларускую мову была дзіўнай, але ў любым выпадку яна была не пазбаўлена эўрыстычнага кампанента. Так, напрыклад, у надрукаваным у Вроцлаве ў 1825 г. даведніку «Геаграфія ўсходняй часткі Еўропы, або Апісанне краін, населеных рознымі славянскімі народамі» (Geografia wschodniej części Europy, czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkałych) гісторыка, географа, статыстыка **Станіслава Плятэра** пра «рускую» мову было напісана, што яе можна лічыць польскім дыялектам. Аўтар ведаў, што раней «руская» мова была кніжнай, што на ёй была напісана першая рэдакцыя Статута ВКЛ. С. Плятэр паведамляў, што, акрамя прызначаных для ўніятаў некалькіх выданняў у Пачаеве на Валыні, на «рускай» мове больш нічога не друкуецца. Таму, інфармаваў С. Плятэр, на вялікіх тэрыторыях паміж Дзвіной і Днястром ужываецца вельмі неаднастайная мова. Мова валынскіх, падольскіх і кіеўскіх сялян, паводле аўтара «Геаграфіі ўсходняй часткі Еўропы», больш набліжалася да «казацкай» (украінскай), а беларускіх, мінскіх і гродзенскіх – да польскай.

Фрагментарныя і часткова няпэўныя звесткі пра беларускую мову і беларусаў можна знайсці ў розных раздзелах кнігі «Этнаграфічны атлас свету, або Класіфікацыя старажытных і сучасных народаў паводле іх моў» (Atlas ethnographique du globe, ou classification des peuples anciens et modernes d'après leurs langues) **Адрыяна Бальбі** (Парыж, 1826). Так, пішучы ў першым раздзеле пра моўныя сумесі, з апорай на назіранне П. Б. Кампэнгаўзэна аб мове ў аколіцах Мсціслава і Прапойска (сучаснага Слаўгарада), аўтар атласа паставіў рытарычнае пытанне пра тое, да якой моўнай групы трэба было б аднесці падобную моўную сумесь.

Падобна да іншых даследчыкаў свайго часу, А. Бальбі аб'ядноўваў сучасных славян і балтаў пад агульнай назвай *венда-літоўская група*. Згадваючы старажытнае балцкае племя *явьягаў*, у параграфі «Сям'я славянскіх моў» раздзела «Еўрапейскія мовы» А. Бальбі (ці той, хто пісаў гэты параграф) зазначыў, што польскія аўтары называюць яц-

¹ Пра ўклад П. Шафарыка ў беларусістыку падрабязней гл. у раздзеле 9.

вягаў таксама *палешукамі*. Слова *палешукі*, такім чынам, было вядома аўтару (як, можна нагадаць, і Ё. Х. Адэлунгу) толькі як другая назва балцкага племені яцвягаў. Гэта ўказанне тым не менш мела пэўнае да-чыненне да славістыкі і беларусістыкі, паколькі аўтар лічыў яцвягаў славянамі. Хоць, даючы сваю моўную класіфікацыю, А. Бальбі ў цэлым кіраваўся працай «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства» Ё. Х. Адэлунга, ён не падтрымаў залучэння ў гэтай працы мовы племені (у «Мітрыдаце...» фактычна народа) *крывічоў* у склад *агульна-рускай* мовы. Для яго аўтарытэтным аказаліся погляды К. Ф. Ватсана, які ў сваім артыкуле 1822 г. залічыў мову крывічоў да дыялектаў літоўскай мовы.

У восьмым раздзеле даведніка А. Бальбі, падрыхтаваным **Мікалаем Бахціным** і прысвечаным гісторыі «славянскай мовы» і рускай літаратуры, ёсць спасылка на ўплыў у XVII ст. на рускую літаратуру і мову ўкраінскіх і беларускіх святароў. Згодна з М. Бахціным, гэта ўздзеянне на літаратуру было карысным, а на мову — шкодным, бо яе чысціня была парушана мноствам украінскіх і беларускіх, а таксама польскіх слоў.

Меркаванні М. Бахціна выклікалі заўвагі **Мікалая Палявога**, які аспрэчыў думку аб уплыве беларускай і ўкраінскай моў на расійскую. Паводле М. Палявога, беларускае і ўкраінскае духавенства пісала свае творы на «сапсаванай *польска-славянскай* мове (несправядліва названай некаторымі пісьменнікамі *беларускай*)». Згодна з ім, уплыў мовы гэтых аўтараў на расійскіх аўтараў не пашырыўся, паколькі Біблія заставала-ся нязменнай, а духоўнага красамоўства тады ў Расіі яшчэ не існавала.

Супярэчлівыя веды пра беларускую мову і беларусаў былі выкладзены ў шостым томе кнігі «Універсальная геаграфія, або Апісанне ўсіх частак свету» (Universal Geography, or a Description of All Parts of the World) першага генеральнага сакратара новазаснаванага міжнароднага Геаграфічнага таварыства **Конрада Мальтэ-Бруна**, выдадзенай у Эдынбургу ў 1827 г. Аўтар у 1807 г. падарожнічаў праз мясцовасці, названыя ім «Літва» і «Беларусь», значыць, не толькі валодаў кніжнымі ведамі, але і меў нейкія ўласныя назіранні. У кнізе было напісана, што гістарычна Літоўская Русь уключала тыя часткі Русі, якія ў XIII–XIV стст. былі «заваяваны ў рускіх». Цяпер Літоўская Русь афіцыйна складаецца з Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай, Віленскай губерняў і Беластоцкай вобласці.

Гістарычна Полацкае, Віцебскае, Мсціслаўскае і Мінскае графствы складалі Белую, а Навагрудскае — Чорную Русь. Уяўленні пра геаграфію тагачаснай Беларусі ў аўтара былі наступныя: Магілёўская губерня знаходзілася на поўдні Белай Русі, Мінская — на яе захадзе,

Гродзенская губерня ўключала частку Палесся, Чорнай Русі і поўдзень Літвы, Віленская — поўнач Літвы і Жамойць. У іншай частцы кнігі Мінск быў пададзены як горад, які належаў да тэрыторыі Чорнай Русі. Галоўнымі гарадамі Беларусі былі Магілёў, Віцебск, Мсціслаў, Дуброўна. Цікава, што назву *Белая Русь* К. Мальтэ-Брун трактаваў як ‘свабодная, незаваяваная (літоўцамі) частка Русі’.

У Літоўскай Русі, паводле К. Мальтэ-Бруна, жыхары былі праслаўнымі і гаварылі на *русняцкай* мове. Аднак, пішучы пра рэгіёны, дзе гаварылі на *русняцкай* мове, ён назваў Віцебск, Магілёў, Мсціслаў, Мінск, Наваградак і Брэст, але не напісаў пра Гародню і Вільню. У Гародні і Вільні, а таксама ў Троках, Жамойці і Усходняй Прусіі, згодна з К. Мальтэ-Брунам, людзі гаварылі на літоўскай мове. Праўдападобна, ва ўяўленні К. Мальтэ-Бруна, *русняцкая* мова была падобная ці тоесная мове галіцкіх *русінаў* ці *руснякоў*, якія гаварылі на дыялекце, складзеным з рускай і польскай моў.

Адбітак на погляды К. Мальтэ-Бруна на беларускую мову аказала тая акалічнасць, што яшчэ ў 1807 г. ён зрабіў публікацыю пра літоўскую мову і пазней працягваў цікавіцца ёй. Ва «Універсальнай геаграфіі» аўтар падрабязна абмеркаваў паходжанне і характарыстыкі літоўскай мовы, а пра *русняцкую* мову толькі згадаў. Так, ён лічыў літоўскую мову старажытнай мовай *вендаў*, *галіндаў*, *судаваў*, «якія пазней былі названы *прусамі*», і адначасова дапускаў, што яна была вельмі «старажытнай формай славянскай мовы, якая пазней аб’ядналася з гоцкай». На думку К. Мальтэ-Бруна, літоўская мова заставалася, магчыма, «найбольш старажытнай і меладычнай формай зносін славянскіх прасталюдзінаў, пазбаўленай шматлікасці зычных або грубых гукаў, як гэта мае месца ў польскай мове». Калі ў кнізе паўстала тэма супастаўлення слоў літоўскай мовы са словамі з іншай мовы, то гэтую мову К. Мальтэ-Брун агульна назваў «славянскай», а канкрэтныя прыклады прывёў з польскай мовы (*brat* ‘брат’, *brzezina* ‘бяроза’, *żywot* ‘жыццё’, *król* ‘кароль’). Магчыма, на веды К. Мальтэ-Бруна аб арэале пашырэння беларускай мовы паўплывалі яго веды аб літоўскай мове.

Даўшы аблудную спасылку на кнігу аб падарожжы П. Б. Кампэнгаўзэна (пра яе гл. раздзел 1), К. Мальтэ-Брун паведаміў, што ў вёсцы Ушаткі каля Чэрыкава жыве калонія малдаван і валахаў (у П. Б. Кампэнгаўзэна папраўдзе ішла гаворка пра калонію фінаў у вёсцы Ушаткі каля Чарнігава). Відаць, тут мелася на ўвазе вёска Ушакі на Чэрыкаўшчыне. Услед за П. Б. Кампэнгаўзэнам К. Мальтэ-Брун паўтарыў (але не дакладна), што ў ваколіцах Мсціслава і Прапойска жыхары гавораць на валашскім дыялекце, змешаным са славянскімі і літоўскімі словамі. У П. Б. Кампэнгаўзэна, як памятаем (гл. раздзел 1), было

напісана пра гаворку, якая складалася з рускай, польскай, нямецкай, лацінскай і малдаўскай моў.

У цэлым беларусы і іх мова ў кнізе К. Мальтэ-Бруна «згубіліся». Паводле яго звестак, сярод славянскіх народаў у Расіі велікарусы складалі 34 млн чалавек, маларусы – 9 млн, літоўцы – 1,3 млн, палякі – 5,5 млн, латышы і «куры» (курляндцы) – 600 тыс., балгары і сербы – 30 тыс. Відаць, 8 488 900 насельнікаў Заходняй Русі былі ўключаны К. Мальтэ-Брунам у склад велікарусаў.

У 1820-я гг. Статут ВКЛ прыцягнуў спецыяльную ўвагу **Адама Паўстаньскага**, аўтара кнігі «Заўвагі, датычныя бібліяграфіі літоўскага статута» (*Uwagi odnoszące się do bibliografii statutu litewskiego*, Вільня, 1829). Ён трактаваў мову розных рэдакцый Статута як «рускую, на якой размаўлялі ліцвіны». Паводле свайго характару мова трэцяй рэдакцыі Статута была «*польска-руская* або моцна набліжанай да польскай». Разам з тым аўтар прызнаваў, што, нягледзячы на такую блізкасць, у ёй усё ж засталіся «выразныя сляды мацярынскай славянскай мовы», яна ўяўляе сабой «першароднае славянскае дзіця». Як бачым, у сваіх развагах А. Паўстаньскі даў двухсэнсоўную характарыстыку мовы Статута. Яна прызнавалася моцна набліжанай да польскай і, адначасова, нашчадкам проціпастаўленай польскай мове славянскай мовы. Прцістаўленне польскай мовы славянскай, несумненна, непрымальнае з сучаснага пункту гледжання.

У 1820-я гг. сустракаліся выпадкі водгукаў на канкрэтныя публікацыі аб беларускай мове, часам друкаваліся агляды і рэцэнзіі на нейкія працы. Так, у 1825 г. у польскамоўным «**Варшаўскім дзённіку**» (*Dziennik Warszawski*) невядомы аўтар надрукаваў рэцэнзію на публікацыю ў Маскве ў 1824 г. «Беларускага архіва старажытных граматаў», падрыхтаванага І. Грыгаровічам. Аўтар раўніва паставіўся да маскоўскага выдання, сцвярджаючы, што ў справе публікацыі старых дакументаў расіяне абагналі палякаў. Ён нагадаў, што ў ВКЛ «усе законы, прывілеі і публічныя дакументы былі напісаны на *рускай* мове» (*w ruskim byu pisane języku*). Аўтар водгуку падрабязна пералічыў усе апублікаваныя І. Грыгаровічам дакументы, якія мелі дачыненне да Польшчы, указаўшы, што ў кнізе надрукаваны 33 прывілеі польскіх каралёў. Рэцэнзент сцвердзіў, што *руская* мова і *расійская* – зусім розныя (*ruski język od rosyjskiego wcale jest różny*). *Руская* мова займае сярэдняе месца паміж польскай і расійскай. Але *руская* мова ў параўнанні з расійскай вельмі несфарміраваная, яна ўжываецца толькі ў штодзённай гаворцы. Многія расіяне памылкова лічаць яе сапаваным дыялектам расійскай мовы. *Руская* мова – гэта мова жыхароў «Белай Русі і сялян часткі Літвы, усёй Чырвонай і Чорнай Русі». Паводле

аўтара, *рускую* мову могуць разумець і расіяне, і палякі, але яна не з’яўляецца ні расійскай, ні польскай мовай, яна асобная.

Гэта публікацыя «Варшаўскага дзённіка» ў 1826 г. была пераказана ў франкамоўным «**Бюлетэні гістарычных навук, антычнасці, філалогіі**» (*Bulletin des sciences historiques, antiquités, philologie*). Для наймення абмяркоўванай у польскім часопісе *рускай* мовы ў французскім часопісе быў ужыты лінгвонім *ruske*. Тлумачылася, што *ruske* — гэта мова, якая ўжываецца ў Белай Русі.

Кароткая нататка «Бюлетэня гістарычных навук, антычнасці, філалогіі» ў сваю чаргу ў 1828 г. выклікала водгук у часопісе гісторыі, археалогіі і параўнальных касцюмаў «**Русский зритель**». Гэты водгук быў іранічным, ён меў назву «Адкрыццё невядомай мовы» («Открытие неизвестного языка»), быў надрукаваны ў раздзеле «Сумесь».

Аўтар «Русского зрителя» не прыняў ужывання ў французскай мове тэрміна *Ruske* для абазначэння раней невядомай мовы. Аўтар расійскага часопіса сцвердзіў, што матэрыял «Бюлетэня гістарычных навук, антычнасці, філалогіі» быў запазычаны з польскага часопіса, а, маўляў, у польскай мове лінгвонім *ruski* абазначае ‘рускі’. На думку расійскага аўтара, аўтар нататкі ў французскім часопісе гэтага не ведаў, таму і памыліўся. А *руская* мова, пра якую ішла гаворка ў «Бюлетэні гістарычных навук, антычнасці, філалогіі», гэта, маўляў, не што іншае, як «проста руска-славянскі дыялект», уласна, расійская мова.

З аднаго боку, не прыходзіцца сумнявацца, што ў часопісе «Русский зритель» аспрэчваліся меркаванні публікацыі «Бюлетэня гістарычных навук, антычнасці, філалогіі», у якой на аснове рэцэнзіі «Варшаўскага дзённіка» было напісана пра выданне ў Маскве кнігі І. Грыгаровіча. З другога боку, у публікацыі «Русского зрителя» сустракаюцца сцверджанні (часам падобныя да цытат), якіх не было ні ў нататцы «Бюлетэня гістарычных навук, антычнасці, філалогіі», ні ў «Варшаўскім дзённіку». Так, напрыклад, згадваючы пра датычныя справы Чырвонай Русі і Літвы афіцыйныя паперы ў канцылярыі Ягелона і Жыгімонта, аўтар «Русского зрителя» піша (нібыта ўслед за аўтарам «Бюлетэня...») пра ўжывальную ў іх «*руска-літоўскую (Rusko-Lituanienne)* або *беларускую (Bialo-Ruske, Blanche-Ruske)* мову». Аднак у нататцы «Бюлетэня...» такіх лінгвонімаў не знаходзім. Таксама аўтар сцвярджае, што нібыта ў французскім часопісе было напісана, што расійская мова на адну трэць складаецца з татарскіх слоў — але такога меркавання ні ў нататцы «Бюлетэня...», ні ў рэцэнзіі «Варшаўскага дзённіка» таксама няма. Зрэшты, у рэцэнзіі «Варшаўскага дзённіка» пішацца пра тое, што ў параўнанні з *рускай* мовай расійская мае шмат

запазычаных слоў; аднак у рэцэнзіі не гаворыцца нічога спецыяльнага пра татарскія словы, не акрэсліваецца іх колькасць. Таксама не пацвярджаецца пераказ аўтарам «Русского зрителя» нейкага фрагмента з французскага часопіса, дзе нібыта было напісана, што з IX ст. *руская мова (Ruske)* для славянскіх народаў стала богаслужбовай мовай.

Магчыма, у сваёй іранічна-саркастычнай нататцы аўтар «Русского зрителя» рэагаваў не на адну, а на некалькі публікацый «Бюлетэня...»? Спасылка ў часопісе «Русский зритель» была дадзена на с. 123 аднаго з нумароў «Бюлетэня...». Аднак нататка ў «Бюлетэні...» аб працы І. Грыгаровіча была надрукавана на с. 138–139. Іншыя публікацыі «Бюлетэня...», у якіх былі б выказаны апісанья вышэй аўтарам «Русского зрителя» меркаванні, знайсці не ўдалося. Выглядае, што нататка ў «Русском зрителе» была напісана вельмі неакуратна, прынамсі, неакуратна былі дадзены спасылкі. Магчыма, у ёй адначасова крытыкаваліся погляды, выказаныя ў розных артыкулах, надрукаваных у розных выданнях?

Што да сутнасці крытыкі аўтара «Русского зрителя», то яе трэба прызнаць негрунтоўнай. У сітуацыі калі ў французскай мове існаваў лінгвонім *langue russe* ‘руская мова’, для наймення іншай мовы, называнай у польскіх крыніцах *ruski język*, у французскай мове мог выкарыстоўвацца нейкі спецыяльны лінгвонім. І лінгвонім *ruske* мог быць такім тэрмінам. У польскай мове лінгвонім *ruski* не абазначаў ‘рускі’, ён значыў ‘беларускі’, ‘украінскі’, ‘усходнеславянскі’. Публікацыі «Варшаўскага дзённіка» і «Бюлетэня...», насуперак аўтару «Русского зрителя», былі прысвечаны беларускай, а не расійскай мове.

Пытанне выклікае аўтарства неакуратнай і некампетэнтнай нататкі «Адкрыццё невядомай мовы». Выданне часопіса ініцыяваў К. Калайдовіч, але з прычыны цяжкай хваробы, бадай, ім не займаўся. Было б вельмі дзіўным, калі б такі вопытны аўтар, як К. Калайдовіч, блаславіў публікацыю названай нататкі. Вядома, што выпуск часопіса здзейснілі сябры К. Калайдовіча. 13-ы і 14-ы здвоены нумар, у якім была надрукавана нататка «Адкрыццё невядомай мовы», рэдагаваў паэт, перакладчык антычнай і італьянскай паэзіі Сямён Раіч. У 13-м і 14-м нумары быў надрукаваны яго нарыс «3 гісторыі італьянскай літаратуры». Магчыма, С. Раіч і мог быць аўтарам нататкі «Адкрыццё невядомай мовы».

Як вядома, на непаразуменні ў сувязі з прыпісваннем тэрмінам *руская мова* і *расійская мова* пэўных дакладных значэнняў у 1820-я гг. звярталі ўвагу і іншыя аўтары, напрыклад С. Б. Ліндэ (гл. раздзел 2) і Ф. Булгарын (гл. раздзел 3). Арыентуючыся на спецыфіку і патрэбы

расійскай лінгвістыкі і рускай нацыянальнай самасвядомасці, і Ф. Булгарын, і С. Б. Ліндэ ў 1823 г. патрактавалі гэтыя тэрміны як тоесныя. Як бачна з апісанай вышэй рэцэнзіі 1825 г. часопіса «Варшаўскі дзённік» на зборнік «Беларускі архіў старажытных грамат» І. Грыгаровіча, яшчэ і пазней прынамсі некаторыя польскія аўтары не прымалі такога падыходу, працягваючы выразна адрозніваць *рускую* (беларускую) мову ад *расійскай* і называць *рускай* беларускую мову.

Увогуле, 1820-я гады былі вельмі важным часам для гісторыі вывучэння беларускай мовы. У гэты перыяд з'явілася значная колькасць прац аб беларускай мове, напісаных вялікай колькасцю аўтараў. У рамках гэтага дзесяцігоддзя адбыўся якасны зрух у параўнанні з двума першымі дзесяцігоддзямі XIX ст. На змену выключна фрагментарнаму вывучэнню, уласціваму пачатку XIX ст., прыходзіла лінгвістыка больш высокага ўзроўню, у якой пачалі выпрацоўвацца метады сістэматызаванага даследавання беларускай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Што адрознівае працы пра беларускую мову 1820-х гг. ад прац пра яе двух папярэдніх дзесяцігоддзяў?

2. Якое значэнне для беларусістыкі мае лінгвістычная дзейнасць І. Даніловіча? Як трэба разумець ужыты ім у адной з яго прац выраз «працяглая беларуская мова»?

3. Як можна было б акрэсліць амплуа З. Даленгі-Хадакоўскага ў беларусістыцы?

4. Як была пададзена беларуская мова ў працы «Поўнае і найноўшае землеапісанне Расійскай імперыі ў Еўропе і Польшчы» Г. Гаэля 1821 г.?

5. Чаму ў працах Я. Балхавіцінава звычайна лічылася, што беларуская мова ўжывалася ў Кіеве і іншых украінскіх рэгіёнах?

6. У сувязі з чым да беларусістыкі маглі мець пэўнае дачыненне некаторыя працы, прысвечаныя старапрускай, літоўскай і іншым балтыйскім мовам?

7. Як беларуская мова была пададзена ў парызскім «Этнаграфічным атласе свету» А. Бальбі?

8. Што пра беларускую мову і іншыя ўжывальныя ў Беларусі мовы было напісана ва «Універсальнай геаграфіі» К. Мальтэ-Бруна?

9. Якія водгукі мела публікацыя ў Маскве ў 1824 г. зборніка «Беларускі архіў старажытных грамат»?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. М. Аб навуковай рэцэпцыі беларускай мовы ў Расіі ў першай палове XIX стагоддзя / С. М. Запрудскі // Мовазнаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка. XV Міжнародны з'езд славістаў (Мінск, 20–27 жніўня 2013 г.): даклады беларускай дэлегацыі / рэдкал.: А. А. Лукашанец [і інш.]. – Мінск : Беларус. навука, 2013. – С. 37–52.

Карский, Е. Ф. Беларусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. – Минск : Беларус. Энцикл., 2006–2007. – Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. – 2006.

Лантева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лантева. – М. : Индрик, 2005.

Свістунова, М. Мовазнаўчая тэматыка на старонках «Dziennika Wileńskiego» / М. Свістунова // Супольнасць традыцыі – садружнасць у будучыні: беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі : зб. навук. арт. / пад рэд. І. Э. Багдановіч, С. М. Запрудскага. – Мінск : Кнігазбор, 2012. – С. 193–198.

УКЛАД ІВАНА ГРЫГАРОВІЧА Ў ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Іван Іванавіч Грыгаровіч (1792–1852) вядомы як гісторык царквы, археограф, мовазнавец. Бадай, найбольшыя заслугі перад навукай ён мае ў археографіі (ад ст.-грэч. ἀρχαῖος – ‘старажытны’ і γράφω – ‘пішу’) – дапаможнай гістарычнай дысцыпліне, якая займаецца публікацыяй пісьмовых гістарычных дакументаў, апісаннем і выданнем старажытных помнікаў. У 1824 г. у Маскве быў надрукаваны падрыхтаваны ім першы археографічны зборнік па гісторыі беларускіх земляў «Беларускі архіў старажытных грамат». Згодна са сведчаннем Паўла Шпілеўскага 1853 г., беларуская мова звярнула на сябе ўвагу вучоных «толькі ў апошні час, пасля таго, як былі выдадзены некаторыя напісанья на ёй старажытныя граматы і акты». Несумненна, тут меліся на ўвазе найперш археографічныя здзяйсненні І. Грыгаровіча, пра якія яшчэ памяталі ў 1850-я гг. З гэтай цытаты можна таксама бачыць важнасць публікацыі старажытных пісьмовых дакументаў для стымулявання грамадскай цікавасці да менш вядомай навуковай грамадскасці мовы і разгортвання яе вывучэння.

З 1802 па 1811 г. І. Грыгаровіч вучыўся ў Магілёўскай духоўнай семінарыі, да 1815 г. выкладаў грэчаскую і лацінскую мовы ў Магілёўскім павятовым духоўным вучылішчы.

Падчас адпачынку ў бацькоў у Гомелі І. Грыгаровіч пазнаёміўся з мецэнатам графам **Мікалаем Пятровічам Румянцавым** (1754–1826). М. Румянцаў паслаў яго вучыцца ў Пецярбургскую духоўную акадэмію (І. Грыгаровіч скончыў яе ў 1819 г.). У Пецярбургу І. Грыгаровіч часта наведваў дом графа, дзе меў магчымасць пазнаёміцца са знаўцамі

расійскай старасветчыны П. Кёпенам, А. Вастокавым, К. Калайдовічам, П. Строевым і інш. М. Румянцаў планаваў, што І. Грыгаровіч застанеца ў Пецярбургу, але малады кандыдат багаслоўскіх навук вярнуўся ў Беларусь, знаходзіўся на пасадзе рэктара вучылішча ў Гомелі.

У 1821 г. І. Грыгаровіч апублікаваў дысертацыю пра наўгародскіх пасаднікаў (выдадзена на сродкі М. Румянцава). У 1824 г. падрыхтаваў рукапіс працы «Беларуская іерархія» (надрукавана ў 1992 г.).

Гомельскі перыяд жыцця І. Грыгаровіча быў вельмі плённым, ён працягваўся да 1829 г. У гэты час І. Грыгаровіч вывучаў зборы гістарычных матэрыялаў Магілёўскага, Мсціслаўскага і Аршанскага архіваў. У выніку такога вывучэння, найперш на магілёўскіх матэрыялах, і быў падрыхтаваны зборнік «Беларускі архіў старажытных грамат». У 1829 г. І. Грыгаровіч быў пераведзены ў Віцебск, дзе ён стаў рэктарам духоўных вучылішчаў.

З 1831 г. і да канца жыцця І. Грыгаровіч жыў у Пецярбургу. У 1837 г. стаў членам Археаграфічнай камісіі, у 1839 г. быў прызначаны галоўным рэдактарам выдаваных камісіяй «Актаў гістарычных» і «Актаў Археаграфічнай экспедыцыі».

На працягу 1846–1851 гг. Археаграфічная камісія выдала чатыры тамы «Актаў, якія датычацца гісторыі Заходняй Расіі». У іх былі надрукаваны каля дзвюх тысяч дакументаў XIV–XVII стст. са сховішчаў Пецярбурга, Масквы, Мсціслава, Магілёва, Полацка на беларускай і ўкраінскай мовах. Пяты том выйшаў у 1853 г. пасля смерці І. Грыгаровіча.

Вялікае значэнне для зацікаўлення І. Грыгаровічам гісторыяй беларускай мовы мела яго знаёмства з дзяржаўным дзеячам і мецэнатам М. Румянцавым. Асноўнай крыніцай фінансавых даходаў графа былі яго беларускія ўладанні. Яшчэ ў 1776 г. у Гомелі яго бацька атрымаў вялікі маёнтак. У 1802–1810 гг. М. Румянцаў быў міністрам камерцыі, з 1807 г. – міністрам замежных спраў, з 1809 г. – канцлерам. У 1811 г. па ініцыятыве М. Румянцава была заснавана Камісія друкавання дзяржаўных грамат і дагавораў (у 1813–1828 гг. выдала чатыры тамы «Збору дзяржаўных грамат і дагавораў»).

Выйшаўшы ў адстаўку з дзяржаўнай службы ў 1814 г., ладную частку свайго жыцця М. Румянцаў праводзіў у Гомелі. Ён аб'яднаў вакол сябе групу гісторыкаў, археографаў, лінгвістаў, пераважна выхадцаў з заходніх расійскіх губерняў. Такое нефармальнае згуртаванне пазней атрымала назву «румянцаўскі гурток», у яго ўваходзілі многія героі гэтага дапаможніка (К. Калайдовіч, П. Кёпен, І. Лабойка і інш.). У 1820-я гг. гурток вывучаў дакументы «Літоўскай метрыкі». М. Румянцаў арганізаваў першыя археографічныя экспедыцыі (у тым ліку па Беларусі). Дзейнасць «румянцаўскага гуртка» спынілася са

смерцю мецэната ў 1826 г. Спачатку І. Грыгаровіч выконваў даручэнні М. Румянцава па пошуку і перакладзе старажытных дакументаў, пазней уключыўся ў даследчыцкую дзейнасць. Укладзены І. Грыгаровічам «Беларускі архіў старажытных грамат» быў прысвечаны М. Румянцаву. Зборнік быў выдадзены пры яго ідэйнай падтрымцы і за яго грошы.

«Беларускі архіў...» планавалася выдаць у трох частках. У 1824 г. у Маскве была апублікавана першая частка, дакументы для якой выявіў сам І. Грыгаровіч. Усе надрукаваныя ў храналагічным парадку ў першай частцы 57 дакументаў, за выключэннем двух, паходзяць з Магілёва і аколіц, яны датуюцца XV–XVIII стст. Дакументы адлюстроўваюць сацыяльна-эканамічную гісторыю і царкоўна-рэлігійныя адносіны. Шэраг з іх надрукаваны паралельна — па-беларуску і па-польску, асобныя — на лацінскай мове і ў перакладзе на беларускую мову.

Другая і трэцяя часткі зборніка не надрукаваны. Другая частка (захоўваецца ў Беларускам дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва) была падрыхтавана да друку ў Гомелі да канца 1825 г., яна была ўкладзена ў тым ліку з дакументаў, дасланных І. Лабойкам і іншымі людзьмі. У ёй (ахоплівае перыяд з 1252 па 1707 г.) змешчана 66 дакументаў. У прадмове да другой часткі І. Грыгаровіч напісаў, што некаторыя дакументы зборніка «захоўваюць адбітак старажытнай беларускай мовы». У трэцяй частцы павінны былі быць змешчаны дакументы XVII ст., але праца над ёй была спынена з-за смерці М. Румянцава, фінансавых цяжкасцей, умяшання цензуры.

Публікацыя ў 1824 г. першай часткі зборніка выклікала неадназначныя водгукі ў Польшчы, Францыі і Расіі. У часопісе «Варшаўскі дзённік» у 1825 г. была надрукавана падрабязная ўхвальная рэцэнзія, у якой акцэнтавалася значэнне гэтай публікацыі для польскай культуры і звярталася ўвага на існаванне самастойнай беларускай («рускай») мовы. Рэцэнзія «Варшаўскага дзённіка» ў 1826 г. была каратка пераказана ў франкамоўным «Бюлетэні гістарычных навук, антычнасці, філалогіі» (*Bulletin des sciences historiques, antiquités, philology*). У сваю чаргу нататка «Бюлетэня...» ў 1828 г. выклікала іранічны водгук у часопісе гісторыі, археалогіі і параўнальных касцюмаў «Русский зритель» пад назвай «Адкрыццё невядомай мовы». Аўтар водгуку (ім, верагодна, быў паэт, перакладчык антычнай і італьянскай паэзіі Сямён Раіч) адмаўляў існаванне асобнай ад расійскай «рускай» (беларускай) мовы¹.

¹ Падрабязней пра рэзананс, выкліканы публікацыяй «Беларускага архіва...», гл. у раздзеле 7.

У сваёй дзейнасці І. Грыгаровіч меў выразныя патрыятычныя матывы. Пасля публікацыі «Беларускага архіва...» у 1824 г. ён пісаў у лісце брату: «Няхай жа і наша святая беларуская зямля не зусім знікне з твару зямлі: але няхай ведае свет, што былі часы, калі яна была больш слаўнай і больш дабрадзейнай, чым цяпер». Важна, што ў назве зборніка фігураваў прыметнік *беларускі*. Услед за вядомым артыкулам К. Калайдовіча 1822 г. «Аб беларускай мове» такое выкарыстанне слова *беларускі* ў назве кнігі спрыяла сцвярджанню самастойнай навуковай галіны — беларусістыкі — і нарошчванню інтарэсу да яе. У 1820-я гг. выданне «Беларускага архіва...» было важным археаграфічным дасягненнем, на яго звярнулі ўвагу многія інтэлектуалы. У 1995 г. публікацыю гэтага зборніка брытанскі даследчык Д. Сондэрс назваў «расійскім адкрыццём Беларусі».

Мова надрукаваных І. Грыгаровічам дакументаў спрыяла пашырэнню дыяпазону філалагічнай дыскусіі ў Расіі. На прыкладзе зборніка можна было бачыць, што многае ў яго мове было незразумела, прынамсі расійскаму чытачу. І. Лабойка падаў М. Румянцаву ідэю, што для таго, каб апублікаваныя дакументы маглі быць адпаведным чынам зразуметы, варта было падрыхтаваць слоўнік (гл. раздзел 6).

Пад уплывам ідэі І. Лабойкі ў красавіку 1824 г. М. Румянцаў пісаў І. Грыгаровічу: «Моцна жадаю, каб Вы да “Беларускіх грамад” далучылі слоўнік беларускіх слоў, для нас незразумелых, і пастараліся б іх растлумачыць. Няма сумнення, што гэты слоўнік надаў бы большую вартасць таму выданню, над якім Вы цяпер працуеце». Слоўнік для «Беларускага архіва...» (фактычна ён уяўляў бы сабой паказальнік слоў), аднак, створаны не быў. Так адбылося, відаць, таму, што ідэя яго ўкладзі з’явілася падчас завяршальнага этапу падрыхтоўкі выдання (першы аркуш «Беларускага архіва...» быў надрукаваны ўжо да 6 красавіка 1824 г.), якое да таго ж у цэлым было падрыхтавана вельмі хутка. Тым не менш у гісторыю расійскай і беларускай лінгвістыкі першай паловы XIX ст. зборнік «Беларускі архіў...» увайшоў у тым ліку як праца, якая мела вынікам ініцыяванне — даволі рэдкай у той час — ідэі падрыхтоўкі перакладнога слоўніка.

У «Беларускім архіве...» у падстаронкавых зносках, аднак, былі растлумачаны асобныя словы. Напрыклад, спалучэнне *едвабнымі речмі* было растлумачана пры дапамозе выразу *шелковымі таварамі*. Спецыяльная рэмарка ў зборніку была прысвечана значэнню прыметніка *подужны* ў спалучэнні *мыто подужное*. Яно было правільна растлумачана ў сувязі са словам *дуга*: ‘плата з кожнай падводы («дугі») за праезд’.

Што ўяўляў сабой рыхтаваны І. Грыгаровічам у Гомелі паказальнік да гістарычных дакументаў, можна бачыць на прыкладзе неапублікаванага рукапісу гэтай працы, які застаўся пасля смерці аўтара. Рукапіс

складаўся з некалькіх старонак, меў назву «Збор слоў літоўска-рускай (беларускай) мовы». На думку І. Грыгаровіча, такі паказальнік быў патрэбен не толькі для лепшага разумення гістарычных актаў на беларускай мове, але і таму, што «слоўнік ёсць летапіс мовы, і ў гэты летапіс павінны быць унесены ўсе факты, якія былі і ёсць».

У канцы жыцця па прапанове міністра народнай асветы А. Шырынскага-Шыхматава І. Грыгаровіч займаўся складаннем яшчэ аднаго слоўніка беларускай мовы. Гэта мелася быць праца, заснаваная найперш на старажытных пісьмовых крыніцах. На думку аўтара, існавала патрэба даць правільнае тлумачэнне «многім старадаўнім *заходнярускім* словам, якія даўно ўжо выйшлі з памяці людзей, але захаваліся ў старажытных дакументах». Аднак пэўнае месца ў ім займалі таксама словы, «якія ўжываў і ўжывае народ у сваім дамашнім побыце, у служэнні і ў сваіх малітвах Богу».

У 1847 г. з нагоды ўкладання слоўніка І. Грыгаровіч падрыхтаваў «Запіску», а ў 1848 г. апублікаваў кароткі план працы. У 1852 г. у «Наматках аб беларускай мове» Ф. Галатузаў з задавальненнем пісаў, што характарызаваць беларускую мову цяпер будзе тым больш нескладана дзякуючы таму, што пры падтрымцы Другога аддзялення Акадэміі навук І. Грыгаровічам ужо друкуецца яе слоўнік.

Укладанне слоўніка не было даведзена да канца. Захаваўся датаваны 1850—1851 г. яго рукапіс на літары А, Б і В (не апублікаваны да сёння, змяшчае больш за чатыры тысячы слоў), а таксама аркуш карэктуры слоўніка, выпраўлены рукой І. Грыгаровіча. Рукапіс мае назву «Слоўнік заходнярускай мовы» («Словарь западнорусского наречия», захоўваецца ў Беларускай дзяржаўнай архіве-музеі літаратуры і мастацтва). Слоўнік быў складзены зыходзячы з прынцыпаў, выкладзеных І. Грыгаровічам у «Запісцы» 1847 г. У яго ўключаны словы з помнікаў старажытнага пісьменства, а таксама словы з жывой народнай мовы; у абодвух выпадках даваліся ілюстрацыі. Уключаныя ў слоўнік лексемы з помнікаў часам з'яўляюцца небеларускімі, далёка выходзяць за межы беларускай тэрыторыі, ужываюцца ва Украіне, увогуле, у шырока разуметай І. Грыгаровічам «Заходняй Русі». Сярод слоў, запісаных з вуснага маўлення, у слоўніку асабліва многа магілёўскіх адзінак.

Матэрыялы І. Грыгаровіча былі перададзены яго наступніку Івану Насовічу. І. Насовіч выкарыстаў іх, але яго слоўнік быў падрыхтаваны зусім на іншых прынцыпах. Ён завяршыў укладанне свайго слоўніка ў 1863 г. (праца была надрукавана ў 1870 г.). Такім чынам, час ад ідэі надрукаваць слоўнік беларускай мовы (1824) да яе здзяйснення (1870) ахапіў 46 гадоў.

Як відаць на прыкладзе назваў слоўнікаў І. Грыгаровіча, на працягу 1820-х – пачатку 1850-х гг. у яго рэпертуары было некалькі найменняў беларускай мовы (*літоўска-руская, беларуская, заходняруская*; апошняя назва – больш позняя), што адлюстроўвае стан у гэтай сферы ў сярэдзіне XIX ст. Характарызуючы ў 1823 г. адзін са слувцкіх рукапісаў пачатку XVI ст., І. Грыгаровіч зафіксаваў, што ў перапісчыка часам сустракаліся «ідыятызмы ўласна *літоўскай і беларускай*, яго айчыннай мовы». Тут зафіксаваны адзін з ранніх выпадкаў, калі назва *беларуская* ўжывалася для абазначэння мовы, якая выходзіла па-за рамкі Віцебшчыны і Магілёўшчыны. Аднак з гэтай цытаты складана зразумець, што І. Грыгаровіч разумеў пад *літоўскай* мовай.

У «Беларускім архіве...» у каментары да адной з грамат Жыгімонта (24-ы дакумент) І. Грыгаровіч заўважаў, што гэты дакумент «упісаны быў на *рускай* мове ў метрыку Літоўскую». Насуперак таму, што ў назву зборніка быў вынесены прыметнік *беларускі*, як мінімум у сярэдзіне 1820-х гг. І. Грыгаровіч яшчэ не карыстаўся выразам *беларуская мова* або ўжываў яго абачліва. У канцы зборніка «Беларускі архіў...» у заўвагах з нагоды абмеркавання правапісу уласнай назвы *Марія Іллічна* ён ужываў выраз *беларускі правапіс* («белорусское правописание»). Верагоднае значэнне слова *беларускі* ў гэтым кантэксце – ‘правапіс, уласцівы помнікам, напісаным пэўным («беларускім») почыркам’. Такім чынам, тэрмін *беларускі* ўжываўся І. Грыгаровічам пераважна ў археаграфічным (*беларускі правапіс*) і геаграфічным (рэгіён Магілёўшчыны, Віцебшчыны, Смаленшчыны) значэннях, аднак яшчэ не ў поўнай меры быў перанесены на мову.

Тая акалічнасць, што І. Грыгаровіч працаваў пераважна са старымі пісьмовымі крыніцамі, дамінавала ў яго разуменні беларускай мовы. Здаецца, часам ён амаль не браў пад увагу наяўнасць вуснай формы мовы і розніцу паміж ёй і пісьмовай формай беларускай мовы. У 1849 г. І. Грыгаровіч пакінуў наступнае вызначэнне арэала пашырэння беларускай мовы: «*Заходняруская* мова, іначай называная *беларускай*, ужываецца жыхарамі Белай Расіі, Літвы, Вальні, Падолля, Палесся, Пакуцця і ў абласцях цяперашняй аўстрыйскай Галіцыі, пачынаючы ад Заходняй Дзвіны і Дняпра, па Вісле, Бугу, Днястры і за гарамі Карпацкімі. Ва ўсіх гэтых месцах народ гаворыць на ёй, разумеецца, з большай або меншай прымессю то польскай мовы, то маларасійскай, і прытым з рознымі варыяцыямі, як у граматычных формах, так і ў самім вымаўленні слоў».

Такую характарыстыку вельмі крытычна ацаніў Я. Карскі, які прывёў яе ў сёмым раздзеле першага тома «Беларусаў», прысвечаным працам аб вуснай беларускай мове. Пачынальнік беларускай

лінгвістыкі падкрэсліў тую акалічнасць, што І. Грыгаровіч вырас у Беларусі і таму такая ацэнка яго выглядае дзіўна. Тут пад *Белай Расіяй* у І. Грыгаровіча разумеецца, відавочна, у духу падыходаў першай паловы XIX ст. не ўся этнаграфічная Беларусь, а толькі Беларускае Падняпроўе і Падзвінне.

На нашу думку, прыведзеную характарыстыку было б больш падстаў разглядаць у раздзеле аб пісьмовых помніках беларускай мовы. Так, сапраўды, І. Грыгаровіч ужыў выраз «народ гаворыць на ёй». Але, праўдападобна, нягледзячы на тое, што ён ведаў вусную беларускую мову, прынамсі ў гэтым выказванні ён глядзеў на беларускую мову адзіна праз прызму сваіх даследаванняў сферы пісьмовай мовы. Вуснае маўленне ён фактычна мог ігнараваць, не ведаць, што пры характарыстыцы мовы яно таксама можа мець вялікае значэнне. Выглядае, што аж да канца 1840-х гг. І. Грыгаровіч пранёс архаічнае разуменне аб беларускай мове, уласцівае шэрагу аўтараў 1820-х гг., профілем лінгвістычнай дзейнасці якіх было гістарычнае мовазнаўства (К. Калайдовіч, Я. Балхавіцінаў і інш.). Згодна з такім падыходам *беларуская мова* ўяўляла сабой найперш старую пісьмовую мову, засведчаную ў разнародных пісьмовых помніках вельмі шырокага арэала.

Дзясягненні І. Грыгаровіча ў лексікаграфіі з'яўляюцца важнымі, але яны адлюстроўваюць ранні этап развіцця лексікаграфіі. Фактычна яны засталіся ў ценю дзейнасці яго слаўтага наступніка І. Насовіча.

На магільным камені Івана Грыгаровіча на Волкавых могілках у Пецярбургу зроблены надпіс *ne frustra videar vixisse* («Здаецца, пра жыў нездарма»).

Пытанні для самакантролю

1. Як можна ацаніць уклад І. Грыгаровіча ў археаграфію?
2. У якім выглядзе «Беларускі архіў старажытных граматаў» быў запланаваны да друку?
3. Якое значэнне для навуковай дзейнасці І. Грыгаровіча мела яго знаёмства з графам М. Румянцавым?
4. Якія водгукі мела публікацыя «Беларускага архіва...»?
5. Над падрыхтоўкай якіх слоўнікаў працаваў І. Грыгаровіч?
6. Як можна растлумачыць ужыванне І. Грыгаровічам лінгвонімаў *беларуская мова, літоўска-руская мова, руская мова, заходняруская мова*?
7. Чаму можна гаварыць, што погляд І. Грыгаровіча на беларускую мову быў незбалансаваны?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Григорович, Н. Переписка протоиерея Иоанна Григоровича с графом Румянцевым / Н. Григорович // Чтения в о-ве истории и древностей рос. — 1864. — Кн. 2. — С. 3–92.

Гуліцкі, М. Ф. Лексікаграфічная дзейнасць І. Грыгаровіча / М. Ф. Гуліцкі // Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX — пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. — Мінск : Выш. шк., 1978. — С. 27–36.

Іванова, В. Лісты з асабістага архіва Івана Грыгаровіча / В. Іванова // Беларускі археаграфічны штогоднік / рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.]. — Мінск : БелНДІДАС, 2007. — Вып. 8. — С. 222–231.

Нікалаеў, М. Прадмова / М. Нікалаеў // Беларуская іерархія / І. І. Грыгаровіч. — Мінск : БелЭн, 1992. — С. 4–19.

Улашчык, М. Збор твораў : у 3 т. / М. Улашчык. — Смаленск : Інбелкульт, 2017. — Т. 1 : Працы па археаграфіі і крыніцазнаўству. — С. 45–73.

Saunders, D. Nikolai Petrovich Rumiantsev and the Russian Discovery of Belarus / D. Saunders // Occasional papers in Belarus. studies. — 1995. — № 1. — P. 51–61.

ПАВАЛ ЁЗАФ ШАФАРЫК ЯК БЕЛАРУСІСТ (на матэрыяле «Гісторыі славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» 1826 г.)

Навуковая дзейнасць славацкага і чэшскага славіста Паўла Ёзафа Шафарыка (1795–1861) добра вывучана. Тэма беларусазнаўчых штудый П. Ё. Шафарыка прыцягвала ўвагу Аляксея Каўкі і Міхала Кандрацюка, некаторыя важныя заўвагі наконт укладу навукоўца ў беларусістыку зроблены ў рамках прац, фармальна яму не прысвечаных. У сваіх развагах пра Шафарыка-беларусазнаўцу розныя аўтары звычайна пішуць пра кнігу «Славянская этнаграфія» 1842 г., у якой дадзена адносна разгорнутая характарыстыка беларускай мовы. Радзей у поле зроку даследчыкаў трапляе праца 1837 г. «Славянскія старажытнасці» – як правіла, з нагоды ўключэння П. Шафарыкам у беларускі этнагенез племені будзінаў і разваг аўтара пра плямёны люцічаў і вялетаў.

Навукоўцы, якія спецыяльна займаліся спадчынай П. Шафарыка, сцвярджаюць, што ўкраінскі і беларускі фрагменты «Славянскай этнаграфіі» для чэшскага грамадства ў свой час былі піянерскімі. А. Каўка ўказвае, што П. Шафарык замацаваў у навуковым ужытку паняцці «Беларусь», «беларусы», «беларуская мова», услед за Я. Карскім падкрэслівае паўнату яго характарыстыкі беларускай мовы. М. Кандрацюк звяртае ўвагу на дзясятныя славацкага і чэшскага вучонага ў галіне беларускай дыялекталогіі. У працы А. Супруна ёсць некалькі дробных заўваг аб недакладнасці вылучаных П. Шафарыкам рыс беларускай мовы. С. Токць зазначае, што П. Шафарык

першым паспрабаваў устанавіць арэал рассялення беларусаў і вызначыць іх агульную колькасць, таксама выказаў меркаванне, што звесткі аб заходняй мяжы беларускага этнасу П. Шафарык атрымаў ад П. Кёпена або якога-небудзь іншага даследчыка з Расійскай імперыі. У падручніку па гісторыі беларускага мовазнаўства Л. Шакуна П. Шафарык прадстаўлены як аўтар, які першым стаў уводзіць беларускую мову ў практыку агульнаеўрапейскага параўнальна-гістарычнага мовазнаўства.

Мэтай гэтага раздзела з'яўляецца спроба паставіць беларусістычныя фрагменты нямецкамоўнай працы П. Шафарыка «Гісторыя славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» (*Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten*) (Будапешт, 1826) у кантэкст беларусазнаўства першай трэці XIX ст. З аднаго боку, М. Кандрацюк сцвярджае, што ў гэтай кнізе выказаны «вельмі істотныя» меркаванні пра беларускую мову. З другога боку, у падручніку па гісторыі беларускага мовазнаўства Л. Шакуна адзначаецца, што ў ёй П. Шафарыку «яшчэ не ўдалося як след разабрацца ў спецыфіцы беларускай мовы».

Тут дарэчы будзе акрэсліць кантэкст беларусістычных даследаванняў першай трэці XIX ст., у рамках якога была падрыхтавана «Гісторыя славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах». Падчас напісання П. Шафарыкам «Гісторыі...» вывучэнне беларускай мовы знаходзілася ў «данавуковым», зародкавым стане. У гэты час яшчэ толькі разгортвалася параўнальна-гістарычнае мовазнаўства, адсутнічалі якія-небудзь больш ці менш доўгія апісанні беларускай мовы, справа нярэдка абмяжоўвалася нешматлікімі кароткімі выказваннямі адносна яе характару. Сам выраз «беларуская мова» ўяўляў сабой амаль поўную навіну. Вывучэнне беларускай мовы часта яшчэ было інтуітыўным, «атамарным». Паміж рознымі публікацыямі і аўтарамі існавала слабая сувязь або яе ўвогуле не назіралася.

Падобная характарыстыка ў пэўным сэнсе можа быць прыкладзена і да тагачаснай украіністыкі. Насуперак таму, што ў гэты час ужо тройчы была апублікавана «Энеіда» І. Катлярэўскага, выйшлі з друку граматыка А. Паўлоўскага і зборнік народных песень М. Цартэлева, вывучэнне ўкраінскай мовы таксама яшчэ як след не разгарнулася. Вывучэнне расійскай мовы ў гэты час, несумненна, знаходзілася на больш высокім узроўні, аднак і яе навуковае даследаванне сутыкалася са значнымі цяжкасцямі, хоць гэта былі часткова цяжкасці іншага роду. Перашкодай у яе вывучэнні было, напрыклад, тое, што яна фактычна яшчэ не была адзелена ад царкоўнаславянскай мовы.

У працах пачатку XIX ст. *Беларуссю* лічыліся звычайна толькі Магілёўшчына і Віцебшчына, рэдка гэтую назву прыпісвалі больш

шырокаму арэалу. У даследаваннях гэтага і ранейшага часу пры апісанні этналагічных і культурных характарыстык Беларусі гаворка пра беларусаў, тым больш пра беларускую мову, звычайна не ішла. Існавалі таксама працы, у якіх Беларусь увогуле не вылучалася як асобны рэгіён Расійскай імперыі.

Напрыклад, лексема *Беларусь* згадваецца ў вельмі доўгай назве геаграфічнага слоўніка Л. Максімовіча 1788 г. як рэгіён, далучаны да Расіі: «Новый и полный географический словарь Российскаго государства, или Лексикон... С объяснением и тех мест, которые в прежние войны и прошедшую Турецкую; а некоторые прежде того и от Персии храбростию российской или обладаемы были, или и ныне находятся еще во владении; также и тех, которые в преславное настоящее царствование с Белоруссиею и с полуостровом Крымом к России присоединены...». У слоўніку ёсць спецыяльны артыкул «*Белоруссия* или *Белая Россия*». *Белоруссия* таксама ўпамінаецца ў артыкулах «Витебск», «Могилев» і інш., аднак артыкула «*белорусы*» ў слоўніку няма. У пазнейшым выданні слоўніка 1801 г. таксама ёсць артыкул пра «новую страну *Белоруссия*», у якім згадваецца «Белорусская губерния»; як галоўны горад Беларускай губерні ў слоўніку пададзены Віцебск.

У «Аглядзе Расійскай імперыі ў яе цяперашнім новаўладжаным стане» («Обозрение Российской империи в нынешнем ее новоустроенном состоянии») С. Пляшчэева (СПб., 1793) назва *Беларусь* была згадана пры апісанні Полацкага і Магілёўскага намесніцтваў (пазначана, што яны складалі частку *Беларусі*). Тэрыторыі, якія адышлі да Расіі згодна з першым падзелам Рэчы Паспалітай, называліся «*Беларускімі* губернямі, далучанымі ад Польшчы». У працы паведамлялася, што каталіцкі архібіскуп, пад чым ведамам знаходзілася каталіцкае духавенства Полацкага і Магілёўскага намесніцтваў, называўся архібіскупам *беларускім*. Аднак сярод славянскіх народаў імперыі С. Пляшчэеў вылучаў толькі «расіян» і «палякаў». Апошнія, паводле аўтара, людзі праваслаўнай, каталіцкай і ўніяцкай веры, насялялі Полацкае і Магілёўскае намесніцтвы, на тэрыторыі якіх жыла таксама «літва».

Відавочна, пад назвай «палякі» тут абазначаны жыхары новадалучаных да Расійскай імперыі «польскіх» тэрыторый. Цікава, што, згодна з С. Пляшчэевым, «палякі» канцэнтраваліся на Полаччыне і Магілёўшчыне, пры гэтым яны не абавязкова былі католікамі. Цікава таксама, што, паводле аўтара «Агляду Расійскай імперыі ў яе цяперашнім новаўладжаным стане», у гэтым самым рэгіёне жыла і «літва» — так у XVIII ст. і раней называлі жыхароў Вялікага Княства Літоўскага. Відавочна, у кнігу С. Пляшчэева трапілі вельмі

фрагментарныя і стракатыя звесткі пра беларусаў, узятыя з розных, не ўзгодненых паміж сабой, гістарычных і сучасных крыніц.

Нягледзячы на ўсе недахопы прадстаўлення беларусаў у кнізе С. Пляшчэева, аналагічным чынам Беларусь і расійскія славяне былі пададзены і ў французскай кнізе «Агульнае ўяўленне аб сучаснай Расіі» (Tableau général de la Russie moderne. Т. I. Paris, 1802), у якой, відавочна, былі выкарыстаны звесткі з працы С. Пляшчэева. Згодна з артыкулам пра Мінск у англійскай энцыклапедыі 1829 г., на тэрыторыі Мінскай губерні жылі «палякі», «літва», татары, армяне, грэкі, яўрэі і цыганы; «беларусы» не згадваліся.

Згадка пра *Беларусь* адсутнічала ў кнізе Георга Гасэля «Статыстычны нарыс Расійскай імперыі» (Нюрнберг; Лейпцыг, 1807). З ліку славян у Расіі аўтар ведаў «рускіх» (складаліся з «велякарусаў» і «маларусаў», а таксама з рознага тыпу «казакоў»), «палякаў», «сербаў», «літоўцаў», «летаў» і «кураў». «Літоўцы», паводле сведчання Г. Гасэля, носьбіты праваслаўнай рэлігіі, мелі асобную мову і жылі ўперамешку з палякамі ў Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях. Выглядае, што пад «літоўцамі» аўтар апісваў беларусаў.

Упамінанняў пра Беларусь не было ў аглядзе падзелу Расіі на губерні ў працы вядомага расійскага географа Еўдакіма Зяблоўскага «Статыстычнае апісанне Расійскай імперыі» (СПб., 1808), а таксама ў апублікаванай у Лейпцыгу ў 1813 г. кнізе Бурхарда Генрыха Віхмана «Прадстаўленне Расійскай манархіі ў яе найбольш важных, статыстычна-палітычных адносінах». З галінаў «славянскага племені» ў Расіі Е. Зяблоўскаму былі вядомы «расіяне», рознага тыпу «казакі», а таксама вялікі («многочуднейшы») народ «палякаў», які насяляў Віцебскую, Магілёўскую, Віленскую, Гродзенскую, Мінскую, Валынскую, Падольскую і Кіеўскую губерні. Выглядае, што аўтар тут назваў «палякамі» проціпастаўлены маскавітам рэканструяваны сярэдневяковы народ «беларусаў». Сярод народаў «латышскага племені» Е. Зяблоўскі пазначыў «літву», народ, які жыў у Віленскай і Магілёўскай губернях, а таксама «ва ўсіх месцах былога Герцагства Літоўскага». Аўтар пісаў пра існаванне ў Расіі «расійскай» (складзенай праз змяшэнне «славянскай» і «рускай»), польскай, літоўскай моў (на якой гаварылі «літва» і латышы), але не згадаў пра «беларускую» або «ўкраінскую»/«маларускую».

У пазнейшай працы 1822 г. Е. Зяблоўскага *Беларусь* незнарок згадвалася пры апісанні Полацка. У раздзеле, прысвечаным насельніцтву, аўтар дзяліў славянскія народы на «расіян» і «палякаў», пры гэтым, паводле крытэрыю «гаворак мовы», вылучаў сярод першых «вялікарасіян» і «маларасіян», а таксама «казакоў». Аднак далей, у параграфі

«Мовы», гэты падзел падтрыманы не быў: у ім, як і ў сваёй ранейшай працы, Е. Зяблоўскі пісаў пра існаванне ў Расіі толькі расійскай і польскай моў. Аглядаючы славянскія народы ў яшчэ больш позняй працы 1832 г., Е. Зяблоўскі напісаў не толькі пра «расіян» і «палякаў», але ўжо і пра «розных пасяленцаў, якія прыбылі з іншых дзяржаў і гавораць на дыялектах славянскай мовы».

У працах Е. Зяблоўскага рознага часу можна бачыць пэўную эвалюцыю. Калі ў 1808 г. сярод славянскіх народаў ён вылучаў толькі «расіян», «казакоў» і «палякаў», то ў 1832 г., акрамя «расіян» і «палякаў», фігуравалі ўжо і «розныя пасяленцы, якія прыбылі з іншых дзяржаў».

Згодна з «Геаграфічна-статыстычным падручным слоўнікам» Г. Гасэля (Веймар, 1817), у Расіі жылі наступныя славянскія народы: «рускія», «казакі», «палякі», «літоўцы», «леты», «куры». *Беларусь* у слоўніку згадана як адзін з рэгіёнаў, дзе жывуць палякі. Паводле іншай працы Г. Гасэля 1821 г., напрыклад, жыхары Гродзенскай губерні складаліся часткова з «літоўцаў» (якіх больш за ўсё было ў ваколіцах Гародні і Ліды), а часткова з «руснякоў», шырока распаўсюджаных ва ўсіх іншых павятах. У Віцебскай і Магілёўскай губернях жылі пераважна «руснякі» або «рускія» (якія, аднак, не былі тоесныя нешматлікім «велікарусам»), яны вельмі плынна гаварылі на «жаргоне з польскіх і рускіх слоў». Пад гэтым «жаргонам», несумненна, трэба разумець беларускую мову. У Мінскай губерні жылі «руснякі», якія іначай называліся «маларусы». Мінскія «руснякі», падобна да віцебскіх і магілёўскіх, таксама гаварылі на дыялекце, змешаным з «рускай» і польскай моў. Зноў-такі: пад гэтым «дыялектам» абазначана беларуская мова.

У праграмным дакуменце «Руская праўда» 1823 г. Паўднёвага таварыства дзекабрыстаў сцвярджалася, што «славянскае племя, карэнны рускі (“русской”) народ» меў пяць разнавіднасцей. Другой з гэтых разнавіднасцей былі «маларасіяне» (жыхары Чарнігаўскай і Палтаўскай губерняў). Трэцяй былі ўкраінцы Харкаўскай і Курскай губерняў, чацвёртай «руснакі» – жыхары Кіеўскай, Падольскай і Валынскай губерняў. Пятай разнавіднасцю, згодна з праграмным дакументам дзекабрыстаў, з’яўляліся «беларусцы», якія насялялі Віцебскую і Магілёўскую губерні. Пры гэтым, аднак, лічылася, што «малыя адценні павінны быць зліты ў адну агульную форму». Жыхароў Віцебскай, Магілёўскай, Чарнігаўскай, Палтаўскай, Курскай, Харкаўскай, Кіеўскай, Падольскай і Валынскай губерняў трэба было лічыць «сапраўднымі расіянамі і ад гэтых апошніх ніякімі асаблівымі назвамі не аддзяляць». Згодна з дакументам, на ўсёй прасторы расійскай дзяржавы мела ўжывацца толькі руская («расійская») мова.

З прыведзеных дадзеных вынікае, што ў навуковых крыніцах канца XVIII – пачатку XIX ст. беларусы яшчэ не былі належным чынам ідэнтыфікаваны, выступалі пад рознымі назвамі, не была вызначана тэрыторыя іх рассялення. Так, у слоўніку Л. Максімовіча 1788 г. беларусы, відаць, былі схаваны пад назвай «літва», найменнем народа, які насяляў Полацкае і Магілёўскае намесніцтвы. У інтэрпрэтацыі С. Пляшчэева 1793 г. сучасныя ўсходнія беларусы называліся, праўдападобна, «палякамі», магчыма, таксама «літвой». Г. Гасэль у працы 1807 г., відавочна, называў беларусаў «літоўцамі», а ў яго кнізе 1821 г. беларусы выступалі пераважна пад іменем «руснякоў». Як і С. Пляшчэеў, у сваёй працы 1808 г. «палякамі» Е. Зяблоўскі называў беларусаў, а таксама ўкраінцаў. У нейкіх выпадках Е. Зяблоўскі называў беларусаў таксама «літвой», аднак адначасова даваў такую назву і балтыйскаму народу. У кнізе 1832 г. Е. Зяблоўскі нібыта ўжо адрозніваў палякаў ад беларусаў і ўкраінцаў, прызнаваў асобнасць іх моў, аднак... не меў ні для беларусаў і ўкраінцаў, ні для іх моў асобных назваў.

Указанне на падобныя звесткі мае значэнне не толькі як асэнсаванне агульнага тагачаснага навуковага кантэксту беларусістыкі. Прыведзеныя дадзеныя важныя яшчэ і тым, што, за выключэннем лонданскай энцыклапедыі і праграмага дакумента Таварыства дэкабрыстаў, у вялікім (23 пазіцыі) спісе крыніц па расійскай геаграфіі і этнаграфіі П. Шафарыка, змешчаным у «Гісторыі...», фігуруюць працы ўсіх пералічаных вышэй аўтараў (аднак не абавязкова дакладна тыя, на якія мы спаслаліся)¹, а таксама парызская «Агульная карціна сучаснай Расіі». Усе гэтыя працы П. Шафарык ведаў, усімі імі карыстаўся. Але, як паказана, з іх было вельмі складана, фактычна немагчыма выснаваць хоць колькі грунтоўныя веды пра беларусаў, тым больш пра беларускую мову.

У «Гісторыі...» беларускай мове прысвечаны наступны фрагмент: «Беларуская гаворка пераважае ва ўсёй Літве (ахоплівае Віленскую, Гродзенскую губерні і Беластоцкую вобласць, каля 2 441 400 жыхароў) і ў адной частцы Белай Русі (Чорная і Белая Русь займаюць

---

¹ Напрыклад, у спісе П. Шафарыка фігуруюць два (расійскае і нямецкае) выданні С. Пляшчэева 1787 і 1790 гг., а мы мелі магчымасць карыстацца толькі расійскім выданнем 1793 г. У П. Шафарыка прыведзены чатыры назвы кніг Е. Зяблоўскага, выдадзеных на працягу 1807–1821 гг., нам былі даступнымі выданні 1808, 1822 і 1832 гг. гэтага аўтара. У «Гісторыі...» даецца спасылка на юрнбергска-лейпцыгскае выданне статыстычнага нарыса Расійскай імперыі 1807 г. Г. Гасэля, мы ж карысталіся яшчэ веймарскімі выданнямі яго «Геаграфічна-статыстычнага падручнага слоўніка» 1817 г. і геаграфіяй Расіі і Польшчы 1821 г.

Магілёўскую, Віцебскую, Мінскую, Валынскую і Падольскую губерні, каля 6 146 100 жыхароў), галоўным чынам у Валынскай губерні. На гэтай гаворцы быў напісаны “Літоўскі статут”, укладаліся архіўныя дакументы і пісаліся ўсе літоўскія справаводчыя паперы. Гэтую гаворку выкарыстоўвалі некаторыя рускія пісьменнікі XVI–XVII стст. Цяперашняя беларуская гаворка – новая, стала стварацца пасля аб’яднання Літвы з Польшчай, і таму ў ёй шмат паланізмаў».

Складовай часткай беларусістыкі пачатку XIX ст. звычайна з’яўляюцца таксама меркаванні пра *крывічоў*. У сітуацыі першай чвэрці XIX ст. да беларусазнаўства могуць мець дачыненне таксама развагі розных аўтараў пра *літоўцаў* і *літоўскую мову*.

У кантэксте гаворкі пра паходжанне славян з Індыі і гістарычныя звесткі пра славян, зафіксаваныя ў Герадота, Страбона, Плінія, Стафана Візантыйскага, Канстанціна Пурпурароджанага і Нестара, П. Шафарык напісаў пра старажытнае племя «кравізаў» (Krowyzen), ён згадаў таксама «сучасных» крывічоў (Kriwizen oder Kriwičen) у Расіі. Пра крывічоў у «Гісторыі...» прыведзены вельмі кароткія звесткі, фактычна маем справу са звычайнай згадкай. Таму фіксуем толькі, што П. Шафарык атаясамляў «кравізаў» і крывічоў. Можна дапусціць, што гэта адбылося пад уплывам поглядаў П. Кёпена, які ў 1820 г. выказаў думку, што «славяне-скіфы» маглі быць вядомы ў старажытнасці пад імем зафіксаванага ў Страбона народа «крови зов» (жыў пры вусці Дуная, у раёне Канстанцы), які пазней у Расіі стаў называцца крывічамі. Прыклад з назвай народа *кравізы* паказвае, наколькі няпэўнымі маглі быць некаторыя гістарычныя звесткі – але імі яшчэ карысталіся ў XIX ст. П. Кёпен і ў 1822 г. яшчэ раз пісаў аб паходжанні крывічоў ад «кравізаў». У рэцэнзіі на «Гісторыю...» супраць суднясення «кравізаў» (Kroyzen) і крывічоў запярэчыў Ё. Добраўскі.

Хоць у духу свайго часу П. Шафарык пісаў пра моцны славянскі інгрэдыент літоўскай мовы (якую ён, зноў жа, як і многія іншыя аўтары пачатку XIX ст., не адрозніваў ад латышскай), ён, аднак, не блытаў яе з беларускай. У «Гісторыі...» у кантэксте гаворкі пра цяжкасць устанаўлення паходжання некаторых складовых частак «рускай» галіны згаданы латышы ў Курляндцы і «літоўцы ў Вільні, Гродне і Беластоку з латышскай мовай». Аднак далей П. Шафарык сцвердзіў, што літоўская і латышская мовы становяцца настолькі адрознымі ад славянскіх моў, што латышы і літоўцы могуць складаць асобнае «фінска-скіфскае» племя.

Нягледзячы на сціплыя дасягненні ў галіне вывучэння ўсходнеславянскіх моў, к сярэдзіне 1820-х гг. тым не менш ужо былі апублікаваны некаторыя важныя меркаванні адносна дыферэнцыяцыі

ўсходнеславянскай моўнай прасторы, што стварала перадумовы для будучага паспяховага вывучэння мовы беларусаў. Асэнсаванне значэння прац, дзе такія погляды былі выказаны, для ўласных высоў П. Шафарыка тым больш важнае, што ён не бываў у Беларусі, не чуў беларускай мовы і на першым этапе сваёй дзейнасці мог абапірацца амаль толькі на друкаваныя крыніцы.

У падстаронкавай заўвазе пасля «беларускага» фрагмента кнігі П. Шафарык адзначыў, што дыялекты Расіі заслугоўвалі б больш уважлівага асэнсавання, пры гэтым яны павінны разглядацца паралельна з дыялектамі іншых славянскіх народаў. Аўтар «Гісторыі...» указаў, што напісанага на дадзеную тэму да гэтай пары недастаткова, і падаў працы, у якіх асэнсоўвалася праблематыка дыферэнцыяцыі ўсходнеславянскіх дыялектаў. Канкрэтна П. Шафарык спаслаўся на другі том выдадзенай у Берліне ў 1809 г. працы Ё. Х. Адэлунга «Мітрыдат, або Агульнае мовазнаўства», на апублікаваны ў Варшаве ў 1815 г. артыкул Е. С. Бантке «Заўвагі пра чэшскую, польскую і сучасную расійскую мовы», на раздзел пра «рускі» дыялект у варшаўскай працы 1820 г. І. Б. Ракавецкага «Руская праўда, або Законы вялікага князя Яраслава Уладзіміравіча», а таксама на выдадзеную ў Санкт-Пецярбургу ў 1822 г. «Спробу кароткай гісторыі рускай літаратуры» М. Грэча. У другой частцы падстаронкавай заўвагі П. Шафарык падаў крыніцы, датычныя ўкраінскай («маларускай») мовы.

Насуперак таму што дадзеная падстаронкавая спасылка была прыведзена пасля «беларускага» фрагмента кнігі, як бачым, яна не была вузка беларусістычнай. Яна нават не была ў першую чаргу беларусістычнай. Зрэшты – так ужо арганізаваны тэкст у «Гісторыі...» – спасылкі пасля расійскага і ўкраінскага фрагментаў кнігі таксама нельга назваць строга расійскай і ўкраінскай. У першай частцы «беларускай» зноскі П. Шафарык пазначыў працы толькі тых аўтараў, якія імкнуліся даць адносна цэласныя і разам з тым сціслыя агляды «рускіх» дыялектаў. Адзінае выключэнне з гэтага правіла – артыкул Е. С. Бантке, у якім, строга кажучы, не было гаворкі пра дыялектны падзел усходніх славян (аўтар, аднак, выказаў сваё пазітыўнае стаўленне да ўкраінскай мовы), але ў самым пачатку артыкула падкрэслівалася, што сучасная расійская мова ўласціва не ўсім славянскім народам у Расіі, «прынамсі, не ўсёй разнастайнай Русі – Вялікай, Белай, Чырвонай і Чорнай».

У пераліку П. Шафарыка не былі ўказаны шэраг важных для беларусістыкі даследаванняў, а менавіта працы С. Б. Ліндэ 1815–1816 і 1823 гг., «Гістарычны слоўнік ранейшых пісьменнікаў Расіі...» 1818 г. Я. Балхавіцінава, «Беларускі архіў старажытных граматаў» 1824 г.

І. Грыгаровіча, а таксама каталог К. Калайдовіча і П. Строева 1825 г. На заслугі С. Б. Ліндэ ў распрацоўцы беларускай мовы спецыяльна ўказваў І. Б. Ракавецкі — аўтар, на якога П. Шафарык спасылаўся. Што да Я. Балхавіцінава, то спачатку ў 1813 г. ён напісаў пра Пятра Магілу як аўтара беларускамоўнага катэхізіса, а потым у сваім слоўніку 1818 г. напісаў як пра беларускамоўных пра шэраг аўтараў (гл. раздзел 3). У каталогу К. Калайдовіча і П. Строева мова некаторых рукапісаў называлася «беларускай».

Магчыма, працы С. Б. Ліндэ 1815—1816 гг. былі прапушчаны таму, што на першым этапе дзейнасці інтарэс П. Шафарыка да палякаў быў меншы, чым цікавасць да сербаў, чэхаў, балгар. Меншы інтарэс да палякаў абумоўліваў меншую цікавасць і да польскай навуковай літаратуры. Можна было б думаць, што П. Шафарык абмінуў некаторыя з названых прац таму, што іх аўтары пісалі пра розныя ўсходнеславянскія мовы «раскідана», у розных частках сваіх прац, або разважалі толькі пра асобныя ўсходнеславянскія мовы; гэта былі працы з моцным гістарычным ухілам, што, магчыма, не абавязкова было карысным у гаворцы пра сучасныя жывыя мовы. Верагодна, аднак, тлумачэнне больш простае: названія працы, бадай, былі недаступныя П. Шафарыку падчас напісання «Гісторыі...». Што да польскіх кніг, то вядома, што П. Шафарык хацеў мець іх больш. Меркаванні С. Б. Ліндэ 1823 г., акрамя таго, маглі б быць «дыскваліфікаваны» П. Шафарыкам і таму, што яны былі выказаны ў «чужой» кнізе М. Грэча і фактычна паўтаралі погляды М. Грэча, якія ў П. Шафарыка былі прадстаўлены.

Калі гаворка ідзе пра нейкія агульныя агляды моў, то можна разважаць пра прычыны неўключэння ў спіс літаратуры каталогаў «Літаратура па граматыцы, лексіцы і словазборах усіх моў Зямлі» (*Literatur der Grammatiken, Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde: nach Alphabetischer Ordnung der Sprachen*. Берлін, 1815) Ё. С. Фатэра і «Агляд усіх моў і іх дыялектаў» (*Uebersicht aller Sprachen und ihrer Dialekte*. СПб., 1820) Ф. Адэлунга. Што да Ё. С. Фатэра, то вядома, што П. Шафарык многа чэрпаў з прац гэтага аўтара, яшчэ знаходзячыся ў Ене ў 1815—1817 гг. Аднак у «Літаратуры па граматыцы...» Ё. С. Фатэра вельмі важны для П. Шафарыка кампаратывістычны ракурс згладжваўся з-за алфавітнага парадку прыведзеных моў, расійская мова мела (вынесенае з літаратуры XVIII ст.) састарэлае двухчасткавае дыялектнае члянэнне, што не адпавядала найноўшым навуковым здабыткам. Што да працы Ф. Адэлунга, то яна ўяўляла сабой прасты спіс моў, дзе не было ніякіх іх характарыстык.

Варта ўдакладнення пытанне аб магчымасці выкарыстання П. Шафарыкам падчас напісання «Гісторыі...» вусных кансультацый з боку тых або іншых беларусістаў. У дапрацаванай версіі сваёй працы пра аўтара «Гісторыі...» А. Каўка выказаў думку, што «каштоўным захавальнікам інфармацыі пра Беларусь» для П. Шафарыка мог быць адзін з пачынальнікаў беларусазнаўства выкладчык Віленскага ўніверсітэта М. Баброўскі, які ў 1817–1822 гг. здзейсніў навуковае падарожжа ў Еўропу. Вядома, што М. Баброўскі падтрымліваў кантакты з Ё. Добраўскім, Е. Копітарам, В. Ганкам, Ё. Юнгманам, П. Шафарыкам. Перапіска паміж М. Баброўскім і П. Шафарыкам, аднак, не захавалася. Сапраўды, падчас свайго падарожжа ў лютым – сакавіку 1818 г. М. Баброўскі знаходзіўся ў Празе, дзе пазнаёміўся з Ё. Добраўскім і В. Ганкам, аднак пра яго знаёмства ў гэты час з П. Шафарыкам, здаецца, не вядома. Праўдападобна, завочныя кантакты паміж М. Баброўскім і П. Шафарыкам завязаліся пазней, пасля адкрыцця М. Баброўскім Супрасльскага летапісу. Гэта змушае думаць, што да напісання «Гісторыі...» погляды М. Баброўскага яшчэ не маглі ўплываць на меркаванні П. Шафарыка аб беларускай мове.

Другой асобай, якую можна разглядаць на прадмет магчымых кансультацый П. Шафарыку, з'яўляецца П. Кёпен. Падчас свайго навуковага падарожжа летам 1822 г. ён наведаў П. Шафарыка ў Нові-Садзе і ўстанавіў з ім сяброўскія адносіны. У красавіку 1825 г. П. Шафарык у лісце да П. Кёпена прасіў дапамогі ў справе вызначэння меж моў і дыялектаў у Расіі, колькасці моўцаў, найноўшых і найбольш дакладных прац па статыстыцы і геаграфіі Расіі. Аднак гэтая просьба засталася без увагі. Як вядома, П. Кёпен хоць і цікавіўся межамі ўсходнеславянскіх моў, аднак сам меў вялікія складанасці ў гэтай справе. Акрамя таго, першыя сур'ёзныя матэрыялы П. Кёпен здабыў, бадай, толькі ў 1827 г. Калі браць пад увагу далейшыя кантакты П. Шафарыка і П. Кёпена ў справе вызначэння меж усходнеславянскіх дыялектаў, то можна дадаць, што П. Кёпен імкнуўся быць пунктуальным і, здаецца, ухіляўся ад перадачы П. Шафарыку дадзеных, якія сам лічыў ненадзейнымі. Усё ж атрыманне П. Шафарыкам ад П. Кёпена нейкіх кансультацый, хаця б бібліяграфічных, магчыма, яшчэ падчас сустрэчы ў Нові-Садзе, бадай, можна дапускаць. З вялікай верагоднасцю можна, аднак, гаварыць, што ўплыў П. Кёпена на П. Шафарыка выявіўся ў тым, што апошні ў сваёй «Славянскай этнаграфіі» 1842 г. карыстаўся тэрмінам «літоўска-рускі».

Такім чынам, можа гаварыць пра адсутнасць спасылак на некаторыя важныя беларусістычныя пазіцыі ў П. Шафарыка, што было абумоўлена, відаць, недаступнасцю для яго нейкай літаратуры.

Парадаксальным чынам артыкул К. Калайдовіча 1822 г. «Аб беларускай мове», дзе выраз «беларуская мова» ўпершыню выкарыстоўваўся ў назве публікацыі, быў пададзены П. Шафарыкам без назвы, была ўказана толькі крыніца публікацыі. Яшчэ больш дзіўна, артыкул К. Калайдовіча фігураваў у «Гісторыі...» сярод... украіністычных прац, што можа сведчыць пра недастатковую ўважлівасць і/або пра тое, што украіністычныя працы прыцягвалі большую ўвагу П. Шафарыка. Для большага інтарэсу да украіністыкі мела значэнне тое, што падчас напісання «Гісторыі...» частка ўкраінцаў («руснякоў») уваходзіла ў склад Венгрыі. «Руснякі» былі пададзены П. Шафарыкам як адзін з народаў манархіі. Выказаўшы свае меркаванні пра беларускую мову, П. Шафарык далей коратка напісаў пра мову «руснякоў» ва ўсходняй Галіцыі, Букавіне і паўночна-ўсходняй Венгрыі, зрабіўшы яшчэ адну падстаронкавую зноску. Гэтая зноска, аднак, аказалася многа больш разгорнутай у параўнанні з разгледжанай вышэй «беларускай» спасылкай, прысвечанай дыялектам «рускай» мовы ў цэлым.

Тым не менш: часткова насуперак вышэйпрыведзеным развагам, прымяняльна да асвятлення П. Шафарыкам у 1826 г. беларускай мовы можна гаварыць пра адносна добрае прадстаўленне літаратуры ў спасылках. Пішучы пра беларускую мову, аўтар, аднак, зусім не механічна «перапісаў» адпаведныя фрагменты з прац сваіх папярэднікаў. Як ніхто да яго, у прыведзеным вышэй фрагменце пра беларускую мову П. Шафарык вылучыў наступныя тры (ці нават чатыры або пяць?) рэгіёны яе пашырэння: *Літва*, *Белая Русь* (у рамках якой дадзена *Чорная Русь*), *Валынь* (дадзена асобна і ў рамках *Белай Русі*) і *Падолле* (дадзена ў рамках *Белай Русі*). Пашыраючы абшар выкарыстання беларускай мовы на Валынь і Падолле, П. Шафарык, папершае, быў не ў згодзе з І. Б. Ракавецкім, які аб'ядноўваў *Валынь* і *Падолле* не з *Беларуссю*, а з *Украінай* і *Маларосіяй*. Па-другое, П. Шафарык, відавочна, не ведаў пра меркаванне С. Плятэра (кніга якога адсутнічае ў бібліяграфіі П. Шафарыка), згодна з якім мова валынскіх, падольскіх і кіеўскіх сялян (на адрозненне ад мовы беларускіх, мінскіх і гродзенскіх сялян) збліжалася з «казацкай», гаворачы сучаснай мовай, з украінскай (гл. раздзел 7).

Варта ўвагі тое, што П. Шафарык, здаецца, першы ў якасці абшараў ужывання тагачаснай беларускай мовы назваў адначасова і *Літву*, і *Беларусь*. Раней да яго гэта рабіў таксама К. Калайдовіч, але ён аб'ядноўваў гэтыя рэгіёны толькі прымяняльна да перыяду існавання старой пісьмовай беларускай мовы. Дасягненнем П. Шафарыка можна лічыць і тое, што ў арэал пашырэння беларускай мовы быў уключаны новы рэгіён – *Чорная Русь*. Фактычна першым з усіх тагачасных

аўтараў П. Шафарык апісаў арэал беларускай мовы, называючы не толькі рэгіёны, але і адзінкі тагачаснага адміністрацыйнага падзелу, пералічыўшы сем канкрэтных губерняў і Беластоцкую вобласць.

Да П. Шафарыка такой адзінкай вымярэння, як «губерня», карыстаўся толькі К. Калайдовіч, але паміж сведчаньнямі К. Калайдовіча і П. Шафарыка ў справе вызначэння арэала беларускай мовы існуе вялікая розніца. К. Калайдовіч цэнтрам сучаснага выкарыстання беларускай народнай мовы вызначыў «дзве беларускія губерні, Магілёўскую і Віцебскую, часткова і сумежную Смаленскую».

Аперыванне такой адзінкай, як «губерня», пры апісанні арэала пашырэння мовы было намогана больш дакладным у параўнанні з простым указаннем на пэўныя рэгіёны. Межы розных рэгіёнаў і нават сама іх лакалізацыя ў той час маглі разумецца рознымі людзьмі неаднолькава.

Нягледзячы на тое што на момант напісання кнігі ў П. Шафарыка маглі быць нейкія рэзоны для залічэння ў арэал беларускай мовы Валыні (гл. ніжэй), з сучаснага пункту гледжання ўключэнне ў беларускамоўны арэал Валыні і Падолля з'яўляецца непрымальным. У пазнейшай «Славянскай этнаграфіі» гэтыя рэгіёны былі пазначаны П. Шафарыкам як арэал пашырэння ўкраінскай мовы. Акрамя таго, кідаецца ў вочы, што *Валынь* у пераліку рэгіёнаў у П. Шафарыка прафігуравала двойчы: і ў складзе *Беларусі*, і асобна. Больш за тое, у адным месцы П. Шафарык сцвердзіў, што беларуская мова «галоўным чынам» (*vorzüglich*) ужываецца ў Валыні. Нарэшце, няпэўнасці дадае і тое, што «антанімічная» па колеры *Чорная Русь* згадваецца ў П. Шафарыка як бы ў рамках *Белай Русі*. Верагодна, у значнай ступені менавіта гэтымі акалічнасцямі можна растлумачыць строгую ацэнку пачатку ХХ ст. разваг П. Шафарыка пра беларусаў з боку заснавальніка беларускага мовазнаўства Я. Карскага: ён назваў іх «даволі блытанымі».

Якім жа спосабам склалася ўяўленне П. Шафарыка пра такі вялікі арэал пашырэння беларускай мовы? Несумненна, аўтар «Гісторыі...» у нейкай ступені абапіраўся на сведчанні сваіх папярэднікаў.

Што да працы Ё. Х. Адэлунга, то можам думаць, што ён выказаўся пра беларусаў пры апісанні арэала рассялення крывічоў, разгляданых ім у рамках раздзела «Агульнаруская мова». Ё. Х. Адэлунг увогуле не падаваў нейкіх сучасных назваў, спаслаўшыся на былыя Полацкае, Смаленскае і Мінскае княствы, а таксама лакалізаваў рассяленне крывічоў у каардынатах рэк: крывічы, паводле яго, «першапачаткова жылі паміж рэкамі Прыпяць і Дзвіна, аднак пашырыліся да рэк Волга, Дзвіна, Ака і Днепр». Відавочна, што праца Ё. Х. Адэлунга не

служыла для П. Шафарыка важнай крыніцай пры ўстанаўленні арэала пашырэння беларускай мовы.

У працы Е. С. Бантке няма ніякага ўказання на рэгіён пашырэння беларускай мовы. І. Б. Ракавецкі вызначыў абшарам ужывання беларускай мовы «ўсю *Літву*». Падобна і М. Грэч галоўным рэгіёнам ужывання беларускай мовы называў *Літву*, аднак на другім месцы два разы падаў таксама *Валынь* (у адным выпадку з агаворкай: «часткова»).

Сярод папярэднікаў П. Шафарыка былі і аўтары, ім не названыя, напрыклад М. Качаноўскі. Публікуючы ў 1816 г. у часопісе «Вестник Европы» пераклад артыкула С. Б. Ліндэ «Аб славянска-расійскай літаратуры», М. Качаноўскі сутыкнуўся з праблемай адэкватнага перакладу на расійскую мову выкарыстоўванага С. Б. Ліндэ ў кантэксте гаворкі пра статуты Вялікага Княства Літоўскага выразу «руская мова» (*język ruski*). Дзеля гэтага выпадку М. Качаноўскі ўвёў тэрмін «руская мова», патлумачыўшы ў спецыяльнай зносцы, што пад *рускай мовай* палякі разумеюць мову, на якой гавораць жыхары Мінскай, Кіеўскай, Валынскай і Падольскай губерняў. Аднак няма інфармацыі пра тое, ці быў знаёмы П. Шафарык з гэтай публікацыяй.

Зыходзячы з разумення пачатку XIX ст. абшар рассялення беларусаў і беларускай мовы складана ўстанавіць дакладна і на аснове іншых крыніц. Паводле сучаснага даследчыка У. Кабузана, які апераваў матэрыяламі рэвізій, колькасць беларусаў па мове выразна можа быць улічана толькі з сярэдзіны XIX ст. і то не на ўсёй тэрыторыі Беларусі, а толькі ва ўсходняй Беларусі, на захадзе Смаленскай, на поўначы Чарнігаўскай і часткова ў Гродзенскай губерні.

Для ўласнага вызначэння арэала рассялення носьбітаў беларускай мовы П. Шафарык павінен быў неяк мадыфікаваць, прыстасоўваць меркаванні сваіх папярэднікаў. Праўдападобна, аўтару «Гісторыі...» найбольш лёгка было ўключыць у свае развагі некаторыя падыходы І. Б. Ракавецкага і М. Грэча: абодва галоўным арэалам беларускай мовы назвалі *Літву* (І. Б. Ракавецкі – «ую Літву»), а М. Грэч, акрамя таго, указаў на *Валынь*. Што беларуская мова сягае ў Валынскую губерню, лічыў таксама і З. Даленга-Хадакоўскі, але П. Шафарык на яго не спасылаецца.

Пры кваліфікацыі арэала пашырэння беларускай мовы П. Шафарыкам трэба браць пад увагу спецыфіку зместавага напаўнення ў першай чвэрці XIX ст. розных геаграфічных назваў, уласна, гістарычную геаграфію, а таксама тую акалічнасць, што некаторыя назвы маглі ўжывацца ў адных выпадках як геаграфічныя, у іншых – як дзяржаўна-гістарычныя. Можа мець значэнне і тое, што ў гэты час беларускай мовай называлі старую беларуска-ўкраінскую пісьмовую мову.

Што да ранейшых значэнняў геаграфічных (адміністрацыйных) назваў, то ў колішніх працах можам сустрэкацца з неспадзяванкамі. Спашлёмся тут на падрыхтаваны Г. Гасэлем у 1821 г. даведнік па географіі Расіі і Польшчы. У гэтай працы пад назвай *Беларусь* разумеюцца «ўсе польскія і літоўскія правінцыі, якія па праву заваёвы і ўлады цесна ўплецены ў карону Расійскай імперыі і цяпер непарыўна злучаны з вялікім дзяржаўным целам». У кнізе дадзены наступны пералік адміністрацыйных адзінак шырока разуметай Беларусі: Віленская і Гродзенская губерні, Беластоцкая вобласць, Віцебская, Магілёўская і Мінская губерні, Валынь і Падолле. Згодна з гэтым пералікам у кнізе пабудаваны раздзел пра Беларусь.

Звяртае на сябе ўвагу такая акалічнасць: парадак пералічэння губерняў у «беларускім» фрагменце кнігі П. Шафарыка, за адным дробным выняткам (Магілёўская і Віцебская губерні паменены месцамі), супадае з парадкам пералічэння губерняў і рэгіёнаў Беларусі ў кнізе Г. Гасэля. Вельмі верагодна, што свае ўяўленні аб геаграфічным абсягу шырока разуметай Беларусі П. Шафарык узяў з кнігі Г. Гасэля 1821 г. (на яе, аднак, няма спасылкі, але ёсць спасылкі на іншыя працы Г. Гасэля) або з нейкай іншай падобнай працы.

Крытэрыем вылучэння той ці іншай асобнай славянскай мовы П. Шафарык лічыў існаванне нейкага народа. У выніку, устанаўліваючы арэал пашырэння беларускай мовы, аўтар «Гісторыі...», верагодна, імкнуўся неяк дапасаваць яго да тагачаснага ўяўлення аб тэрыторыі, населенай беларусамі, да тагачаснага геаграфічнага паняцця Беларусі. Гэта паняцце ён запазычыў з выкарыстаных ім крыніц, магчыма з кнігі Г. Гасэля.

Увогуле, выглядае, што паняцце *Белая Русь* разумелася П. Шафарыкам дваяка. З аднаго боку, яно было «лакальным», абазначала Віцебшчыну і Магілёўшчыну. З другога, як «родавае» яно далёка выходзіла за гэтыя рамкі. У дадзенай сітуацыі маем справу з адным з першых выпадкаў у тагачаснай лінгвістычнай літаратуры, калі паняцце *Беларусь* не абмяжоўвалася толькі тэрыторыяй сучаснай паўночна-ўсходняй Беларусі.

Магчыма, двухсэнсоўна П. Шафарык разумеў і тэрмін *Літва*. З аднаго боку, гэта быў даволі вузкі геаграфічны рэгіён, які ў такім выпадку можна было ставіць поруч з назвамі *Белая Русь*, *Чорная Русь*, *Валынь*, *Падолле*. Прыблізна такое разуменне можам назіраць у адным месцы расійскага геаграфічнага слоўніка А. Шчэкатава, згодна з якім на ўсходзе *Літва* мяжуе з *Белай Руссю*. З другога боку, *Літва* была (падразумяванай) дзяржаўнай адзінкай, былым Вялікім Княствам Літоўскім. І тады дарэчы было пісаць пра «Літоўскі статут» і «літоўскія»

справаводчыя паперы, пра выкарыстанне беларускай мовы ў творах пісьменнікаў XVI–XVII стст., што жылі ў Княстве. Нарэшце, у такім выпадку дарэчы было пісаць пра Белую Русь, Чорную Русь, Валынь як рэгіёны Княства. Падобнае разуменне можам назіраць у іншым месцы слоўніка А. Шчэкатава, дзе ён піша пра «старажытную» і «найноўшую Літву»: «старажытная Літва» пры гэтым убірала ў сябе Валынь, Самагітыю, Падляшша і «частку Расіі».

Што да тагачаснага асэнсавання старой беларуска-ўкраінскай пісьмовай мовы, то акурат тады ў Расіі выпрацоўвалася тэндэнцыя пісаць пра яе пэўны стыль з выкарыстаннем лінгвоніма «беларускі» (працы В. Сопікава, Я. Балхавіцінава, К. Калайдовіча, М. Грэча; гл. раздзел 3). Выяўленне арэалаў выкарыстання старой пісьмовай мовы ў многім зводзілася да ўстанаўлення культурных цэнтраў, якія стваралі адпаведную кніжную прадукцыю. Адным з такіх важных цэнтраў з’яўляўся размешчаны на Валыні Астрог. Адною з першых кніг, якая трапіла ў поле зроку В. Сопікава як «беларуская», было выдадзенае ў Астрогу ў 1607 г. «Лякарства на знясілены розум чалавечы». Выдадзенай у Астрогу В. Сопікаў памылкова лічыў таксама кнігу «Казанне Святога Кірыла аб Антыхрысце» Стафана Зізанія. Згодна з Х. Стангам, у віленска-троцкіх граматах захоўваліся рысы валынскіх грамат, гэта адбывалася дзякуючы даўнішняму аўтарытэту Валыні як краю вышэйшай культуры сярод земляў ВКЛ. У прынцыпе гэта прадказальна, што нейкія рэгіёны пад пяром навукоўцаў могуць аб’ядноўвацца з прычыны таго, што на іх тэрыторыі ўжываюцца нейкія падобныя версіі пісьмовай мовы. Напрыклад, Г. Калантай у якасці рэгіёна, дзе гавораць «*на рускай мове*, але зусім іншым, чым расійскі, дыялектам», указваў «Валынь, Падолле і некаторыя літоўскія ваяводства». Магчыма, і з гэтых прычын Валынь аказалася ў полі зроку П. Шафарыка як арэал, на якім выкарыстоўвалася беларуская мова.

Завяршаючы «валынскі сюжэт», зазначым таксама, што, паводле аднаго з ранніх праектаў этнаграфічнай карты П. Шафарыка, большая частка заходняй Валыні ўсё яшчэ ўключалася ў арэал беларускай мовы, а Астрог як выдавецкі цэнтр у «Славянскай этнаграфіі» згадваўся ў рамках не ўкраінскага, а беларускага раздзела.

З геаграфічных аспектаў выказвання П. Шафарыка застаецца высветліць крыніцы з’яўлення ў «беларускім» фрагменце кнігі *Чорнай Русі*. У сваёй працы 1802 г., прысвечанай значэнням слоў *чарнаруссы, чырванаруссы, беларусы, Беларусь, Маларосія, Велікаросія*, Е. С. Бантке лакалізаваў *Чорную Русь у Літве*. Аднак П. Шафарык не спасылаецца на гэтую працу Е. С. Бантке, магчыма, яна яму не была вядома. Нам не ўдалося ўстанавіць друкаваную крыніцу, якая паўплывала на П. Шафарыка

ў справе ўключэння *Чорнай Русі* ў арэал беларускай мовы. Што ж да недрукаваных крыніц, то, не выключана, на яго маглі ўплываць погляды П. Кёпена. У 1821 г. П. Кёпен падрыхтаваў этнаграфічную карту, на якой вылучыў «літоўска-рускі або чарнарускі», а таксама «чырвана-рускі», іначай «карпата-рускі» арэалы. Прыблізна гэтыя арэалы можна атаясаміць з пашырэннем сучасных беларускай і ўкраінскай моў. Праўдападобна, услед за Е. С. Бантке (аднак без непасрэднай сувязі з ім), які яшчэ ў пачатку стагоддзя паставіў пытанне «каляровых» Русяў, а таксама згадаў *Чорную Русь* у працы 1815 г., у сваім творы П. Шафарык вырашыў лакалізаваць усе «каляровыя» Русі. У выніку *Белая Русь* (у вузкім разуменні) і *Чорная Русь* аказаліся ў яго ў рамках арэала беларускай мовы, а *Чырвоная Русь* — у рамках арэала ўкраінскай мовы.

Асобным ракурсам вывучэння меркаванняў П. Шафарыка аб беларускай мове з'яўляецца высвятленне выкарыстаных ім крыніц пры звароце да гістарычных і статыстычных звестак пра беларускую мову і беларусаў. Выглядае, што ўказаннем на афіцыйны характар беларускай мовы ў Вялікім Княстве Літоўскім П. Шафарык абавязаны, бадай, М. Грэчу і І. Б. Ракавецкаму. І. Б. Ракавецкаму (але не С. Б. Ліндэ, аўтару спецыяльнай працы пра Літоўскі статут) П. Шафарык абавязаны ўказаннем на Літоўскі статут як помнік беларускай мовы. Пра выкарыстанне беларускай мовы ў старажытнасці ў творах пэўных аўтараў да П. Шафарыка з ліку аўтараў, на якіх ён спасылаўся, пісалі К. Калайдовіч, М. Грэч і І. Б. Ракавецкі. Думка пра тое, што сучасная беларуская мова — новая, створаная пасля аб'яднання Літвы з Польшчай, найбольш выразна сфармулявана ў працы І. Б. Ракавецкага.

Застаецца абмеркаваць, з якіх крыніц П. Шафарык мог узяць статыстыку адносна колькасці жыхароў на тэрыторыі Беларусі. Сукупная колькасць насельніцтва Беларусі (як яе разумеў П. Шафарык) аказалася даволі значнай (8 590 500 жыхароў). Зусім дакладна вызначыць канкрэтную крыніцу, з якой чэрпаў звесткі П. Шафарык, не ўдалося. Можна, аднак, напэўна сказаць, дадзеныя якіх крыніц П. Шафарык не ўлічыў, адхіліў. Так, відаць, ён падаў дадзеныя аб колькасці насельніцтва Беларусі не паводле прац С. Пляшчэева 1793 г., Б. Віхмана 1813 г., Е. Зяблоўскага 1822 г., С. Плятэра 1825 г. Ва ўсіх названых крыніцах прыведзены (часам істотна) меншыя лічбы ў параўнанні з дадзенымі П. Шафарыка. Звесткі адносна насельніцтва на тэрыторыі Беларусі П. Шафарыка, аднак, амаль супадаюць з лічбамі, прыведзенымі ў працы Г. Гасэля 1821 г. Згодна з гэтай кнігай, на тэрыторыі шырока разуметай Беларусі пражывалі 8 480 100 чалавек. Пэўнай праблемай, аднак, з'яўляецца тое, што выданне Г. Гасэля 1821 г. адсутнічае ў спісе пазначаных крыніц П. Шафарыка.

На жаль, была магчымасць праверыць на прадмет дадзеных аб колькасці насельніцтва не ўсе прыведзеныя ў спісе П. Шафарыка крыніцы. Сярод неправяраных публікацый многія адносяцца да самага пачатку стагоддзя або ўвогуле сягаюць у XVIII ст., таму малаверагодна, што яны сталі для П. Шафарыка найбольш аўтарытэтнымі. Пошук друкаваных крыніц Шафарыкавай інфармацыі пра колькасць насельніцтва варта працягнуць. Што да недрукаваных прац, то з прычын, указаных вышэй, можна дапусціць, што П. Шафарык не карыстаўся дапамогай П. Кёпена.

Насуперак сітуацыі агульнай нераспрацаванасці такіх важных пытанняў, як арэал пашырэння беларускай мовы і колькасць беларускамоўных людзей, у «Гісторыі...» П. Шафарыку ўдалося выказаць важныя меркаванні на гэты конт. Абшар беларускай мовы паводле П. Шафарыка выглядае як пэўны сінтэз звестак на гэты конт І. Б. Ракавецкага, К. Калайдовіча і М. Грэча ў спалучэнні з дадзенымі аб тэрыторыі шырока разумегай Беларусі, запазычанымі, магчыма, з працы Г. Гасэля. Колькасць насельніцтва на тэрыторыі Беларусі, не выключана, таксама вызначана паводле Г. Гасэля. Гістарычныя звесткі пра беларускую мову П. Шафарык выклаў паводле прац І. Б. Ракавецкага, К. Калайдовіча і М. Грэча, меркаванне аб сучаснай беларускай мове — на аснове выкладання І. Б. Ракавецкага.

На фоне рознагалосіцы ў тагачаснай літаратуры адносна як беларусаў, так і заселенай імі тэрыторыі, з улікам нешматлікіх і часткова супярэчлівых звестак пра беларускую мову ўключэнне ў «Гісторыю славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» П. Шафарыка фрагмента пра беларусаў і беларускую мову з выкарыстаннем назвы «беларускі» ў сукупнасці з падачай актуальных і гістарычных звестак пра беларускую мову з'яўляецца значным дасягненнем тагачаснай беларусістыкі.

Пытанні для самакантролю

1. Якія беларускія рэгіёны ў першай палове XIX ст. звычайна называліся *Беларуссю*?

2. Якой была спецыфіка ўжывання ў розных крыніцах у пачатку XIX ст. тэрмінаў *палякі, літва, літоўцы, руснякі*?

3. У якіх рэгіёнах, паводле працы П. Шафарыка 1826 г., ужывалася беларуская мова?

4. Што ў 1826 г. П. Шафарык ведаў пра старую і новую беларускую мову?

5. На працы якіх аўтараў у 1826 г. П. Шафарык спаслаўся як на беларусістычныя? Чаму многія беларусістычныя працы былі ім прапушчаны?

6. Чаму ў «Гісторыі славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» артыкул К. Калайдовіча «Аб беларускай мове» пададзены сярод украіністычных прац?

7. Чаму сярод акрэсленых П. Шафарыкам рэгіёнаў ужывання беларускай мовы фігуравала Валынь?

8. Які аўтар мог быць крыніцай шырокага разумення П. Шафарыкам тэрыторыі Беларусі?

9. Якія аўтары былі для П. Шафарыка крыніцай гістарычных звестак пра беларускую мову?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Запрудскі, С. Павал Ёзаф Шафарык як беларусіст (на матэрыяле «Гісторыі славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» 1826 г.) / С. Запрудскі // *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.* — 2012. — Vol. 57, iss. 1. — P. 143–159.

Кавко, А. К. Белоросика в трудах П. Й. Шафарика / А. К. Кавко // *От Скорины до Купалы. Белорусская литература в контексте национально-культурного возрождения* / А. К. Кавко. — М. : ИМЛИ им. А. М. Горького, 2006. — С. 221–228.

Kondratiuk, M. Język białoruski w pracach Pawła Jozefa Šafárika na tle sytuacji społeczno-politycznej Białorusi w I-szej połowie XIX wieku / M. Kondratiuk // *Pavol Jozef Šafárik a slavistika* / ed. P. Petrus. — Prešov : Filozof. fak. UPJŠ ; Martin : Matica sloven., 1996. — S. 247–251.

МЕНШ ВІВУЧАНЫЯ ПЫТАННІ МОВАЗНАЎЧАЙ СПАДЧЫНЫ ЯНА ЧАЧОТА

Лінгвістычныя працы Яна Чачота (1796–1847) звярнулі на сябе ўвагу яшчэ ў XIX ст., калі спачатку ў 1852 г. іх высока ацаніў І. Сразнеўскі, а потым у 1892 г. іх каратка ахарактарызаваў аўтар чацвёртага тома «Гісторыі рускай этнаграфіі» («История русской этнографии») А. Пыпін. Апошні пазначыў, што ва ўжыванні тэрміна «крывіцкая мова» ўкладальнік «Вясковых песенек з-над Нёмана і Дзвіны» ішоў услед за практыкай Т. Нарбута, і звярнуў увагу на стрымана-крытычную ацэнку Я. Чачотам беларускай народнай песеннай мовы. А. Пыпін прывёў меркаванні Я. Чачота адносна розніцы ва ўплывах суседніх славянскіх моў на два вылучаныя ім, наднёманскі і наддзвінскі, беларускія дыялекты.

Заснавальнік беларускай філалогіі Я. Карскі ў першым томе «Беларусаў» каратка, але цалкам станоўча ахарактарызаваў мовазнаўчыя практыкаванні Я. Чачота. Я. Карскі прывёў меркаванні з прадмовы да шостага тома «Вясковых песенек...» 1846 г. пра тое, што пры памяці аўтара (значыць, удакладняе Я. Карскі, у канцы XVIII ст.) па-беларуску любілі размаўляць паміж сабой старыя паны. Заснавальнік беларускай лінгвістыкі звярнуў увагу на тое, што ў прадмове да шостага тома былі апісаны не толькі фанетычныя, але і марфалагічныя рысы. Паводле Я. Карскага, зробленая Я. Чачотам характарыстыка беларускай мовы была больш грунтоўнай за яе добрае апісанне П. Шафарыка. На думку аўтара «Беларусаў», з прадстаўлення Я. Чачота вынікала, што беларуская мова збліжаецца з польскай мовай толькі дзеканнем.

Неабходнасць зрабіць прадмову Я. Чачота да зборніка 1846 г. даступнай для шырокай публікі цікавіла беларускіх лінгвістаў яшчэ ў 1920-я гг., яна была апублікавана ў 1920 г. у скарачаным выглядзе ў перакладзе Я. Лёсіка.

Галоўныя і прынцыпова важныя меркаванні пра Я. Чачота як даследчыка беларускай мовы былі сфармуляваны ў канцы 1960-х гг. аўтарамі калектыўнай манаграфіі «Гісторыя беларускай літаратурнай мовы» (раздзел «Мова першых беларускіх пісьменнікаў» напісаў І. Крамко). У гэтай працы адзначалася, што Я. Чачот трактаваў беларускую мову як самастойную, у прадмовах да зборнікаў 1844 і 1846 гг. ён даў яе характарыстыку. І. Крамко звярнуў увагу на ўжыванне тэрміна «крывіцкі» і выкарыстанне Я. Чачотам выказаў *мова* і *дыялект* як раўназначных, без дыферэнцыяцыі тэрміна *мова* як «высокага», а *дыялект* — як «нізкага». І. Крамко аддаў належнае таксама лексікаграфічным спробам Я. Чачота, падзелу ім беларускай мовы на дзве групы гаворак (наднёманскую і наддзвінскую, з асобным іх апісаннем), частаму параўнанню беларускай мовы з суседнімі і яго меркаванням наконт усталявання правапісу беларускай мовы.

У манаграфіі 1986 г. «Польскія даследчыкі беларускага фальклору і мовы» (Polscy badacze folkloru i języka białoruskiego) М. Аляхновіч указаў, што ў сваёй збіральніцкай дзейнасці Я. Чачот наследаваў колішняму закліку З. Даленгі-Хадакоўскага, адзначыў, што ўкладальнік «Вясковых песенек...» асабліва цаніў меладычнасць (*miarowość*) беларускай мовы, з гэтай нагоды ён няветліва спрачаўся з С. Манюшкам. Аўтар адзначыў, што Я. Чачот часта супастаўляў формы беларускай мовы з польскімі (напрыклад, у марфалогіі) і ўказаў на падабенства некаторых беларускіх з'яў да санскрыту. Падобна да А. Пыпіна М. Аляхновіч звярнуў увагу на тое, што Я. Чачот вылучыў большую чысціню наддзвінскага дыялекту ў параўнанні з наднёманскім. М. Аляхновіч зафіксаваў, што апісанне Я. Чачотам асобных рыс было недакладным (напрыклад, аканне і іканне не было пастаўлена ў залежнасць ад націску) або няпоўным (пішучы пра аглушэнне і азванчэнне, падаў толькі гукі [з] і [ж]).

У 1990-я гг. І. Крамко яшчэ двойчы пісаў пра сябра А. Міцкевіча — у энцыклапедыі «Беларуская мова» і ў дакладзе на спецыяльнай канферэнцыі. Да свайго ранейшага выкладання ён дадаў заўвагі аб валоданні Я. Чачотам элементамі параўнальнага аналізу і аб ускосным закрананні ім пытання пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовамі. І. Крамко адзначыў, што працы сябра А. Міцкевіча высока ацэньваў Я. Карскі, прывёў меркаванні Я. Чачота аб тым, што на беларускай мове раней пісаліся ўрадавыя

дакументы, і сведчанні, што яшчэ пры яго памяці на беларускай мове любілі гаварыць паміж сабой пажылыя паны, што на ёй паны і аканомы дагэтуль размаўляюць з вяскоўцамі. Тым не менш, заўважае І. Крамко, Я. Чачот не абмінаў увагай «недасканаласць» тагачаснай беларускай мовы.

У 1970-я гг. лексікаграфічная іпастась Я. Чачота была асэнсавана М. Гуліцкім. На працы славутага філамата ў агульнаславістычным ракурсе звярнуў увагу А. Аксамітаў.

У 1995 г. уклад Я. Чачота ў беларускую лінгвістыку быў асветлены ў «Гісторыі беларускага мовазнаўства» Л. Шакуна. Абапіраючыся на прыведзеныя ў працы Я. Карскага цытаты з прадмовы Я. Чачота і ўласныя выказванні Я. Карскага, Л. Шакун адзначыў, што, згодна з Я. Чачотам, беларуская мова «пасярэднічае паміж польскай, рускай і ўкраінскай мовамі; украінская мова па сваёй будове набліжаецца да польскай мовы, беларуская – да рускай; да польскай яна набліжаецца толькі паводле дзекання». Указанне Я. Чачотам на большае падабенства беларускай мовы да рускай, чым да польскай, Л. Шакун адзначыў яшчэ раз у іншым месцы дапаможніка.

Нарэшце, значная ўвага асобе Я. Чачота – лінгвіста была ўдзелена ў дапаможніку А. Крывіцкага «Дыялекталогія беларускай мовы» (2003), у якім збіральніку «вясковых песенек» быў прысвечаны асобны параграф. Даследчык зазначыў, што ва ўжыванні назвы «крывіцкая мова» не было якой-небудзь ідэалогіі, Я. Чачот проста карыстаўся ёй услед за іншымі навукоўцамі. Аўтар «Дыялекталогіі беларускай мовы» звярнуў увагу на тое, што пасля сцвярджэння аб большай блізкасці беларускай мовы да рускай далей у прадмове аналізаваліся тыя асаблівасці беларускай мовы, якія збліжалі яе з польскай. Працы Я. Чачота і пазнейшых аўтараў А. Крывіцкі разглядаў у рамках прадгісторыі дыялекталогіі беларускай мовы, тым не менш ён указаў, што аўтар прадмовы да шостага тома «Вясковых песенек...» не толькі адзначыў, але і «раскрыў розніцу па шэрагу асаблівасцей паміж тымі тыпамі беларускіх гаворак, якія адлюстроўваюцца ў яго запісах». Паводле А. Крывіцкага, асаблівасці гаворак абодвух тыпаў былі раскрыты ў прадмове да зборніка 1846 г. «досыць шырока і ў асноўным дакладна». Працу «Некаторыя крывіцкія ідыятызмы (уласнаназвы) у Наваградскай гаворцы...» А. Крывіцкі ахарактарызаваў як *першы беларускі дыялектны ці рэгіянальны слоўнік* (вылучана аўтарам). У сукупнасці мовазнаўчыя нататкі Я. Чачота, яго выбаркі слоў, а таксама тэксты песень А. Крывіцкі кваліфікаваў як *уводзіны ў беларускае народнае маўленне* (вылучана аўтарам).

На працягу 1989–1999 г. прадмова Я. Чачота да зборніка 1846 г. тройчы публікавалася ў зборніках твораў Я. Чачота (у тым ліку ў 1999 г. у рамках серыі «Школьная бібліятэка»), яшчэ двойчы ў 1997–2006 гг. яна была надрукавана ў скарачаным выглядзе з навучальнымі мэтамі, быўшы забяспечанай суправаджальнымі артыкуламі.

Менш даследаванымі з’яўляюцца наступныя аспекты лінгвістычных прац Я. Чачота аб беларускай мове: 1) матывы лінгвістычнай дзейнасці Я. Чачота; 2) выкарыстанне ім тэрмінаў «крывіцкая мова» і «славяна-крывіцкая мова»; 3) Я. Чачот пра меладычнасць беларускай мовы; 4) Я. Чачот пра месца беларускай мовы сярод суседніх славянскіх моў; кампаратывістычны і славістычны аспекты прац Я. Чачота; 5) сацыялінгвістычныя меркаванні Я. Чачота; 6) памылковыя сцверджанні Я. Чачота.

Матывы лінгвістычнай дзейнасці Я. Чачота. У працах лінгвістаў апошняга часу не заўсёды дастаткова звяртаецца ўвага на тую акалічнасць, што намаганні Я. Чачота 1840-х гг. вывучаць беларускую мову і паставіць яе ў цэнтр увагі тагачаснага адукаванага класа ў значнай меры сягалі ў засвоеную ім у маладыя гады філамацкую ідэалогію і практыку і, шырэй, у некаторыя акалічнасці грамадскага жыцця таго часу. У надрукаванай у 1812 г. расійскім Міністэрствам асветы інструкцыі настаўнікі гісторыі заклікаліся звяртаць увагу на мясцовыя песні і легенды, матэрыяльную культуру і рукапісы; у перакладзе з рускай мовы гэта інструкцыя была апублікавана ў чацвёртым томе часопіса «Віленскі дзённік» (*Dziennik Wileński*) за 1816 г. На старонках часопіса «Віленскі дзённік» у 1816–1817 гг. і ў іншых публікацыях таго часу звярталася ўвага на неабходнасць вывучэння мясцовых гаворак, збірання мясцовай лексікі. У складзе арганізацыі філаматаў, да якой належаў Я. Чачот, быў статыстычны камітэт, якім была выдадзена інструкцыя для збірання звестак для вывучэння парафій. Інструкцыя патрабавала даваць падрабязнае апісанне, у тым ліку фіксаваць тое, на якой мове размаўляюць розныя слаі насельніцтва. У 1821 г. разам са старшынёй камітэта Ф. Малеўскім Я. Чачот раздаваў гэту інструкцыю сваім таварышам, якія выязджалі на вакацыі. Адным з пастулатаў створанага вясной 1820 г. «Таварыства праманістых» было «захоўваць карысныя звычаі сваіх бацькоў, любіць прыродную мову і вывучаць яе, помніць славу і подзвігі продкаў і ў меру сілы сваёй і стану памнажаць іх».

Збіральніцкія і даследчыцкія захады Я. Чачота 1830–40-х гг. у пэўнай ступені былі адказам на запыты, засвоенныя ім у часы маладосці. Найбольш запатрабаванай лінгвістычнай працай для яго і ў 1840-я гг. заставаўся выдадзены ў 1807–1814 гг. слоўнік польскай мовы С. Б. Ліндэ.

Акурат з гэтай працы ён чэрпаў свае веды пра магчымыя эквіваленты да беларускіх слоў з розных славянскіх моў. На слоўнік С. Б. Ліндэ Я. Чачот спасылаецца і тады, калі піша пра патэнцыяльнае выкарыстанне рэгіянальнай лексікі для абагачэння пісьмовай польскай мовы. Цікаваць Я. Чачота да беларускай мовы ў значнай меры была абумоўлена той акалічнасцю, што гэта была *сялянская* мова, а не мова адукаванага класа (параўнайце ў гэтым плане засведчаны ў назве яго зборнікаў выраз «вясковыя песенькі»).

Выкарыстанне тэрмінаў «крывіцкая мова» і «славяна-крывіцкая мова». Як паказана вышэй, выкарыстанне Я. Чачотам тэрміна *крывіцкая мова* тлумачыцца той акалічнасцю, што падобнае ўжыванне было ў гэты час у Т. Нарбута. Несумненна, укладальнік «Вясковых песенек...» ведаў пра існаванне і іншых назваў. Напрыклад, у беларускамоўнай драматычнай паэме філамацкага перыяду «Яжовыя» Я. Чачота сустракаецца выраз «па-рускі пеем» (pa-ruški). У адным з польскамоўных вершаў славутага філамата ёсць выраз *Белая Русь*, хоць часцей у творах членаў згуртавання ўжывалася назва *Літва*. У 1845 г. Я. Чачот ведаў пра існаванне выдадзенага ў Вільні ў 1835 г. катэхізіса (у яго назве выкарыстоўваўся лінгвонім «польска-руская мова»), аднак, прызнаецца, яму не даводзілася трымаць гэту кнігу ў руках. Як вядома, назву *беларуская мова* ў 1810-я гг. папулярываваў такі шанаваны Я. Чачотам аўтар, як С. Б. Ліндэ (гл. раздзел 2), аднак Я. Чачот ёй не карыстаўся ні ў філамацкі перыяд, ні пазней. Філамацкі перыяд дзейнасці Я. Чачота належаў да часу, калі Беларуссю лічыліся толькі Магілёўшчына і Віцебшчына. Што датычыцца 1830–40-х гг., то, магчыма, укладальнік «Вясковых песенек...» не меў дастаткова звестак для самастойнага развязання гэтага пытання і не лічыў патрэбным займаць у ім нейкую актыўную пазіцыю. Як справядліва заўважылі папярэднікі, Я. Чачот проста ішоў услед за пэўнай традыцыяй. Наўрад абгрунтаванай з’яўляецца выказаная І. Крамко ў 1998 г. здагадка аб тым, што такую назву Я. Чачот мог ужываць свядома, як своеасаблівы кампрамісны лінгвонім на фоне існавання назваў *Літва* і *Беларусь*.

Пры тым, што версія аб ужыванні Я. Чачотам назвы *крывіцкая мова* як прынятай у пэўных колах у 1840-я гг. уяўляецца найбольш верагоднай, патрабуе, аднак, высвятлення пытанне, ці не мог гэты выраз быць засвоеным Я. Чачотам раней, чым яго стаў культываваць Т. Нарбут. Вядома, што тэрмін *крывіцкая мова* ўжо ў 1820 г. ужываў З. Даленга-Хадакоўскі; пад яго ўплывам гэты выраз часам выкарыстоўваў таксама прафесар Віленскага ўніверсітэта І. Лабойка.

Выкарыстанне тэрміна *крывіцкая мова* ў спалучэнні са словам *славянская* (*славяна-крывіцкая мова*) тлумачыцца як пачатковым этапам

развіцця тагачаснага славяназнаўства, так і адным з адрасатаў, да якога скіроўваў свае творы Я. Чачот, — адукаваны клас. На світанку славістыкі, да той пары, пакуль генеалагічны статус нейкай мовы мог быць недастаткова вядомым, было звычайным да яе назвы праз дэфіс дадаваць таксама яе больш шырокае генеалагічнае азначэнне. Напрыклад, у нямецкамоўным праспекце да свайго будучага слоўніка ў 1797 г. С. Б. Ліндэ пісаў у тым ліку пра ўплыў чужых моў на «славянска-польскую» мову. Ва ўступе да слоўніка ў 1807 г. адпаведная фраза была адрэдагавана, і выраз «славянска-польская» быў заменены на «польская».

Я. Чачот пра меладычнасць беларускай мовы. Гэта тэма (абазначаная як *miarowość*) была акцэнтавана ў працы М. Аляхновіча (гл. вышэй), які меладычнасць і падабенства да санскрыту вылучыў у якасці дзвюх галоўных Чачотавых характарыстык беларускай мовы.

Сюжэт пра меладычнасць узнікае пры інтэрпрэтацы выразу *iloczas* у складзе фрагмента з прадмовы да зборніка 1846 г., у якім Я. Чачот гаворыць пра тое, што ўкраінскі ці *палянскі* дыялект на аснове такіх крытэрыяў, як будова і даўжыня галосных (*budowa i iloczas*), больш падобны да польскай мовы, у той час як беларускі («крывіцкі») — да рускай. А. Пыпін трактаваў слова *iloczas* у складзе гэтага фрагмента як *стихосложение*. У сучасных беларускіх перакладах і даследчыцкіх працах у якасці эквівалентаў слову *iloczas* могуць выступаць *даўжыня галосных* або *меладычнасць*. Выглядае незвычайным, што ў працэсе вызначэння агульнага характару суадносін беларускай мовы з суседнімі славянскімі поруч з такой агульнай характарыстыкай, як «будова», была пастаўлена такая, здавалася б, прыватная і спецыяльная характарыстыка, як «даўжыня галосных». Гэта паказвае на тое, што тэма меладычнасці беларускай мовы мела для Я. Чачота вельмі вялікае значэнне.

Матыў меладычнасці ў прадмове да зборніка 1846 г. сустракаецца яшчэ два разы. У адным выпадку Я. Чачот робіць рэмарку адносна звужэння гука [o] пры скланенні прыметнікаў тыпу *чысценьком/чысценькум* (Я. Чачот шкадуе аб наяўнасці такога звужэння і ў польскай мове: «вялікая шкода для напеўнасці»). У прадмове ёсць і разгорнуты на некалькі абзацаў фрагмент, спецыяльна прысвечаны гэтай тэме.

Пры асэнсаванні спецыфікі розных «новаадкрытых» у XIX ст. моў аўтараў таго часу цікавілі іх эўфанічныя магчымасці, асабліва заўважныя дзякуючы іх параўнанню з суседнімі мовамі. З гэтай нагоды рабіліся шматлікія рэмаркі. Так, напрыклад, невядомы рэцэнзент выдадзенага ў Маскве «Беларускага архіва старажытных граматаў» І. Грыгаровіча сцвярджаў, што тагачасная расійская мова «захавала

гармонію *рускай* (значыць, беларускай. — С. 3.) мовы» і яе граматычныя канчаткі, але «ў вымаўленні мае шмат аднагучных галосных, вялікую даўгату (*przedłużony iloczas*) і шмат чужых слоў» (Варшаўскі дзённік. 1825). Як паэта, заклапочанага дасягненнем «самай цудоўнай і няспынай гармоніі», Я. Чачота вельмі цікавілі эўфанічныя характарыстыкі беларускай мовы, карысныя для вершаскладання яе «напеўнасць і працягласць». На фоне параўнання з польскай мовай з яе фіксаваным націскам Я. Чачот быў заінтрыгаваны разнастайнасцю націску ў беларускай мове, вызначаў адзін з дыялектаў беларускай мовы ці саму яе як «дактылічную» і заклікаў культываваць у польскай літаратуры метрычныя вершы. У якасці спрыяльнага фактару для вершаскладання Я. Чачот трактаваў і тую акалічнасць, што беларуская мова была мала апрацавана і не была звязана правіламі.

Месца беларускай мовы сярод суседніх славянскіх моў. Славітычны і кампаратывістычны аспекты прац Я. Чачота. Гэта пытанне можа лічыцца менш даследаваным на фоне той акалічнасці, што ў такіх важных крыніцах, як працы Я. Карскага і Л. Шакуна, даецца недакладная ацэнка пазіцыі Я. Чачота. У гэтых працах акцэнтаецца нібыта вылучанае Я. Чачотам большае падабенства беларускай мовы да рускай, свярджанае, што нібыта з польскай мовай беларускую мову збліжае «толькі дзеканне» (гл. вышэй).

Супастаўленне беларускай мовы з украінскай і адлюстраванне ступені іх блізкасці да польскай і рускай моў было здзейснена Я. Чачотам, як зазначана вышэй, на аснове такіх крытэрыяў, як будова і даўжыня галосных. Аднак уяўленні Я. Чачота пра марфалагічны лад украінскай мовы не заўсёды былі дакладнымі. Напрыклад, ён лічыў, што яе асаблівасцю, якая збліжае яе з польскай мовай, была наяўнасць у формах дзеясловаў прошлага часу асабовых канчаткаў (*ходылам, ходылась*). Але ва ўкраінскай мове такой рысы няма. Зыходзячы з таго што Я. Чачот быў паэтам, для якога меркаванні меладычнасці беларускай мовы былі вельмі важнымі, што ў яго прадмове прыводзіцца нямападабенстваў беларускай мовы з польскай (параўнайце ў тым ліку прыведзенае вышэй сведчанне А. Крывіцкага), цяжка меркаваць, ці мела будова беларускай мовы вызначальнае значэнне для такой ацэнкі. Несумненна, недакладнай з'яўляецца заўвага Я. Карскага і Л. Шакуна пра тое, што Я. Чачот нібыта лічыў, што з польскай мовай беларускую збліжае толькі дзеканне. Параўнайце збалансаванае меркаванне М. Прыгодзіча, што згодна з аднымі крытэрыямі (будова і даўжыня галосных), беларуская мова збліжаецца з рускай, а згодна з другімі (дзеканне) — з польскай.

Славістычнае вымярэнне сваіх прац выразна ўсведамляў Я. Чачот; уласна, ён іх адрасаваў даследчыкам славяншчыны. У прадмове да шостага тома «Вясковых песенек...» ёсць рэмаркі аб уплыве беларускай мовы на мясцовую польскую, сустракаецца параўнанне беларускай з чэшскай мовай. У слоўніку «крывіцкіх ідыём» з апорай на С. Б. Ліндэ прыводзіліся паралелі да беларускіх слоў з іншых славянскіх моў. У гэтым слоўніку Я. Чачот прыводзіў у тым ліку словы, якія адрозніваліся значэннямі ад іншых славянскіх моў. Публікуючы беларускія прыказкі, Я. Чачот выказаў шкадаванне, што ў яго не было магчымасці супаставіць іх з прыказкамі іншых славянскіх народаў.

Сацыялінгвістычныя меркаванні Я. Чачота. Ужо ў 1892 г. у працы А. Пыпіна можна знайсці разгляд некаторых меркаванняў укладальніка «Вясковых песенек...», якія мелі (прота)сацыялінгвістычны характар. Маюцца на ўвазе погляды Я. Чачота на тое, хто павінен здзяйсняць палявыя запісы. Так, фалькларыст высока ацэньваў ролю паненак у здабыцці апублікаваных ім песень і ў прадмове да трэцяга зборніка сцвярджаў, што «толькі яны (паненкі. — С. З.) і здольны збіраць гэтыя песні». За дакладнасць прыведзеных у шостаі кніжцы запісаў Я. Чачот ручаўся, спасылаючыся на тое, што яго памочніцы ведалі беларускую мову. Акрамя таго, часта маючы некалькі варыянтаў запісаў, ён сам мог кантраляваць іх якасць. Але ўрэшце Я. Чачот усё ж прыходзіў да высновы, што запісы трэба рабіць непасрэдна — «не праз паненак, а проста з народных вуснаў і ў самой абстаноўцы звычайў і абрадаў».

Тут адлюстраваны праблемы, з якімі сутыкаліся многія збіральнікі народнай творчасці ў XIX ст., калі жанчыны-інфарманты часта саромеліся спяваць песні перад незнаёмымі мужчынамі вышэйшага сацыяльнага стану. Вядома, што ў працэсе збору матэрыялу многія даследчыкі карысталіся дапамогай карэспандэнтаў. Многія апублікаваныя ў XIX ст. запісы грунтаваліся на другасных матэрыялах, атрыманых даследчыкамі з чужых рук і/або ненадзейных крыніц. Нават ручаючыся за якасць сваіх запісаў, Я. Чачот павінен быў асэнсоўваць іх надзейнасць. Так, сустракаючы ў шматлікіх запісах частіцу *чы*, ён засумняваўся, ці не былі тут прычынай абставіны запісу: «Не ведаю, чаму амаль усюды пісалі *чы* замест *ці*... Магчыма, што прызвычаеныя да польскай мовы вясковыя дзяўчаты, якія служылі па дамах, дзе лепей размаўляюць па-польску, дыктавалі сваім паненкам і паням *чы* замест *ці*». Гэта вядомы феномен, які ў другой палове XX ст. атрымаў назву «маўленчай акамадацыі», дапасавання ўласнага маўлення да маўлення іншых моўцаў. Верагоднасць такога вымаўлення для Я. Чачота была сумніўнай на фоне той акалічнасці, што,

згодна з яго назіраннямі, наадварот, гаворачы па-польску, многія пажылыя людзі ўжывалі *ці* замест *чы*. У творах Я. Чачота філамацкага перыяду звычайна выкарыстоўвалася часціца *ці*, толькі ў макаранічных сказах, паводле сведчання Л. Цвяткова, сустракалася часціца *чы*.

Для пазнання крывіцкай мовы, сцвярджалася ў прадмове да шостага тома «Вясковых песенек...», «добра было б паслухаць хатнія размовы сялян, але гэта нялёгка зрабіць апанутаму ў сурдуд, хіба калі б пераапануцца ў сярмягу і пад выглядам селяніна з чужога маёнтка пайсці на вечарынку або ў карчму». У гэтым выказванні фактычна дакладна сфармуляваны славыты «парадокс назіральніка», які сцвердзіўся ў палявых даследаваннях у значнай ступені разам з узнікненнем сацыялінгвістыкі ў 1960-я гг. Адзін з заснавальнікаў гэтай дысцыпліны У. Лабоў паказаў, што немагчыма назіраць за паводзінамі суразмоўцы без таго, каб не ўплываць на гэтыя паводзіны.

Выразныя сацыялінгвістычныя індыкатары (узрост, род дзейнасці) ёсць і ў выказванні Я. Чачота пра тое, што на беларускай мове «на нашай памяці любілі размаўляць паміж сабою старыя паны, што яшчэ жывуць; на ёй дагэтуль гавораць паны і аканомы з сялянамі». Тут фактычна выканана вядомая сацыялінгвістычная вымога ХХ ст. пры кваліфікацыі маўлення ўлічваць, «хто, у якой сітуацыі, што, каму гаворыць».

Важным з'яўляецца сведчанне Я. Чачота аб тым, што ўжо ў 1840-я гг. назіралася перайманне вяскоўцамі расійскіх песень ад раскватараваных салдат або ад рэкрутаў, якія пасля службы вярталіся ў свае родныя вёскі. У тым ліку наяўнасцю пастаяннага кватаравання войска, а таксама аддаленасцю ад Украіны і Мазовіі Я. Чачот тлумачыў тую акалічнасць, што наднёманскі дыялект зазнаў большы ўплыў з боку польскай, рускай і ўкраінскай моў, аднак, верагодна, гэта было пераважна ненавуковае, ацэннае меркаванне.

Памылковыя сцверджанні Я. Чачота. Аўтар прадмоў і змешчаных у фалькларыстычных зборніках слоўнічкаў, Я. Чачот вельмі сціпла ацэньваў свой патэнцыял як лінгвіста-навукоўца. Матывы яго фалькларыстычнай дзейнасці ў значнай ступені былі філантрапічныя. У 1830–40-я гг. ён не ўваходзіў у навуковыя таварыствы і навуковыя веды свайго часу ўспрымаў і пашыраў проста як прадстаўнік адукаванага саслоўя. Пры гэтым у значнай ступені ён абапіраўся на веды, засвоеныя яшчэ ў часы маладосці. Ён ацэньваў ужыванне новых слоў у тагачаснай польскай мове і рэагаваў на некаторыя лінгвістычныя пытанні, якія абмяркоўваліся ў тагачасным папулярным друку. Напрыклад, яго цікавіў правапісны разнабой у польскай мове, жаданне падаць славянскую мову продкам розных тагачасных еўрапейскіх

моў («Зычлівая заўвага да этымолагаў») і інш. У творах Я. Чачота знаходзім сляды некаторых тагачасных навуковых аблудаў і забабонаў. Народжаныя дзякуючы ў значнай меры інтуітыўна-рамантызаванаму назіранню, асобныя меркаванні Я. Чачота не з'яўляюцца навуковымі. Такой трэба прызнаць, напрыклад, інтэрпрэтацыю той акалічнасці, што рэдкае ўжыванне найвышэйшай ступені якасці прыметнікаў і прыслоўяў з выкарыстаннем прыстаўкі *най-* адбываецца па той прычыне, што «ў напрамку на поўнач у людзях нікне ці то душэўны ўздых, ці то захапленне, і мова абмяжоўваецца наданнем якасці толькі параўнальнай ступені». Таксама нельга прызнаць навуковай інтэрпрэтацыю, згодна з якой даўномінулы час мала папулярны таму, што «ва ўсім жыцці сялян ёсць толькі сучаснасць, а на мінулае і будучыню зусім не звяртаецца ўвага».

Памылковымі з'яўляюцца заўвагі пра тое, што ў беларускай мове змякчацца могуць толькі зычныя *ц, н, с, з*, што інфінітыў заканчваецца на *ці* або *ць* «без розніцы», згодна са схільнасцю таго, хто гаворыць, і інш.

Я. Чачот цікавіўся найперш фалькларыстычнай літаратурай і не лічыў сябе лінгвістам. Яму не былі вядомы меркаванні пра беларускую мову яго папярэднікаў К. Калайдовіча, Я. Балхавіцінава, Ф. Булгарына, М. Грэча, П. Кёпена, В. Сянкоўскага, Д. Языкава, З. Даленгі-Хадакоўскага, М. Максімовіча, П. Шафарыка і інш. Прынамсі, ён на гэтых аўтараў не спасылаўся. Я. Чачот не спасылаўся таксама на працы і развагі пра беларускую мову, надрукаваныя на польскай мове, — у тым ліку такім шанаваным ім аўтарам, як С. Б. Ліндэ, у тым ліку яго колішнімі настаўнікамі па Віленскім універсітэце І. Даніловічам і І. Лявелем. Гэта тлумачыцца перадусім адрывам ад культурніцка-навуковай дзейнасці на працягу дзесяці гадоў высылкі. Несумненна, некаторыя працы (напрыклад, выдадзеная ў Парыжы кніга А. Рыпінскага) для Я. Чачота былі маладаступнымі. Выпаўшы амаль на дзесяць гадоў са свайго вельмі творчага асяроддзя, пасля вяртання ў Беларусь Я. Чачот толькі часткова змог аднавіць былую форму. Будучы паэтам і фалькларыстам і апісваючы асаблівасці беларускай мовы для прадстаўнікоў «шляхецкага народа», Я. Чачот не валодаў у належнай ступені тагачасным лінгвістычным кантэкстам. Ён адчуваў сябе першаадкрывальнікам і веды пра беларускую мову выкладаў так, быццам ён быў першым яе даследчыкам. У значнай ступені ён такім і з'яўляўся.

Укладальнік «Вясковых песенек...» пакінуў важны след у гісторыі беларускага мовазнаўства, прадставіўшы шмат аўтэнтычнага матэрыялу, атрыманага з прыцягненнем палявых доследаў. У некаторых выпадках нейкія важныя назіранні Я. Чачота супадалі з падыходамі яго папярэднікаў і былі перспектыўнымі для яго наступнікаў. Так,

Я. Чачот пацвердзіў на многа больш сур'ёзным узроўні здзейсненае за тры гады да яго вылучэнне П. Шафарыкам у беларускай мове двух дыялектаў, названых аўтарам «Славянскай этнаграфіі» ў 1842 г. «чыста беларускім» (сучасным паўночна-ўсходнім) і «літоўска-рускім» (сучасным паўднёва-заходнім). Такі падзел быў прыняты наступнымі пакаленнямі даследчыкаў. У прадмовах Я. Чачота сфармуляваны некаторыя меркаванні, што ўяўлялі сабой парасткі сацыялінгвістыкі, якая зарадзілася толькі ў XX ст.

Я. Чачота збліжае з А. Міцкевічам вылучэнне эўфанічных характарыстык беларускай мовы. Я. Чачот першым паставіў пытанне правапісу беларускай мовы і дакладна прадбачыў спосабы яго будучага ўсталявання. Укладальнік «Вясковых песенек...» фактычна прадказаў лёс дзеепрыметнікаў у беларускай літаратурнай мове, звярнуўшы ўвагу на тое, што ў народнай мове яны адсутнічаюць. Адрасуючы свае працы польскамоўнаму чытачу, робячы беларуска-польскія супастаўленні і звярнуўшы ў шэрагу выпадкаў увагу на ўзаемныя ўплывы паміж беларускай і польскай мовамі, Я. Чачот быў адным з першых беларусістаў-кампаратывістаў.

Пытанні для самакантролю

1. Якімі былі матывы мовазнаўчай дзейнасці Я. Чачота, засвоеныя ім у студэнцкія гады?
2. З чым звязана выкарыстанне Я. Чачотам тэрмінаў *крывіцкая мова* і *славяна-крывіцкая мова*?
3. Чаму Я. Чачота цікавіла тэма меладычнасці беларускай мовы?
4. Якім, паводле Я. Чачота, было месца беларускай мовы сярод суседніх польскай, рускай і ўкраінскай моў?
5. Чаму Я. Чачота можна лічыць адным з пачынальнікаў беларускай сацыялінгвістыкі?
6. Якія выказванні Я. Чачота з'яўляюцца памылковымі?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Аксамітаў, А. «Для будучых даследнікаў славяншчыны» / А. Аксамітаў // Ян Чачот, Ігнат Дамейка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча: Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чытанняў (1996, 1997) / навук. рэд. А. Мальдзіс. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1998. – С. 49–53. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 10).

Гуліцкі, М. Лексікаграфічныя матэрыялы Яна Чачота / М. Гуліцкі // Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – С. 24–27.

Крамко, І. Спадчына Яна Чачота як выток беларускага мовазнаўства / І. Крамко // Ян Чачот, Ігнат Дамейка, сябры і паплечнікі Адама Міцкевіча: Матэрыялы Трэціх і Чацвёртых Карэліцкіх чытанняў (1996, 1997) / навук. рэд. А. Мальдзіс. – Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1998. – С. 53–58. (Беларусіка = Albaruthenica ; кн. 10).

Крамко, І. Чачот Ян / І. Крамко // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1994. – С. 611–612.

Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – С. 50–55.

Прыгодзіч, М. Р. Ян Чачот / М. Р. Прыгодзіч // Беларускае мовазнаўства : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : БДУ, 2006. – С. 98–100.

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ ІВАНА НАСОВІЧА

У гісторыі беларускай лінгвістыкі нямногім даследчыкам было накіравана зрабіць настолькі значны ўклад у навуку, як гэта зрабіў Іван Іванавіч Насовіч (1788–1877). Ён належыць да вузкага кола лінгвістаў, якім у падручніку Л. Шакуна «Гісторыя беларускага мовазнаўства» 1995 г. прысвечаны асобныя раздзелы. У выдадзенай у 1994 г. энцыклапедыі «Беларуская мова» былі змешчаны два артыкулы пра яго: «Насовіч Іван Іванавіч» і «“Слоўнік беларускай мовы” І. І. Насовіча». У параўнанні з савецкім часам пасля абвешчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь вывучэнне спадчыны І. Насовіча актывізавалася.

У 1997 г. у часопісе «Нёман» былі надрукаваны фрагменты ўспамінаў І. Насовіча. У рамках аналізу дыялекталагічных даследаванняў XIX ст. слоўнік І. Насовіча быў разгледжаны ў кнізе А. Крывіцкага «Дыялекталогія беларускай мовы». У 2008 г. да 220-гадовага юбілею І. Насовіча супрацоўнікамі кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ (сучасная кафедра беларускага мовазнаўства) быў падрыхтаваны спецыяльны зборнік. У 2013 і 2020 гг. артыкулы пра І. Насовіча і яго слоўнік двойчы надрукаваў Д. Паўлавец.

Пэўнай падзеяй была публікацыя ў Расіі ў 2000 г. асобнага раздзела пра І. Насовіча ў кнізе А. Плотнікавай «Слоўнікі і народная культура. Нарысы славянскай лексікаграфіі» («Словари и народная культура. Очерки славянской лексикографии»). У артыкулах І. Савіцкай слоўнік

І. Насовіча быў разгледжаны ў супастаўленні з польскім слоўнікам С. Б. Ліндэ, рускім слоўнікам У. Даля і ўкраінскім слоўнікам Б. Грынчэнкі. Аўтар гэтых радкоў параўнаў слоўнік І. Насовіча са слоўнікам сербскай мовы В. Караджыча.

Нягледзячы на тое што кожная з названых публікацый адкрывае нейкія важныя грані аблічча І. Насовіча — лінгвіста, у даследаванні яго спадчыны яшчэ застаецца нямала недастаткова вывучаных аспектаў.

Вытокі інтарэсу І. Насовіча да навуковага даследавання беларускай мовы. У некаторых важных крыніцах апошняга часу пра І. Насовіча недастаткова выразна акрэслены вытокі яго інтарэсу да прафесійных заняткаў беларускай мовай. У гэтых публікацыях звяртаецца ўвага на тое, што збіральніцкая дзейнасць І. Насовіча праходзіла пад апекай Археаграфічнай камісіі, Аддзялення рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук і іншых тагачасных расійскіх навуковых арганізацый і ўстаноў. У чытача міжволі можа скласціся ўражанне, што вытокі лінгвістычнай дзейнасці І. Насовіча былі звязаны выключна з імпульсамі, якія зыходзілі з расійскіх навуковых устаноў.

Папраўдзе ж, штуршком да падрыхтоўкі слоўніка для І. Насовіча сталі выказаныя пасля яго выхаду на пенсію ў 1844 г. парады прыступіць да такой работы з боку некалькіх месціслаўскіх свяшчэннікаў, якія настойліва раілі яму заняцца «беларускай гаворкай, багатым прадметам для яе распрацоўкі». Гэта тым больш важна падкрэсліць, што дачыненні І. Насовіча з Акадэміяй навук не заўсёды былі бясхмарнымі. І. Насовіч пачаў займацца слоўнікам у пачатку 1848 г., але яшчэ праз пяць гадоў, у студзені 1853 г., ён не меў прапаны ад Акадэміі навук укладання слоўнік. На пасяджэнні Другога аддзялення Акадэміі навук у жніўні 1853 г. было паведамлена, што к гэтаму часу І. Насовіч падрыхтаваў словы на літары А, Б і В і пытаўся, ці працягваць яму работу.

І. Насовіч лічыў, што падрыхтоўка беларускага слоўніка павінна была складацца з двух напрамкаў: укладання слоўніка жывой мовы і слоўніка «старажытнага беларускага свету», выбранага з пісьмовых крыніц. І. Насовіч выказваў жаданне заняцца далей складаннем слоўніка жывой мовы. Аднак у гэты час Аддзяленне рабіла стаўку на С. Мікуцкага, пра што і паведаміла І. Насовічу.

У лютым 1859 г. з Аддзялення рускай мовы і славеснасці І. Насовіч атрымаў ліст, у якім было напісана, што Аддзяленне не даручала яму рыхтаваць слоўнік. У пачатку 1860 г. Аддзяленне трактавала ўжо падрыхтаваны І. Насовічам слоўнік як складзены ім па «сабістым жаданні» і давала магчымасць укладальніку распарадзіцца яго працай «па яго меркаванні, паколькі Аддзяленне занята цяпер іншай

работай і не прадбачыць магчымасці прыступіць у хуткім часе да выдання беларускага слоўніка». Уласна, незразумела, ці па сваёй ініцыятыве І. Насовіч падрыхтаваў слоўнік, або Аддзяленне яго стымулявала да гэтага.

Праўдападобна, на пэўным этапе, падчас кампаніі падрыхтоўкі абласных слоўнікаў рускай мовы, Аддзяленне рускай мовы і славеснасці сапраўды было зацікаўлена ў падрыхтоўцы слоўніка рэгіёна, аднайменнага з назвай старой пісьмовай і культурна значнай мовы. Беларуская мова для расійскіх навукоўцаў таго часу выглядала перспектыўнай як дапаможная крыніца вывучэння мовы старажытных рускіх пісьмоўных помнікаў. Па меры разгортвання даследавання старажытнага рускага пісьменства значэнне выкарыстання беларускай мовы ў гэтым працэсе ў цэлым змяншалася. К канцу 1850-х гг. укладанне беларускага слоўніка, падобна, ужо не разглядалася Акадэміяй навук як прыярытэтная задача, і паступова інтарэс да такой работы знізіўся.

Работа над слоўнікам была завершана, ён быў апублікаваны ў многім дзякуючы настойлівым асабістым ініцыятывам самога І. Насовіча.

Агульная характарыстыка слоўніка. У сучасных даследаваннях, на нашу думку, яшчэ недастаткова выразна акрэслены некаторыя агульныя характарыстыкі слоўніка. Згодна з адным падыходам, напрыклад, гэта праца не разглядаецца як слоўнік нацыянальнай беларускай мовы (А. Крывіцкі). Паводле другога падыходу, галоўнай асаблівасцю слоўніка з'яўляецца яго дыялектны характар (В. Шчэрбін).

Першы погляд грунтуецца на ўліку той акалічнасці, што дыялектная база, якая была пакладзена ў аснову слоўніка, не адпавядае сучасным межам беларускага моўнага абшару.

Натуральна, паняцці аб беларускай мове і беларускай нацыі ў 1870 г. яшчэ не былі сфарміраваны ў тым выглядзе, у якім яны існуюць сёння. З аднаго боку, к 1870 г. прайшло яшчэ вельмі мала часу (фактычна толькі пару дзесяцігоддзяў) з той пары, калі пад назвай Беларусь стаў разумецца больш шырокі арэал, чым толькі паўночнаўсходняя частка сучаснай Беларусі. Але гэта, на нашу думку, не павінна перашкаджаць таму, каб лічыць слоўнік І. Насовіча слоўнікам агульнанацыянальнага маштабу. З другога боку, калі ў 1870 г. Беларуссю ўсё яшчэ маглі лічыцца ў першую чаргу Магілёўшчына і Віцебшчына, а слоўнік у значнай ступені гэты рэгіён найперш і адлюстроўваў, то сучасныя прэтэнзіі да слоўніка як да «няпоўнага» варта адхіліць. І. Насовіч быў не згодны са змешчанай Аддзяленнем рускай мовы і славеснасці Акадэміі навук у прадмове да слоўніка заўвагай аб тым, што ён апісаў толькі гаворку, якая пануе ў Магілёўскай губерні: «Я жыў і ў Віцебскай, і ў Мінскай, і ў Віленскай губернях, ахвотна сачыў за беларускай мовай і заўважаў асаблівасці, і таксама, бу-

дучы гадоў дзесяць у Свянцях, чуў беларускую гаворку з запасам матэрыялаў». Што да паўнаты ведаў у 1860-я гг. пра лексіку беларускай мовы, то цікавым з’яўляецца сведчанне І. Сразнеўскага. Аглядаючы ў 1866 г. працу І. Насовіча, ён заўважыў, што слоўнік варта было б папоўніць, аднак пры гэтым агаварыўся, што такіх дадаткаў «будзе вельмі нямнога». Сучаснікамі слоўнік, такім чынам, успрымаўся як дастаткова поўны. У дыскусіях нашаніўскага часу слоўнік І. Насовіча падаваўся як агульнабеларускі. Ні тады, ні ў 1920-я гг. карыстальнікі не выказвалі заўваг аб яго вузкарэгіянальным характары (хоць, натуральна, прадстаўнікі акадэмічнай навукі ўлічвалі «перакос» розных рэгіёнаў пры зборы матэрыялу да слоўніка).

Погляд на слоўнік І. Насовіча толькі як на навуковую крыніцу, няўлік яго канкрэтнай гісторыі ў кантэксце 1860–70-х гг. і значэння ў грамадскім свядзенні беларускай мовы ў пачатку ХХ ст. даюць вынікам таксама ацэнку, згодна з якой гэта праца павінна разглядацца ў першую чаргу як дыялектная. Аднак вылучаць на першае месца дыялектны ракурс слоўніка, бадай, неабгрунтавана. У 1870 г. яшчэ не існавала нормаў беларускай літаратурнай мовы, у адносінах да якіх тыя або іншыя зафіксаваны І. Насовічам словы маглі б кваліфікавацца як «дыялектныя». У слоўніку занядбаны такія важныя рысы дыялектных прац, як максімальна дакладная перадача фанетыкі слоў і фіксацыя арэала іх пашырэння. У нядаўняй публікацыі В. Шчэрбін, які ў сваіх ранейшых працах акцэнтаваў дыялектны ракурс даследавання І. Насовіча, больш адпаведна кваліфікаваў яго працу як «дастаткова поўны слоўнік беларускай мовы».

Некаторыя акалічнасці рэдагавання слоўніка. Рэдагаваннем слоўніка ў Пецярбургу займаліся акадэмікі І. Сразнеўскі і А. Бычкоў. З мемуараў І. Насовіча, аднак, вядома, што ён быў не цалкам задаволены тым, як ставіўся да гэтай сваёй работы І. Сразнеўскі. Існуюць таксама сведчанні, што ў І. Сразнеўскага былі некаторыя сур’ёзныя заўвагі да ўкладання слоўніка. У сваім аглядзе слоўніка ён, у прыватнасці, рэкамендаваў павялічыць колькасць этымалагічных каментарыяў, пры гэтым раіў пазначаць у слоўніку паходжанне многіх відавочных паланізмаў. У іншых выпадках, наадварот, І. Сразнеўскі схіляўся да патрэбы зняць такія каментарыі – калі этымалогія таго ці іншага слова была няпэўнай. У прыватнасці, ён выказаў сумненне ў літоўскім паходжанні некаторых слоў. Гэта былі вельмі важныя і абгрунтаваныя заўвагі. Аднак І. Насовіч іх не ўлічыў, што адмоўна паўплывала на агульны ўзровень слоўніка.

Як вядома, у рэцэнзіі 1873 г. на слоўнік М. Шапіры найбольшыя крытычныя заўвагі выклікалі акурат этымалагічныя рэмаркі І. Насовіча.

Запазычанні (паланізмы, літуанізмы і германізмы) у слоўніку. Рыхтуючы ў 1850-я гг. «Алфавітны паказальнік» да «Актаў, якія адносяцца да гісторыі Заходняй Расіі», І. Насовіч яўна зменшыў значэнне польскай мовы ў развіцці слоўнікавага складу беларускай мовы. Пры гэтым можа лічыцца, што І. Насовіч зрабіў так у духу тагачаснай расійскай навукі. Пры тым, што ў паказальніку ён вельмі часта змяшчаў іншамоўныя (лацінскія, нямецкія, грэчаскія, французскія, царкоўнаславянскія, украінскія) этымоны да выпісаных ім слоў, колькасць прыведзеных польскіх этымонаў у паказальніку была «зусім нязначнай» і многія відавочныя паланізмы адзначаны не былі. У гэтым бачыцца выразная тэндэнцыянасць. Публікуючы ў 1866 г. зборнік беларускіх прыказак, у кароткай прадмове І. Насовіч як бы апраўдваўся перад чытачом за тое, што, быўшы некалькі стагоддзяў «адзеленымі ад Расіі» і знаходзячыся «пад польскім валадараннем», беларусы прынялі многія польскія словы. Ён, аднак, падкрэсліваў: тая акалічнасць, што ў беларускіх прыказках сустракаюцца польскія словы, не азначае, што адпаведныя парэміі былі запазычаны з польскай мовы. У зборніку І. Насовіч часам прыводзіў паралельныя польскія прыказкі — як звычайную інфармацыю аб такіх паралелях — або ўказваў на тое, што нейкая беларуская прыказка (напрыклад: «Выйграў дудку на косцели») была запазычана з польскай мовы і пры асваенні перайначана. У некаторых выпадках словы, якія маглі б сведчыць пра польскі ўплыў, у працэсе далейшай працы з імі выпраўляліся такім чынам, каб верагодны польскі ўплыў быў не заўважны. Напрыклад, у зборніку прыказак 1866 г. фіксаваўся выраз *блонкі свае пратры* (*блонки свое протри*) ‘пратры свае вочы’; у слоўніку 1870 г. гэты выраз набыў форму *пратры свае балонкі* (*протри свое болонки*).

Важныя звесткі наконт паланізмаў і, увогуле, запазычанняў у слоўніку І. Насовіча былі апублікаваны ў 2012 г. у манаграфіі І. Гапоненка, у якой змешчаны спецыяльны раздзел пра запазычанні ў слоўніку. Згодна з дадзенымі даследчыцы, І. Насовіч толькі ў шасці выпадках указаў на польскае паходжанне таго або іншага слова (*гатунак, лемантар, сцібло* і інш.). Акрамя адзначаных І. Насовічам, І. Гапоненка налічыла ў слоўніку 207 паланізмаў.

Калі мець на ўвазе, што слоўнік налічвае, як устанавілі ўкладальнікі яго электроннай версіі А. Булойчык, У. Кошчанка і В. Мартысюк, 35 159 рэстравых артыкулаў (у якіх была яшчэ большая колькасць слоў, бо некаторыя артыкулы ўключалі дзве і больш лексем), то выглядае, што паланізмы склалі ў ім трохі больш, чым паўпрацэнта ад усіх слоў. Калі ж прыняць пад увагу таксама тое, што, згодна з задумай, слоўнік у значнай меры быў дыферэнцыяльны ў дачыненні да

рускай мовы, у ім абміналіся многія вядомыя (і спрадвечныя) словы (значыць, яго рээстр мог бы быць яшчэ большы), то доля паланізмаў у ім выглядала б яшчэ больш нязначнай. Для часу, калі польскі ўплыў на беларускую мову знаходзіўся фактычна на сваім максімуме, гэта вельмі заніжаныя дадзеныя. Усяго ў слоўніку І. Насовіча, паводле І. Гапоненка, змешчана каля 515 запазычанняў, якія складаюць, такім чынам, толькі 1,5 % ад агульнага рээстра слоўніка.

Для параўнання прывядзём дадзеныя пра турцызмы ў вядомым «Сербскім слоўніку» 1818 г. В. Караджыча. У слоўніку В. Караджыча турцызмы – словы, якія ўвайшлі ў сербскую мову з турэцкай або праз турэцкую мову – былі найбольш відавочным слоём чужой лексікі. На адрозненне ад І. Насовіча, В. Караджыч не меў схільнасці змяншаць уплыў турэцкай мовы на сербскую. Спачатку турцызмы былі для аўтара «Сербскага слоўніка» настолькі спецыфічным лексічным разрадам, што планавалася вылучыць іх асобна ад астатніх слоў у спецыяльным дадатку. Аднак у працэсе падрыхтоўкі слоўніка да друку было вырашана пакінуць турцызмы сярод іншых слоў. Яны ў слоўніку былі пазначаны зорачкай – і гэта добра іх вылучала на фоне астатняй лексікі. У якасці турцызмаў у слоўніку было пазначана 1259 слоў. Аднак В. Караджыч не змог апазнаць усе турцызмы слоўніка. Згодна з падлікамі сучасных аўтараў, турцызмаў у слоўніку папраўдзе было 2200 ці нават 2500. Гэта значыць, што ў слоўніку турцызмы складалі 8–9 % ад усяго лексікону.

Калі мець на ўвазе інтэнсіўныя кантакты беларускай мовы з польскай на працягу папярэдніх стагоддзяў, магутны ўплыў польскай мовы на беларускую, прыналежнасць польскай і беларускай мовы да адной (славянскай) групы моў (што аблягчала працэс запазычвання), то складана прызнаць, што доля паланізмаў у тагачаснай беларускай мове магла быць такой нізкай. Падчас свайго даследавання ў 1950-я гг. рускага лексічнага ўплыву на тагачасную беларускую літаратурную мову М. Крукоўскі ўстанавіў, што русізмы ў сукупнасці складалі 16–20 % лексічнага саставу беларускай мовы. Згодна з нашымі падлікамі, у 2952 рээстравых артыкулах асноўнай часткі слоўніка І. Насовіча на літары К, Л і М паланізмамі з’яўляюцца 419 слоў, або 14 %. Пытанне пра тое, якую долю ў рээстры працы І. Насовіча складалі паланізмы, патрабуе далейшага вывучэння.

Тая акалічнасць, што ў беларускай мове сярэдзіны XIX ст. змяшчалася многа польскіх слоў, была адзначана ў прадмове да слоўніка, падрыхтаванай супрацоўнікамі Акадэміі навук. У прадмове было сказана, што ў беларускай гаворцы ёсць словы, запазычаныя з замежных моў, «галоўным чынам з польскай. Словы, якія перайшлі з польскай

мовы, пераважна ўжываюцца дробнай шляхтай, мяшчанамі, рамеснікамі, эканомамі і інш. Колькасцю гэтых слоў і пашырэннем іх ужывання ў народзе наглядным чынам вызначаецца ступень уплыву польскай мовы на беларускую гаворку».

На фоне ўласцівай частцы расійскіх навукоўцаў першай паловы XIX ст. тэндэнцыі разглядаць беларускую мову як моцна залежную ад польскай, фактычна «сапсаваную» мову такая характарыстыка выглядае зусім разважлівай. Тым не менш І. Насовіч гэту рэмарку ад рэдакцыі сустрэў хваравіта. Пасля выхаду слоўніка ён напісаў жартоўна-іранічны верш, у якім падаў размову слоўніка з яго аўтарам. Герой верша, аўтар слоўніка, шкадаваў, што стараннямі супрацоўнікаў Акадэміі навук у слоўніка быў абрэзаны яго «крывіцкі нос». У творы сярод іншага аўтар таксама сцвярджаў, што «влиянье польское ничтожно / Тебе (г. зн. слоўніку. — С. З.) приписано здесь ложно».

У «Слоўніку беларускай мовы» 1870 г. не было адзначана польскае паходжанне нават тых слоў, якія ў 1850-я гг. у «Алфавітным паказальніку...» сам І. Насовіч кваліфікаваў як польскія, напрыклад *урад*, *каберац*, *памятка*, *плот*, *спрат* (*врядъ/урядъ*, *коверець/коберець*, *памятка*, *плотъ*, *спратъ*). Часам так адбывалася насуперак таму, што ў слоўніку на адрозненне ад ранейшага «Алфавітнага паказальніка...» некаторыя словы былі пададзены ў форме, якая сведчыла аб іх польскім паходжанні. Напрыклад, слова *маетка* (*маетокъ*) у «Алфавітным паказальніку...» не мела знешніх прыкмет польскага ўплыву, аднак было адзначана як польскае. Затое слова *маёнтак* (*маёнтокъ*) у слоўніку 1870 г. мела фармальную прымету запазычання з польскай мовы (спалучэнне літар *ён* — эквівалент польскага насавага галоснага), аднак як польскае адзначана не было.

Рэцэнзуючы слоўнік, М. Шапіра адзначыў тэндэнцыю І. Насовіча не прызнаваць «відавочны да асляплення» ўплыў польскай мовы на беларускую. Паводле рэцэнзента, І. Насовіч у сваіх этымалагічных заўвагах як быццам «зусім ігнараваў польскую мову». Некаторыя паланізмы І. Насовіч суадносіў з літоўскімі словамі. Аўтар «Слоўніка беларускай мовы» таксама быў схільны не пазначаць нямецкага паходжання некаторых слоў, якія прыйшлі праз польскую мову або без яе пасрэдніцтва. Ён мог лічыць гэтыя нямецкія словы славянскімі, запазычаннямі з мовы ідыш або гукаперайманнямі (напрыклад, *краля*, *літаваць* (*литоваць*) 'паяць', *луг* 'шчочлач', *пудла* (*пудло*) 'промах', *рабаваць* (*рабоваць*), *ратаваць* (*ретоваць*), *рына* (*рина*) 'жолаб', *цвік* (*цвекъ*), *цвічыць* (*цвичиць*), *шнытарыць* (*шныпориць*), *шараванне* (*шорованне*), *юргельт* (*юргельтъ*) 'плата' і інш.). Як паказаў М. Шапіра, рыхтуючы этымалагічныя каментарыі, І. Насовіч не выкарыстаў нават такую вядомую крыніцу, як «Слоўнік польскай мовы» С. Б. Ліндэ.

У падрыхтаванай І. Насовічам (і адхіленай акадэмічнай рэдакцыяй) прадмове да слоўніка, згодна з уласным сведчаннем аўтара, сярод іншага быў выкладзены «чысты славянiзм беларускай гаворкі і блiзкая роднасць з велiкарускай гаворкай і, наадварот, рэзкая непадобнасць да польскай мовы... паказана сувязь беларускай гаворкі з лiтоўскай». На думку І. Насовiча, з польскай мовы ў беларускую мову ўвайшлi толькi тыя адзiнкі, якiя ўжывалiся «па польскай адмiнiстрацыi», але такiх слоў, паводле аўтара ненадрукаванай прадмовы, iснавала «нiзначная колькасць». Акцэнтаванне славянскага характару беларускай мовы і адначасовае процiпастаўленне яе польскай, указанне на нiзначную колькасць паланiзмаў маюць пад сабой, несумненна, iдэалагiчную, а не навуковую прыроду.

Усё гэта адмоўна паўплывала на навуковы ўзровень слоўніка. Хоць Я. Карскi ў цэлым высока ацэньваў дасягненнi І. Насовiча, у прысвечаным паланiзмам раздзеле першага тома «Беларусаў» ён цалкам абмiнуў слоўнiк І. Насовiча ў якасцi навуковай крынiцы, нiводнага разу не спаслаўся на дадзеныя ў слоўнiку звесткi аб паходжаннi розных слоў.

«Слоўнiк беларускай мовы» І. Насовiча ў славянскiм кантэксце. Як было заўважана вышэй, адной з першых прац, у якой слоўнiк І. Насовiча разглядаўся ў славянскiм кантэксце, была манаграфiя А. Плотнiкавай. У рамках падраздзела «Слоўнiкi агульнанацыянальнага маштабу на дыялектнай аснове» ў манаграфii быў змешчаны параграф «Слоўнiк І. І. Насовiча». Аўтарка заўважыла, што, калi раннiя, канца XVIII – пачатку XIX ст., славянскiя слоўнiкi ўяўлялi сабой працы «архаiчнага тыпу», укладзеныя пераважна на аснове старой, здабытай з пiсьмовых крынiц, лексiкi, то пазнейшыя лексiкаграфiчныя працы звычайна стваралiся на дыялектнай аснове.

А. Плотнiкава зазначыла, што з'яўленне на свет слоўнiка І. Насовiча было абумоўлена работай па зборы спецыфiчных у адносінах да рускай лексiкi беларускiх слоў. Гэта лексiкаграфiчная праца набыла значэнне слоўнiка агульнанацыянальнага (беларускага) маштабу. Тая акалiчнасць, што ў слоўнiку лексiка ўсходнiй і заходнiй частак сучаснай Беларусi была дадзена нераўнамерна, была патрактавана аўтаркай двухсэнсоўна. З аднаго боку, было заўважана, што адсутнасць дакументацыi пры фiксацыi ў слоўнiку лексем з заходнiх беларускiх рэгіёнаў знiзiла яго каштоўнасць як дыялектнай крынiцы. З другога боку, здзейсненая ў працы І. Насовiча ўнiфікацыя дыялектнай лексiкi маладой лiтаратурнай мовы была прызнана важнай рысай славянскiх слоўнiкаў, якiя сыгралi значную ролю ў станаўленнi нацыянальных славянскiх моў. Паводле А. Плотнiкавай, наяўнасць

у слоўніку шэрагу падрабязных апісанняў тэрмінаў народнай культуры была станоўчым фактарам з пункту гледжання развіцця беларускай літаратурнай мовы ў цэлым.

У цыкле артыкулаў І. Савіцкая параўнала слоўнік І. Насовіча з польскім слоўнікам С. Б. Ліндэ, рускім слоўнікам У. Даля, украінскім слоўнікам Б. Грынчэнкі. На жаль, не ва ўсіх выпадках у гэтых артыкулах удзелена належная ўвага кантэксту стварэння некаторых слоўнікаў. Напрыклад, супастаўленне выкананага часткова ў рамках рамантычнай парадэгмы слоўніка І. Насовіча і падрыхтаванага ў рамках парадэгмы Асветніцтва слоўніка польскай мовы С. Б. Ліндэ з'яўляецца праблематычным, паколькі, як паказала ў тым ліку А. Плотнікава, гэта слоўнікі розных тыпаў. У той час калі адносна ранні слоўнік С. Б. Ліндэ належыць да слоўнікаў архаічнага тыпу, абапіраецца найперш на пісьмовыя крыніцы, позні слоўнік І. Насовіча належыць да ліку слоўнікаў, угрунтаваных на аснове народнай лексікі.

У нашай працы аб падабенствах і адрозненнях «Сербскага слоўніка» В. Караджыча і «Слоўніка беларускай мовы» І. Насовіча (2018) падкрэслена, што працы сербскага і беларускага лексікографаў уяўляюць сабой фактычна адзіныя ў XIX ст. фундаментальныя славянскія слоўнікі моў, сфарміраваных на народнай аснове. Абодва слоўнікі былі «аўтарскімі», тым не менш яны ў цэлым вельмі добра адлюстравалі лексічны склад тагачасных сербскай і беларускай моў. Слоўнікі В. Караджыча і І. Насовіча спалучалі ў сабе рысы перакладнога і тлумачальнага слоўнікаў. Абедзве працы былі сувымяральнага памеру: слоўнік В. Караджыча складаўся з 26 270 слоў, а слоўнік І. Насовіча налічваў 35 159 адзінак.

У падобных лексікаграфічных працах звычайна шырока падаецца тэрміналогія духоўнай культуры, таму натуральна, што лексіка такога роду прыцягнула ўвагу І. Савіцкай. Што да слоўніка В. Караджыча, то гэту яго асаблівасць вельмі пазітыўна ацэньваў І. Сразнеўскі. Ён вітаў тое, што праца В. Караджыча была не толькі «слоўнікам мовы», але давала «этнаграфічнае тлумачэнне слоў», была «ў пэўнай ступені энцыклапедычным слоўнікам сербскіх народнасцей» і асабліва адэкватна тлумачыла «словы, якія, маючы сэнс толькі ў жыцці сербскага народа, не падпарадкоўваюцца звычайным умовам перакладу і могуць быць зразуметы замежнікам толькі пры дапамозе апісання». Цікава, што лінгвіст з такімі поглядамі прычыніўся да рэдагавання слоўніка І. Насовіча. Можна меркаваць, што як рэдактар «Слоўніка беларускай мовы» на першым этапе І. Сразнеўскі і для гэтай працы рэкамендаваў шырокае прадстаўленне з'яў беларускай этнаграфіі

і духоўнай культуры. Але, падобна да ненавуковых этымалагічных каментарыяў, у працэсе інтэрпрэтацыі некаторых язычніцкіх з’яў І. Насовіч аддаваў перавагу ідэалогіі і займаў ненавуковую пазіцыю. Так, напрыклад, словы *коляды* і *купала* былі ў слоўніку растлумачаны ў хрысціянскім плане.

Аднак П. Бяссонаў быў моцна расчараваны той акалічнасцю, што ў слоўніку І. Насовіча былі абмінуты многія важныя этнаграфічныя рэаліі. На яго думку, у гэтых адносінах больш багатымі за «Слоўнік беларускай мовы» былі «Слоўнік польскай мовы» С. Б. Ліндэ і слоўнік У. Даля.

На жаль, канкрэтныя акалічнасці рэдагавання «Слоўніка беларускай мовы» І. Сразнеўскім амаль невядомы. Зрэшты, вядома, што некаторыя яго рэкамендацыі І. Насовічам не былі прыняты пад увагу (гл. вышэй).

Абодва слоўнікі былі падрыхтаваны згодна з ініцыятывамі, якія зарадзіліся за межамі Сербіі і Беларусі. Аўтарамі абодвух слоўнікаў былі аматары, што, аднак, у сербскім выпадку згладжвалася дзякуючы кваліфікаванаму апякунству з боку славенскага навукоўца Ернея Копітара. І. Насовіч кваліфікаванага настаўніка не меў. Аж да 1864 г., часу, калі ён перабраўся ў Санкт-Пецярбург, І. Насовіч фактычна не меў навуковага асяроддзя. На этапе супрацоўніцтва з пецярбургскімі навукоўцамі (І. Сразнеўскім) І. Насовіч паказаў пэўнае непаслушэнства. Аматырскі ўзровень слоўніка І. Насовіча часткова праявіўся ва ўстанаўленні значэнняў асобных слоў і падачы неабгрунтаваных этымалогій. Аўтары абодвух слоўнікаў асабліваю ўвагу звярталі на запазычанні. Пры гэтым В. Караджыч пазначыў турцызмы ў рэестры, у прадмове абачліва заклікаў замяняць непатрэбныя турцызмы сербскімі словамі. І. Насовіч не быў рэфарматарам беларускай мовы, па ідэалагічных матывах аспрэчваў значэнне польскай мовы ў фарміраванні лексікі беларускай мовы.

Дзякуючы выкарыстанню нямецкай і лацінскай моў слоўнік В. Караджыча прызначаўся, акрамя сербскай, таксама і замежнай аўдыторыі. Падрыхтаваны як навуковая крыніца ў адпаведнасці з прынятымі Акадэміяй навук правіламі, слоўнік І. Насовіча таксама адначасова быў прызначаны для беларускай і замежнай (расійскай) чытацкай аўдыторыі.

У той час калі ў межах беларускай лексікаграфіі XIX ст. праца І. Насовіча як навуковы і дастаткова поўны слоўнік не мае аналагаў, у гісторыі сербскай лексікаграфіі XIX ст. слоўнік В. Караджыча не выглядае настолькі ж ізаляваным. Важнымі сербск(харвацк)і-

мі слоўнікамі XIX ст. таксама былі «Слоўнік сербскіх літаратурных старажытнасцей» (Рјечник из книжевних старина српских) Дж. Даничыча (Бялград, 1863–1864) і пачаты ў 1866 г. «Слоўнік харвацкай або сербскай мовы» (Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, першы том выйшаў у 1882 г. у Заграбе).

Слоўнікі В. Караджыча і І. Насовіча ў пэўным сэнсе непараўнальныя з пункту гледжання таго, якое значэнне яны мелі ў кантэксте свайго часу. В. Караджыч вядомы не толькі як аўтар слоўніка, але і як стваральнік літаратурнай мовы, як рэфарматар сербскай графікі і правапісу. Падобныя сферы дзейнасці былі зусім не ўласцівы засяроджанаму пераважна на навуковым аспекце І. Насовічу.

З аднаго боку, за апошнія гады было апублікавана некалькі важных артыкулаў, прысвечаных вывучэнню мовазнаўчай спадчыны І. Насовіча. З другога боку, патрэба больш глыбокага даследавання яго спадчыны застаецца актуальнай. Некаторыя важныя архіўныя крыніцы, звязаныя з жыццём і дзейнасцю аўтара «Слоўніка беларускай мовы», яшчэ не ўведзены ў навуковы ўжытак, яны знаходзяцца за межамі Беларусі. На жаль, на працягу апошняга часу ў Беларусі не было абаронена ніводнай дысертацыі, спецыяльна прысвечанай лінгвістычнаму даробку навукоўца. Гэтыя акалічнасці адмоўна ўплываюць на стан распрацоўкі навуковай спадчыны такой важнай фігуры, якой з’яўляецца Іван Насовіч.

Пытанні для самакантролю

1. Якія акалічнасці паспрыялі таму, што І. Насовіч узяўся ўкладальнікам слоўніка беларускай мовы?
2. Ці было паслядоўным аддзяленне рускай мовы і літаратуры Расійскай акадэміі навук, даручаючы І. Насовічу падрыхтаваць слоўнік беларускай гаворкі?
3. Ці можна ахарактарызаваць «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча як слоўнік агульнанацыянальнага тыпу?
4. Чаму «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча не варта лічыць дыялектным слоўнікам?
5. Якія заўвагі да слоўніка выказваў адзін з яго рэдактараў І. Сразнеўскі? Ці ўлічыў І. Насовіч гэтыя заўвагі?
6. Якім было стаўленне І. Насовіча да паланізмаў і германізмаў? Як ён ацэньваў ролю польскай мовы ў фарміраванні лексічнага складу беларускай мовы?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Гапоненка, І. А. Лексіка беларускай літаратурнай мовы XIX – пачатку XX ст.: асаблівасці станаўлення і развіцця / І. А. Гапоненка. – Мінск : БДУ, 2012. – С. 60–64.

Гуліцкі, М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М. Ф. Гуліцкі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – С. 50–83, 114.

Запрудскі, С. Некаторыя аспекты вывучэння лінгвістычнай спадчыны Івана Насовіча / С. Запрудскі // Род. слова. – 2018. – № 8. – С. 29–31.

Запрудскі, С. «Сербскі слоўнік» Вука Караджыча і «Слоўнік беларускай мовы» Івана Насовіча: падабенствы і адрозненні / С. Запрудскі // 36. Матэрыялы да славяназнаўства. – 2018. – № 93. – С. 127–144.

Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – С. 68–76.

Паўлавец, Д. Помнік, які не з’есць іржа часу: Да 150-годдзя «Слоўніка...» Івана Насовіча / Д. Паўлавец // Род. слова. – 2020. – № 5. – С. 41–43.

Савіцкая, І. Гістарычны і культурны складнікі ў беларускім і польскім слоўніках нацыянальнага значэння (на матэрыяле слоўнікаў С. Б. Ліндэ і І. Насовіча) / І. Савіцкая // Acta Albaruthenica. – 2014. – Т. 14. – С. 205–216.

Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства : матэрыялы навук. чытанняў, прысвеч. 220-годдзю з дня нараджэння І. І. Насовіча, Мінск, 18 лют. 2008 г. / Беларус. дзярж. ун-т ; адк. рэд. М. Р. Прыгодзіч. – Мінск : Права і эканоміка, 2008.

Шчэрбін, В. К. «Слоўнік беларускай мовы» І. І. Насовіча / В. К. Шчэрбін // Беларуская мова. Энцыклапедыя / рэд. А. Я. Міхневіч. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 1994. – С. 524–525.

АЛЬБЕРТ СТАРЧЭЎСКИ ЯК БЕЛАРУСІСТ

У «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» імя Альберта Старчэўскага згадваецца толькі аднойчы – у якасці рэдактара штотыднёвага часопіса «Сын отечества», які выдаваўся ў Пецяярбургу ў 1856–1861 гг. З 1857 г. пастаянным супрацоўнікам часопіса быў фалькларыст і пісьменнік П. Шпілеўскі.

А. Старчэўскі фактычна невядомы гісторыкам беларускай лінгвістыкі, ён не ўпамінаецца ў «Гісторыі беларускага мовазнаўства» Л. Шакуна 1995 г. У першым томе «Беларусаў» Я. Карскага прозвішча А. Старчэўскага, аднак, згадваецца – у сёмым аглядным раздзеле пасля аналізу збораў вуснай народнай творчасці Е. Раманава і М. Федароўскага. У рамках гаворкі пра «некаторыя дробязі» заснавальнік беларускай лінгвістыкі напісаў пра падрыхтаваны А. Старчэўскім у 1891 г. першы выпуск «Рускага тлумачальнага слоўніка, які змяшчае толькі незразумелыя словы рускай кніжнай (навуковай і літаратурнай), грамадскай і народнай мовы і абласных яе гаворак, а таксама маларускага, паўднёварускага і беларускага дыялектаў, а таксама царкоўнаславянскай мовы» («Русский объяснительный словарь, заключающий в себе одни непонятные слова русского книжного (ученого и литературного), общественного и народного языка и областных его говоров, а также малорусского, южно-русского и белорусского наречий и церковно-славянского языка»). Я. Карскі паведаміў, што ў першы выпуск былі ўключаны словы з «А» да «Встр.», сам слоўнік уяўляе сабой «невялікую кніжачку». «Увогуле кніжачка няважная» – так заключыў кароткі абзац пра «Рускі тлумачальны слоўнік...» Я. Карскі.

Між тым асоба А. Старчэўскага вартая ўвагі беларускіх лінгвістаў. У 1887 г. ён надрукаваў «Кішэнны стамоўны слоўнік. Першая спроба прымянення лінгвістыкі да грамадскіх патрэб...» («Карманный сто-язычны слоўварь. Первый опыт применения лингвистики к общественным нуждам...»). У 1888 г. убачыў свет падрыхтаваны ім «Праваднік і перакладчык па ўскраінах Расіі, які змяшчае 24 мовы» («Проводник и переводчик по окраинам России, заключающий в себя 24 языка»). У гэтых працах беларуская мова была ўпершыню ўключана ў шматмоўныя перакладныя слоўнікі. У першым слоўніку яна была пададзена поруч з 99 іншымі, у другім — поруч з 23.

Альберт Вікенцьевіч (Адальберт Войцех) Старчэўскі (1818—1901) — расійскі гісторык, журналіст, лінгвіст польскага паходжання. Нарадзіўся на Кіеўшчыне, вучыўся ў Кіеўскай гімназіі, Кіеўскім (з 1836 г.) і Пецябургскім (з 1837 г.) універсітэтах па спецыяльнасці «Правазнаўства». Рэдактар-выдавец часопісаў «Библиотека для чтения», «Сын Отечества», газет «Северная пчела», «Родина» і інш.

У пачатку 1840-х гг. здзейсніў падарожжа па славянскіх краінах. У 1840-я гг. быў членам Археаграфічнай камісіі, дапамагаў І. Грыгаровічу апісваць атрыманыя з заходніх губерняў граматы на лацінскай мове (апісаў 40 такіх грамат). У 1843 г. некалькі месяцаў укладаў каталог Нясвіжскай бібліятэкі Радзівілаў. Ва ўспамінах пазней напісаў: падчас гэтай работы выявіў, што ў Вісліцкім статуце, а таксама ў Лігоўскім статуце, «выдадзеным на беларускай, а пазней на маларускай гаворцы», часткова захавалася старажытнае рускае права.

А. Старчэўскі супрацоўнічаў з «Журналом Министерства народного просвещения», дзе сферай яго адказнасці былі гістарычная крытыка, славянская этнаграфія і філалогія. Надрукаваў некалькі аглядаў славістычных прац. У 1846 г. апублікаваў у часопісе артыкул «Аб заслугах графа Румянцава ў галіне айчыннай гісторыі» («О заслугах графа Румянцева, оказанных отечественной истории»).

У 1844 г. выкладаў славянскія мовы старэйшаму сыну Мікалая Карамзіна Андрэю. Выкладанне падштурхнула А. Старчэўскага скласці кароткія граматыкі дзесяці славянскіх моў (не знойдзены і не апублікаваны). Аўтар «Нарыса літаратуры рускай гісторыі да Карамзіна» («Очерк литературы русской истории до Карамзина») (СПб., 1845).

У 1848—1853 гг. А. Старчэўскі рэдагаваў «Даведачны энцыклапедычны слоўнік» («Справочный энциклопедический словарь», выйшаў у 12 тамах). У 1856 г. у рэдагаванай ім газеце «Сын Отечества» быў надрукаваны артыкул «Беларуская літаратура» («Белорусская литература»), аўтарам якога, паводле С. Кузняевай, быў А. Старчэўскі. Парадамі і звесткамі яму дапамагаў фалькларыст і пісьменнік П. Шпілеўскі.

У 1880-я гг., пасля працяглага перыяду журналісцкай дзейнасці, А. Старчэўскі звярнуўся да лінгвістыкі. Падчас падарожжа па Еўропе ў 1840 г. ён пазнаёміўся з вядомым паліглотам кардыналам Дж. Мецафанці. Натхнёны ўменнем кардынала хутка вучыць мовы, А. Старчэўскі падрыхтаваў і выдаў шэраг слоўнікаў, размоўнікаў і граматык розных моў, укладзеных «паводле метаду Мецафанці». Такімі былі «Перакладчык з рускай мовы на персідскую» («Переводчик с русского языка на персидский», 1886), «Праваднік і перакладчык па аддаленых ускраінах Расіі, які змяшчае ў сабе 44 мовы» («Проводник и переводчик по отдаленным окраинам России, заключающий в себе 44 языка», 1889), «Спадарожнік-талмач па Індыі, Тыбеце і Японіі» («Спутник-толмач по Индии, Тибету и Японии», 1891), «Рускі сярэдне-і паўднёваазіяцкі праваднік-перакладчык» («Русский средне- и южно-азиатский проводник-переводчик», 1896). Апублікаваў «Слоўнік старажытнай славянскай мовы, складзены па Астраміраву Евангеллю» («Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию», 1899) і інш.

З вышэйпрыведзенага бачна, што А. Старчэўскі быў знаўцам славянскіх моў, займаўся навукова-археаграфічнай, лексікаграфічнай, энцыклапедычнай і рэдактарскай работай. Беларусістыка была адным са шматлікіх профіляў яго дзейнасці.

Артыкул «Беларуская літаратура» 1856 г. Ёсць падставы прыняць версію С. Кузняевай аб аўтарстве гэтага артыкула. Па-першае, звычайнай была практыка, калі нейкія непадпісаныя артыкулы ў часопісах рыхтаваліся галоўнымі рэдактарамі гэтых выданняў. Па-другое, выглядае, што аўтар артыкула быў абазнаны ў некаторых асаблівасцях украінскай мовы – а народжаны на Кіеўшчыне А. Старчэўскі, несумненна, быў такім. Па-трэцяе, выказаныя аўтарам артыкула «Беларуская літаратура» думкі пра беларускую мову і выкарыстаныя ім прыёмы аргументацыі ў пэўнай ступені суадносяцца з поглядамі А. Старчэўскага пра беларускую мову, апублікаванымі ім у 1888 г. (гл. ніжэй).

Падставай для напісання артыкула былі чатыры выданні твораў В. Дуніна-Марцінкевіча, апублікаваныя ў 1846–1856 гг. («Ідылія», «Вечарніцы», «Гапон», «Цікавішся – прачытай»). Праца пачынаецца з указання на пералічаныя кнігі – і яна, такім чынам, выглядае як рэцэнзія. У сітуацыі, калі расійскі часопіс пісаў пра кнігі, выдадзеныя на мала вядомай чытачам часопіса беларускай мове, гэта не магла быць звычайная рэцэнзія, у якой разглядаліся б пераважна мастацкія вартасці твораў. Рэцэнзент не мог абмінуць сваёй увагай сам факт выдання кніг на новай мове. Менавіта мове выдадзеных твораў прысвечана першая частка артыкула. Аўтар зазначыў, што, нягледзячы на шрыфт, кнігі В. Дуніна-Марцінкевіча напісаны не на польскай, а на

«чыстай беларускай» мове. Што да папулярнасці твораў пісьменніка, то, заўважыў А. Старчэўскі, беларускі прости люд іх ахвотна чытае.

Акрэсліваючы феномен беларускай мовы, аўтар артыкула спаслаўся на ўяўныя думкі сваіх верагодных апанентаў, якія могуць бытаваць у грамадстве з нагоды з'яўлення падобных публікацый. Так, сцвярджае аўтар артыкула, некаторыя людзі могуць лічыць падобныя кнігі часткай польскай літаратуры, тым больш што ў іх польскі правапіс. Іншыя трактуюць любы твор на беларускай мове як прыналежаць да рускай літаратуры, паколькі, маўляў, «беларуская і руская мова — адно і тое ж; іншымі словамі, так званая беларуская мова зусім не асобная мова, а асобная гаворка велікарускай мовы». А. Старчэўскі спаслаўся на тую акалічнасць, што некаторыя думваюць: раз галоўныя адрозныя рысы беларусаў *дзяканне* і *цвяканне* сустракаюцца таксама ў некаторых мясцовасцях Вялікай Русі, напрыклад у Яраслаўскай губерні, то беларуская мова не можа лічыцца асобнай ад рускай.

А. Старчэўскі не ўдакладніў, хто канкрэтна так лічыў, і прадставіў вышэйпрыведзеную думку проста як пашыраную ў грамадстве. Але ў такога меркавання быў аўтар, гэта быў першы ў Расіі доктар «славяна-рускай» філалогіі, з 1851 г. — акадэмік Ізмаіл Сразнеўскі. Зыходзячы з падобнага аргумента (аднак без упамінання Яраслаўскай губерні) погляд аб несамастойнасці беларускай мовы ён выказаў у 1849 г. у кнізе «Думкі аб гісторыі рускай мовы». Такім чынам, у дадзеным выпадку А. Старчэўскі не толькі палемізаваў з пашыранымі ў грамадстве забабонамі, але і меціў у канкрэтнага, прытым тытулаванага навукоўца.

Калі думка аб прыналежнасці твораў В. Дуніна-Марцінкевіча да польскай літаратуры, паводле аўтара, не заслугоўвала абвяржэння, то меркаванне аб тоенасці беларускай і рускай моў ён разабраў падрабязна, імітуючы палемічную размову з уяўнымі апанентамі. Каб аспрэчыць важнасць аргумента аб наяўнасці беларускіх моўных рыс у рускай мове на тэрыторыі Велікаросіі, А. Старчэўскі прывёў аналагічнае, на яго думку, разважанне. Маўляў, на пытанне «Чым адрозніваюцца рыбы ад людзей?» адзін юнак адказаў: «Рыбы не маюць голасу». Але яму абгрунтавана запярэчылі, што і сярод людзей сустракаюцца нямыя. У сувязі з гэтым, падаваў далей аргументы дысцутантаў А. Старчэўскі, трэба сказаць, што адсутнасць голасу — гэта не галоўнае адрозненне рыбы ад чалавека! Але ж, сцвердзіў А. Старчэўскі, *дзяканне* і *цвяканне* таксама не з'яўляюцца адзінымі галоўнымі прыкметамі беларускай мовы.

Аўтар артыкула ўсведамляў, што гэты яго тэзіс можа падлягаць крытыцы: «Але так гавораць нашы філолагі!» А. Старчэўскі рашуча заклікаў не верыць такім філолагам, падмацаваўшы сваю інвектыву аргументам пра тое, што беларуская мова была для тагачасных філолагаў «lingua incognita [невядомай мовай]; яны яе змешваюць з маларускай». Сцвярджаючы гэта, рэцэнзент спаслаўся на змешчаныя ў «Известиях Второго отделения императорской Академии наук» публікацыі, дзе, сярод іншага, І. Сразнеўскі патрактаваў выдадзеныя Р. Зянькевічам у 1851 г. у Коўне «Вясковыя песенькі пінскага люду» (Piosenki gminne ludu pińskiego) як датычныя да беларусістыкі. Згодна з А. Старчэўскім, гэта выданне мела дачыненне да ўкраіністыкі.

Далей А. Старчэўскі паразважаў пра тое, якія рысы складаюць спецыфіку беларускай мовы: «І чаму на самай справе два гукі, *дзь* і *ць* замест *дь* і *ть* складаюць галоўную асаблівасць беларускай мовы, а трэці гук, кароткае *у*, нешта сярэдняе паміж *у* і *в* (англ. *w*), якога таксама няма ў велікарускай, не складае галоўнай асаблівасці? Чаму забываюць граматычныя і лексічныя адрозненні? А іх жа многа, асабліва апошніх. Пан Мікуцкі сабраў дзве тысячы чыста беларускіх слоў, і спадзяёмся, што ўсіх іх набярэцца да шасці тысяч». У апошнім выпадку А. Старчэўскі спаслаўся на сведчанне самога С. Мікуцкага, апублікаванае ў «Известиях Второго отделения императорской Академии наук» у 1853 г. А. Старчэўскі заўважыў, што рускаму чалавеку не вельмі лёгка зразумець беларуса, і прывёў наступны прыклад з беларускай мовы: *у лузе калина*. Рускі чалавек не зразумее, што па-руску гэта абазначае *на лугу калина*, указаў А. Старчэўскі.

Прыкладаў падобных разыходжанняў паміж рускай і беларускай мовамі, зазначыў рэцэнзент, вельмі многа. Аўтар паабяцаў прывесці доказы спецыфічнасці беларускай мовы пазней у іншай сваёй публікацыі. У гэтым артыкуле далей ён толькі выказаў меркаванне, што раней беларуская мова была тоесная ўкраінскай (маларускай). Тое, што беларуская мова пазней зрабілася асобнай, ён патлумачыў тым, што на працягу доўгага часу яна знаходзілася пад польскім уплывам. Аналагічна, на думку А. Старчэўскага, украінская мова пад велікарускім уплывам перайшла ў наўгародскую гаворку.

Цікава тое, што ў гэтай публікацыі А. Старчэўскі не толькі выказаўся аб самастойным характары беларускай мовы, указваючы на наяўнасць у ёй вялікай колькасці спецыфічных рыс, але і завочна палемізаваў з гэтай нагоды з прадстаўніком расійскай акадэмічнай навукі І. Сразнеўскім. Выглядае, што аўтар артыкула «Беларуская літаратура» быў знаёмы з найноўшай лінгвістычнай літаратурай.

Важныя меркаванні А. Старчэўскага і пра тоеснасць у мінулым беларускай і ўкраінскай моў. Магчыма, ён зыходзіў з таго, што ў Сярэдняй якай беларусы і ўкраінцы карысталіся адной пісьмовай мовай? Таксама магло мець значэнне тое, што, займаючыся найперш старажытнымі пісьмовымі помнікамі, у якіх адрозненні паміж беларускай і ўкраінскай мовамі былі згладжаны, аж да 1830-х гг. і нават пазней некаторыя лінгвісты яшчэ не адрознівалі ў дастатковай ступені беларускую і ўкраінскую мовы. Важна таксама тое, што аўтар абяцаў у будучыні вярнуцца да тэмы асобнасці беларускай мовы: значыць, гэта была важная для яго тэма.

«**Кішэнны стамоўны слоўнік...**» 1887 г. Гэты слоўнік уключаў 70 моў Расійскай імперыі, 10 «самых галоўных» моў Сярэдняй Азіі, 10 «самых галоўных» еўрапейскіх моў і 10 славянскіх. Кожнай мове вылучалася дзве старонкі, з кожнай мовы падавалася каля 140 «найбольш патрэбных» слоў.

Беларуская мова змяшчалася на 29-й і 30-й старонках слоўніка, на іх былі пададзены 134 словы. У якасці адпаведніка да руск. *видеть* у слоўніку бачым форму *видзяць*, для *всегда* — *всяды*, *год* — *рок*, *город* — *места*, *дерево* — *древа*, *дешево* — *дзешево*, *танё*, *девица* — *дзеушка*, *женщина* — *кабета*, *когда* — *когда*, *кады*, *красивый* — *ладны*, *отпри* — *атвари*, *пища* — *страва*, *птица* — *птушка*, *рынок* — *торг*, *холод* — *стужа*, *чай* — *гарбата* і інш.

Бадай, нельга адназначна гаварыць пра якія-небудзь грубыя «памылкі» ў гэтым кароткім слоўніку. Само сабой, памяшчэнне ў рэестр слоўніка формы загаднага ладу *атвари*, аднак, з'яўляецца памылкай, але гэта была даволі звычайная практыка для таго часу. Формы тыпу *всяды*, *рок*, *места*, *танё*, *дзеушка*, *когда*, *кады*, *атвари* не супадаюць з прынятымі ў сучаснай мове нормаі, але, несумненна, яны адлюстроўваюць ужыванне 1880-х гг. У тагачаснай сітуацыі яшчэ рана было б гаварыць пра многія стабільныя нормы беларускай літаратурнай мовы. Выразнае проціпастаўленне шэрагу беларускіх слоў лексемам іншых літаратурных моў яшчэ не адбылося, гэта не магло здзейсніцца без дастаткова развітай лінгвістычнай рэфлексіі. Беларуская літаратурная мова ў 1880-я гг. яшчэ толькі фарміравалася, а да фармулявання самога паняцця «літаратурная мова» было яшчэ вельмі далёка.

Цікава, што слова *гарбата* ў слоўніку было пададзена як *нарбата*. Відаць, А. Старчэўскі лічыў фрыкатыўны [г] важнай адметнасцю беларускай мовы.

Для гэтага і наступных слоўнікаў А. Старчэўскага актуальным будзе параўнанне іх рэестраў са слоўнікам І. Насовіча 1870 г. З уключ-

чанай у беларускую частку слоўніка лексікі выглядае, што пры ўкладанні «Кішэннага стамоўнага слоўніка...» А. Старчэўскі не карыстаўся выдадзеным у 1870 г. слоўнікам. Магчыма, ён уклаў кароткі рээстр беларускай часткі, грунтуючыся пераважна на ўласных ведах беларускай мовы? Некаторыя беларускія словы са слоўніка І. Насовіча, якія маглі б быць і ў даведніку А. Старчэўскага, у апошнім адсутнічаюць.

Калі б А. Старчэўскі абапіраўся на слоўнік І. Насовіча, то ў слоўніку першага ў якасці эквівалента для руск. *отворить* маглі быць дадзены словы *адчыніць (отчыніць)* або *адкутаць (откутаць)*. Для *всегда* было б змешчана *усёгды (всёгды, усёгды)* або *усягды (всегды)*. Для *девушка* — *дзеўка (дзевка), дзевухна, дзяўчына (дзевчына), паненка*, для *когда* — *калі (коли)*, для *дешево* — *танна (танно)*. Між тым у даведніку А. Старчэўскага дадзены адсутныя ў слоўніку І. Насовіча формы *атвары (атвари), усягды (всегды), дзеушка 'дзяўчына', кады 'калі', когды 'калі', танё 'танна'*. У «Кішэнным стамоўным слоўніку...» іначай, чым у І. Насовіча, пададзена слова *гарбата* (у слоўніку 1870 г. было: *гербата*), *відзець (видзяць)* (у І. Насовіча была спасылка на слова **видзгыць* пры змешчаным у дадатку слове *завидзгыць*, але самога слова **видзгыць* у слоўніку не было) і інш.

Незалежна ад наяўнасці або адсутнасці пераемнасці ў слоўніку А. Старчэўскага са слоўнікам І. Насовіча варта адзначыць, што ў першым слоўніку лепш адчуваецца імкненне перадаць на пісьме фанетычную спецыфіку беларускай мовы (параўнайце напісанні тыпу *атвары, кабета*).

Увогуле, для кароткага «Кішэннага стамоўнага слоўніка...» 1887 г. не вельмі істотна, у якім выглядзе ў ім была пададзена беларуская мова. Здаецца, аднак, што ў зусім здавальняючым. Намнога важней тое, што ў гэтай працы лексіка беларускай мовы ўпершыню аказалася прадстаўленай у шматмоўным слоўніку як патэнцыяльна патрэбная замежным наведнікам Беларусі.

«Праваднік і перакладчык па ўскраінах Расіі, які змяшчае 24 мовы...» 1888 г. Усе мовы слоўніка былі ўключаны ў доўгую назву працы і былі пералічаны на тытульнай старонцы. Беларуская мова была пададзена ў даведніку на сёмым месцы пасля шведскай, фінскай, эстонскай, латышскай, літоўскай, польскай; перад украінскай. Для кожнай мовы была дадзена тысяча «самых патрэбных слоў», прыкладаліся 500 размоўных фраз і граматычныя нарысы.

Агульнае апісанне беларускай мовы ў «Правадніку і перакладчыку...» складаецца з васьмі кароткіх пунктаў. Ва ўсіх пунктах так ці інакш робіцца параўнанне з рускай мовай, у трох пунктах адна-

часова праводзіцца супастаўленне з польскай мовай і яшчэ ў трох — з украінскай. У духу некаторых расійскіх апісанняў таго часу рускія формы часта падаюцца як зыходныя, а беларускія — як трансфармаваныя, «змененыя».

Першы пункт быў прысвечаны націску, а ўсе астатнія фармальна — граматыцы. Аднак папраўдзе тры з сямі фармальна «граматычных» пунктаў цалкам або часткова датычацца фанетыкі.

У пункце аб націску аўтар заўважыў, што націск на перадапошнім складзе ў беларускай мове маюць словы, запазычаныя з польскай мовы. У пункце, агульна прысвечаным «граматычнаму ладу» (у ім, аднак, гаворка ішла пераважна пра фанетыку), аўтар нагадаў, што ў беларускай мове пастаянна сустракаюцца «апалячаныя» словы.

Агульным адрозненнем беларускай мовы ад рускай, згодна з нарысам, з'яўляецца тое, што ў першай некаторыя галосныя і зычныя літары (так!) «змякчаюцца». Складана сказаць дакладна, якія рысы тут меліся на ўвазе. У духу свайго часу А. Старчэўскі яшчэ блытае гукі і літары. Аўтар звярнуў увагу на тое, што ў беларускай мове *о* «змяняецца» галоснай *а*. Паводле А. Старчэўскага, у беларускай мове *в* «змяняецца» галоснай *у*; *т* пераходзіць у *ц*, а *д* — у *дз*. Незразумела, якая асаблівасць беларускай мовы стаіць за наступнай фармулёўкай: «*e* заменяется гласною *a*, *я*». Магчыма, тут павінна было быць: «заменяется гласной»?

Паводле аўтара, дапаможны дзеяслоў *быць* у беларускай мове спрагаецца так, як і дзеяслоў *быть* у рускай мове. Але ў прошлым часе ён «мае маларускую форму, г. зн у адзіночным ліку замест *л* ужываецца *в* ці *у*». Тут не ўлічана тая акалічнасць, што ў беларускай мове дзеяслоў *быць* мае ў аснове гук [ы].

У пункце, прысвечаным дзеясловам, як на спецыфічную ў параўнанні з рускай мовай рысу ўказана тая акалічнасць, што формы дзеясловаў прошлага часу ў першай асобе, падобна да ўкраінскай мовы, заканчваюцца на *у*. Відаць, тут меліся на ўвазе канчаткі дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду ў адзіночным ліку тыпу *ска-заў*, *зрабіў*? Але тады незразумела ўказанне тут на першую асобу.

Аўтар звярнуў увагу на спецыфічныя ў параўнанні з рускай мовай формы асабовых і ўказальнага займеннікаў — *ён*, *яна*, *гэты* (у А. Старчэўскага: *эзат*). Як адрозная ад рускай мовы асаблівасць была адзначана адсутнасць у беларускай мове кароткіх прыметнікаў. Аўтар пазначыў, што пыталыя руская часціца *ли*, нахшталь пыталых часціц польскай і ўкраінскай моў, у беларускай мове «пераўтварылася» ў *ці*. Відавочна, сёння было б непрымальным гаварыць пра «пераўтварэнне» рускай часціцы *ли* ў беларускую *ці*.

Адмоўная часціца *не* ў беларускай мове, згодна з А. Старчэўскім, «змянілася» ў *ня*. Тут не ўлічана тая акалічнасць, што з прычыны асаблівасцей ненаціскага вакалізму розных гаворак беларускай мовы і пазіцыі ў складзе фанетычнага слова галосны гук у складзе часціцы *не* папраўдзе можа рэалізоўвацца па-рознаму; значыць, часціца *не* можа выступаць і як *не*, і як *ня*, і як *ні*.

Нягледзячы на кароткасць нарыса і наяўнасць у ім недастаткова выразных фармулёвак, ён усё ж даваў звычайным чытачам пэўнае ўяўленне аб спецыфіцы беларускай мовы, пададзенай на фоне рускай мовы, а таксама часткова ў параўнанні з польскай і ўкраінскай мовамі.

Лексемы ў слоўніку «Правадніка і перакладчыка...» згрупаваны па часцінах мовы: дзеясловы, займеннікі, часціцы, прыметнікі, лічэбнікі, назоўнікі. У падгрупе дзеясловаў дадзены словы *апратвацца, аставацца, ашукваць, баяць, відзець, вялець, дзякаваць, дзяржаць, меркаваць, падабацца, пазваляць, памыляцца, памятаваць, размаўляць, разумець, снедаць, спадзявацца, спамінаць* і інш. Пад назвай «часціцы» ў даведніку змешчаны часціцы, прыслоўі і злучнікі (*алеша* ‘аднак’, *годзе, кепска, сапраўды, ці*). Сярод прыметнікаў прыводзяцца *вядомы, гультаяваты, карнаты* ‘кароткі’, *моцны, небяспечны, паўночны, пекны, праўдзівы, танны, шары* і інш. У рубрыцы «лічэбнікі» звяртаюць увагу словы *дзевяцьдзiesiąт* ‘дзевяноста’, варыянты *ўтары, другі*.

Часам у слоўнікавай частцы бачым варыянты і/або сінонімы (*для, гля, дзеля; потым, апасля; зваць, гукаць; чакаць, жадаць; пацярцаць, згубіць; кругом, навокала; няма, нямашака; вумны, разумны; такі, гэдакі; ладны, добры* як адпаведнікі руск. *хороший*). Са змешчаных у «Правадніку і перакладчыку...» слоў звяртаюць на сябе ўвагу некалькі такіх, якіх няма ў слоўніку І. Насовіча: *магіці (махці)* ‘магчы’, *цянгле* ‘бесперапынна’, *грэчны (гречный)* ‘ветлівы’, *дзевяцьдзiesiąт* ‘дзевяноста’. Вартыя ўвагі асобныя правапісныя карэктывы ў параўнанні з арфаграмамі слоўніка 1887 г.: *відзець* у параўнанні з ранейшым *відзяць*.

У складзе беларускай размоўнікавай часткі «Правадніка і перакладчыка...» аўтар часта даваў варыянты: *ведамасці/газеты, на мінутку / на гадзінку, не чапайце / не рушце, пайшчыце/пашукайце, у горадзе / у месце, захварэлі/занядужалі, пашчупаць/памацаць, чай/харбата і харбата/чай, зачыніце/закрываіце, дзярэўня/сяло/вёска* і інш. З прычыны наяўнасці ў жывым беларускім маўленні рыс, якія паходзілі з розных дыялектаў і абапіраліся на розныя сацыяльныя практыкі, да грамадскага абмеркавання таго, якой павінна быць беларуская стандартная мова, яшчэ не было магчымасці адназначна акрэсліць многія яе лексічныя нормы. Таму падача ў слоўнікавай і размоўнікавай част-

ках «Правадніка і перакладчыка...» лексічных варыянтаў выглядае зусім заканамернай.

У асобных месцах размоўніка заўважаецца паспешлівасць, якая непазбежна суправаджала працэс падрыхтоўкі такой вялікай працы. Магчыма таксама, што А. Старчэўскі ў асобных дэталях недастаткова добра ведаў беларускую мову. Напрыклад, з размоўніка вынікала, што рускаму слову *посещение* ў беларускай мове адпавядаюць словы *ўгаішчэння* і *пачастунак*. У размоўнікавай частцы «Правадніка і перакладчыка...» ёсць спалучэнні *ладная весць* і *прыязная весць*, наўрад магчымыя ў беларускай мове.

«Рускі тлумачальны слоўнік, які змяшчае толькі незразумелыя словы... а таксама маларускага, паўднёварускага і беларускага дыялектаў...» 1891 г. Часткова можна зразумець Я. Карскага, які строга паставіўся да гэтай працы А. Старчэўскага, але тое была ацэнка вялікім вучоным слоўніка, якая не мела значных навуковых мэт (хоць сам А. Старчэўскі вылучаў гэты слоўнік сярод іншых, якія мелі найперш практычнае значэнне). На фоне ранейшых выданняў «Рускі тлумачальны слоўнік...» звяртае на сябе ўвагу тым, што пры ўкладанні яго беларускай часткі, несумненна, быў выкарыстаны слоўнік І. Насовіча 1870 г.

А. Старчэўскі заслугоўвае ганаровага месца ў гісторыі беларускай лінгвістыкі, паколькі ён першым уключыў беларускую мову ў шматмоўныя перакладныя слоўнікі, а таксама ўклаў адзін з першых размоўнікаў беларускай мовы. Ён таксама склаў папулярны кароткі граматычны нарыс беларускай мовы, падрыхтаваны не столькі з апорай на акадэмічныя веды, колькі арыентуючыся на звычайнага спажыўца. У апублікаваным у расійскай перыёдыцы артыкуле «Беларуская літаратура», верагодным аўтарам якога быў А. Старчэўскі, рашуча адстойвалася думка аб самастойнасці беларускай мовы.

Пытанні для самакантролю

1. Як лінгвістычная спадчына А. Старчэўскага пададзена і ацэнена ў першым томе «Беларусаў» Я. Карскага?

2. Па чым можна меркаваць, што артыкул 1856 г. «Беларуская літаратура» напісаў А. Старчэўскі? Якія меркаванні аб беларускай мове выкладзены ў артыкуле?

3. Чаму можна думаць, што пры ўкладанні «Кішэннага стамоўнага слоўніка...» 1887 г. А. Старчэўскі не карыстаўся слоўнікам І. Насовіча?

4. Як можна ахарактарызаваць граматычнае апісанне беларускай мовы, дадзенае А. Старчэўскім ў «Правадніку і перакладчыку па ўскраінах Расіі...» 1888 г.? Якія асаблівасці беларускай мовы ў ім былі вылучаны?

Спіс рэкамендаванай літаратуры

Западные окраины Российской империи / Л. А. Бережная [и др.]. — М. : Новое лит. обозрение, 2006.

Карский, Е. Ф. Белорусы : в 3 т. / Е. Ф. Карский. — Минск : Белорус. Энцикл., 2006–2007. — Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности. — 2006.

Кузнецова, С. «Сын отечества» / С. Кузнецова // Энциклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск : БелЭн, 1993–2003. — Т. 6, кн. 1 / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. — 2001. — С. 458.

Лаптева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке / Л. П. Лаптева. — М. : Индрик, 2005.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
1. ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё ПРАЦАХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ ДВУХ ПЕРШЫХ ДЗЕСЯЦГОДДЗЯЎ XIX ст.	7
2. БЕЛАРУСІСТЫЧНЫЯ ЗАЦІКАЎЛЕННІ САМУЭЛЯ БАГУМІЛА ЛІНДЭ	25
3. АБ НАВУКОВАЙ РЭЦЭПЦЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё РАСПІ Ё ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XIX ст.	41
4. КАНСТАНЦІН КАЛАЙДОВІЧ ЯК ДАСЛЕДЧЫК БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	67
5. ДЗМІТРЫЙ ЯЗЫКАЎ ЯК БЕЛАРУСІСТ	78
6. АБ «ХАРКАЎСКІМ СЛЕДЗЕ» ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё ПЕРШАЙ ТРЭЦІ XIX ст.	88
7. ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ё ПРАЦАХ ДАСЛЕДЧЫКАЎ 1820-х гг.	114
8. УКЛАД ІВАНА ГРЫГАРОВІЧА Ё ВЫВУЧЭННЕ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	134
9. ПАВАЛ ЁЗАФ ШАФАРЫК ЯК БЕЛАРУСІСТ (на матэрыяле «Гісторыі славянскай мовы і літаратуры ва ўсіх дыялектах» 1826 г.)	142
10. МЕНШ ВЫВУЧАННЯ ПЫТАННІ МОВАЗНАЎЧАЙ СПАДЧЫНЫ ЯНА ЧАЧОТА	160
11. НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ ЛІНГВІСТЫЧНАЙ СПАДЧЫНЫ ІВАНА НАСОВІЧА	172
12. АЛЬБЕРТ СТАРЧЭЎСКІ ЯК БЕЛАРУСІСТ	184

Вучэбнае выданне

Запрудскі Сяргей Мікалаевіч

**НАРЫСЫ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАГА
МОВАЗНАЎСТВА ХІХ стагоддзя**

Дапаможнік

Рэдактар *Н. В. Яценка*
Мастацкі рэдактар *Т. Ю. Таран*
Камп'ютарная вёрстка *К. В. Жданавай*

Падпісана да друку 29.12.2020. Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Рызаграфія. Ум. друк. арк. 11,39. Ул.-выд. арк. 12,96.
Тыраж 60 экз. Заказ 8430.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.
Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Выдавецка-паліграфічнае прыватнае ўнітарнае прадпрыемства «Данарыт».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/289 ад 17.04.2014.
Вул. Кастрычніцкая, 25, офіс 2, 220030, Мінск, Рэспубліка Беларусь.